

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ABDULLAH B. MÜBÂREK'İN (ö. 181/797) ZÜHD ANLAYIŞI

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hümevra ÖZTÜRK**

**Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram BAŞER

TEMMUZ 2019

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ABDULLAH B. MÜBÂREK'İN (ö. 181/797) ZÜHD ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hümeyra ÖZTÜRK (167213018)

Enstitü Anabilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı: TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Bu tez 03/07/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Adı SOYADI	Kanaati			İmza
Jüri Başkanı (Danışman)	Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram BAŞER	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi İlyas AKYÜZOĞLU	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Abdurrezzak TEK	☒ Kabul	☐ Düzeltme	☐ Ret	

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) Zühd Anlayışı

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 87 sayfalık kısmına ilişkin aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 10/06/2019 tarihinde aşağıda ismi yazılı araştırma görevlisi tarafından şahsıma iletilen TURNITIN intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 10'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç,
2. Alıntılar dâhil,
3. 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç.

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

İmza

Adı SOYADI : Hümeyra ÖZTÜRK
Öğrenci Numarası : 167213018
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Tezli Yüksek Lisans
Türü : ( ) Proje (X) Yüksek Lisans Tezi ( ) Doktora Tezi

Taramayı Yapan

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram BAŞER

Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram BAŞER

10/06/2019

10/06/2019

ÖNSÖZ

Tasavvufun teşekkül sürecinde zühd, kuşkusuz önemli bir konuma sahiptir. Zühd, hicrî I. asırdan itibaren dünyadan yüz çevirerek Allah'a yönelmenin örneklerini içeren bir hareket olarak kendini göstermiştir. Zikredilen asırda bilhassa hüznün anlayışının temsilcisi olan Hasan-ı Basrî ve Said b. el-Müseyyeb gibi isimler zühd anlayışlarıyla ön plana çıkmaktadır. Hicrî II. asra gelindiğinde ise Süfyân-ı Sevrî, Fudayl b. İyâz ve Abdullah b. Mübârek gibi ilmi ve zühdüyle ön plana çıkan isimleri sıralamak mümkündür. Bu dönemde hadis tedvin çalışmalarındaki sürecin bir parçası ve zühd düşüncesinin bir tezahürü olarak *Kitâbü'z-Zühd* eserleri telif edilmeye başlanmıştır. Bu telifler arasında günümüze kadar ulaşan ilk *Kitâbü'z-Zühd* olması bakımından Abdullah b. Mübârek'in eseri öne çıkmaktadır. Bu itibarla çalışmamızda Abdullah b. Mübârek'in eserine ve düşüncelerine odaklanarak onun zühd anlayışının temel karakteristiği tespit edilecek ve bilhassa *Kitâbü'z-Zühd*'ün fikh-ı bâtın düşüncesine kaynaklık etmesi bakımından yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece çalışmamızda, Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışı ve ana akım zühd düşüncesindeki önemi, *Kitâbü'z-Zühd*'ün tasavvufun teşekkül sürecine katkısı gibi konular ele alınacaktır.

Bu çalışmamızın vücûd bulmasında pek çok kişinin destek ve katkıları bulunmaktadır. Tez yazım sürecinde eksikliklerime fazlasıyla sabır gösteren ve hiçbir yardımı esirgemeyerek süreci benim adıma kolaylaştıran kıymetli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram Başer'e, akademik olarak alanımı seçmemde etkili olan ve maddi-manevî desteklerini esirgemeyerek ilmî gelişimime katkı sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Abdurrezzak Tek'e, yüksek lisans ders döneminde tasavvufu farklı yönleriyle tanımamızı sağlayan ve tez konusu belirleme sürecinde yardımlarını esirgemeyerek birçok öneri sunan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Murat Özel'e ve kıymetli katkılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi İlyas Akyüzoğlu'na en içten saygı ve şükranlarımı sunuyorum Yüksek lisans eğitimim ve tez yazımı süresince her türlü kolaylığı sağlayan Bozok Üniversitesine ve İSAM görevlilerine ayrıca müteşekkirim.

Tez yazım sürecinde fikir mütalaasında bulunduğum, öneri, tavsiye ve desteklerini esirgmeden düzeltmelerimde yardımcı olan arkadaşlarım Meryem İncinur Babadağ, İslim Gümüştekin, Zehra Demir ve Merve Sağan'a minnet borçluyum. Nihayet bu süreçte varlıklarını her an yanımda hissettiğim, manevi desteklerini esirgemeyen biricik anne-babam ve kardeşlerime en içten teşekkürlerimi sunuyorum. Gayret bizden, tevfiğ Allah'tandır.

Hümeyra ÖZTÜRK

Haziran 2019/İstanbul

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	i
ÖNSÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	1
II. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
III. Araştırmada İzlenen Yöntem ve Literatür Değerlendirmesi.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH B. MÜBÂREK'İN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ ve ESERLERİ

1.1 Abdullah b. Mübârek'in Biyografisi	6
1.1.1 Künyesi ve Nesebi	6
1.1.2 Doğumu Çocukluğu ve Gençlik Yılları.....	6
1.1.3 İlmî Seyahatleri ve Cihada Katılması	8
1.1.4 Vefatı.....	12
1.2 İbnü'l-Mübârek'in İlmî ve Edebî Kişiliği	13
1.2.1 Hadis İlmindeki Yeri	13
1.2.2 Fıkıh İlmindeki Yeri.....	16
1.2.3 İtikadî Konulara Bakışı.....	17
1.2.4 Şairliği Hakkında.....	18
1.2.5 Eserleri	19
1.2.5.1 Günümüze Ulaşan Eserleri	19
1.2.5.2 Günümüze Ulaşmayan Eserleri	20

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD'Ü BAĞLAMINDA ABDULLAH B. MÜBÂREK'İN ZÜHD ANLAYIŞI

2.1 Kitâbü'z-Zühd Literatürüne Genel Bakış	22
2.2 Zühd Literatüründe İbnü'l-Mübârek'in Kitâbü'z-Zühd'ünün Yeri ve Önemi	25
2.3 Kitâbü'z-Zühd'de Tasavvufun Ana Konuları	27
2.3.1 Âhireti Hayatına Dair Konular	28
2.3.2 Dünyaya Değer Vermeme ve Ölümü Hatırlama.....	32
2.3.3 Riyâzete Konu Olması Bakımından Dili Koruma, Açlık ve Uykusuzluk	35
2.3.4 Riya ve İhlas Arasında İbadetler	39
2.3.5 Hüzün, Havf ve Recâ	41
2.3.6 Tevekkül, Helal Kazanç, Rıza, Kanaat ve Sadaka Bakımından Kesb Anlayışı	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM TASAVVUF LİTERATÜRÜNDE İBNÜ'L-MÜBÂREK VE ZÜHD ANLAYIŞI

3.1 İlim-Amel İlişkisi Bağlamında İbnü'l-Mübârek'in Zühd Anlayışı	48
3.1.1 Zühd	48
3.1.2 Niyet.....	55
3.1.3 Edep	57
3.1.4 Nefs.....	60

3.1.5 Havf ve Recâ.....	61
3.1.6 Helal Kazanç ve Tevekkül İlişkisi.....	63
3.1.7 Melamet-Fütüvvet	66
3.1.8 Marifetullah	71
SONUÇ.....	75
KAYNAKÇA.....	77
ÖZGEÇMİŞ	83

KISALTMALAR

a. mlf.	: Adı geçen müellif
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
krş.	: Karşılaştır
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm/vefat tarihi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
ys.	: Yersiz/Yer ismi yok
yy.	: Yayın yok/Yayın yeri yok

ÖZET

Tezin Başlığı: Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) Zühd Anlayışı

Tezin Yazarı: Hümeyra Öztürk

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Hacı Bayram BAŞER

Kabul Tarihi: 03.07.2019

Sayfa Sayısı: viii+ 83

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bu çalışmada erken dönem zâhidlerinden Abdullah b. Mübârek'in "zühd" anlayışına etkilendiği ve etkilediği düşünceler bağlamında odaklanılmıştır. Birinci bölümde Abdullah b. Mübârek'in hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri ele alınmıştır. Hicrî II. asırda yaşayan Abdullah b. Mübârek birçok ilmî seyahat gerçekleştirmiş ve sınır boylarına giderek cihadlara katılmıştır. Bulunduğu yerlerde ilmî faaliyetlerine devam eden Abdullah b. Mübârek'in bu süreçte zühd anlayışı ile ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. İkinci bölümde günümüze ulaşan ilk zühd kitabı olması bakımından Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd*'ü konu edilmiştir. Erken dönemde ilmî olarak teşekkül eden fıkıh ve akâid gibi ilimlerin yanı sıra henüz ilmî bakımdan müesseseseleşmemiş ahlâk alanı, erken dönemde kendisini en belirgin şekliyle zühd eserlerinde göstermiştir. Bu manada çalışmamızda İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd*'ü, ihtiva ettiği konular ve bu konuların çerçevesi bakımından zühd düşüncesinin izini sürmeye ne kadar imkân tanıdığı tespit edilmeye gayret edilmiştir. Üçüncü bölümde ise tasavvufi eserlerde ve tabakat eserlerinde yer alan Abdullah b. Mübârek'e dair bilgilerden hareketle, tasavvufun ana başlıkları içerisinde sayabileceğimiz edep, nefis, marifetullah gibi konulardan hareketle ilim-amel bütünlüğü bağlamında Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın neticesinde zühd düşüncesinin toplumun dindarlığında oynadığı rol bakımından ve İslâmî çizginin dışına çıkmayan doğru bir zühd anlayışının tesisinde Abdullah b. Mübârek'in ve *Kitâbü'z-Zühd*'ünün önemli bir konuma sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdullah b. Mübârek, Zühd, İlim-Amel, Ahlâk, *Kitâbü'z-Zühd* ve *r-Rekâik*.

ABSTRACT

Thesis Title: Abdallah b. Mubarak's (d. 181/797) Understanding of Renunciation

Thesis Author: Hümeýra Öztürk

Advisor: Dr. Hacı Bayram BAŞER

Date: 03.07. 2019

Pages: viii+ 83

Department: Basic Islamic Sciences

Field of Study: Basic Islamic Sciences

This study focuses on Abdullah ibn Mubarak's understanding of renunciation. He was one of the early ascetics in terms of the thoughts which he affected and got affected from. In the first chapter, we addressed the life, scientific personality and works of Abdullah ibn Mubarak. Abdullah ibn Mubarak who lived in II. century AH, went on many science expeditions and attended jihads in border tribes. It is observed that Abdullah ibn Mubarak's understanding of renunciation, who continued his scientific activities in places he had been, came into prominence in this period. In the second chapter, Abdullah ibn Mubarak's *Kitab al-Zuhd* was discussed in terms of being the first asceticism book. Moral field which had not been established scientifically yet in the early periods along with disciplines such as fiqh and dogmas which were formed scientifically showed itself in asceticism works most distinctly in the early periods. In this regard, we endeavored to identify how much Ibn al-Mubarak's *Kitab al-Zuhd* enables to track the asceticism belief in terms of the subject included and the framework of these subjects in this study. In the third chapter, we tried to put forth the Abdullah ibn Mubarak's asceticism understanding by addressing manners, nafs, Irfan which we can consider as main topics of Sufism within the context of science-deed integrity with reference to information on Abdullah ibn Mubarak in sufi books and tabakat books.

In conclusion, we detected that Abdullah ibn Mubarak and *Kitabl al-Zuhd* have an important place in the establishment of a correct asceticism understanding within the Islamic framework in terms of the role of asceticism understanding in the society's piety.

Key Words: Abdullah ibn Mubarak, Renunciation, knowledge, action, Islamic morality, *Kitab al-Zuhd & al-Raqa'iq*.

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Tasavvufun dinî bir ilim olarak teşekkül sürecini anlama noktasında, zühd düşüncesi/hareketi ve *Kitâbü'z-Zühd*'ler önemli bir yere sahiptir. Tasavvufun temel meselelerine dair izler taşıyan zühd düşüncesi ve eserlerinden hareketle bir ilmin teşekkül aşamasını takip etmek mümkündür. Bu bakımdan hircî II. yüzyıl gibi erken bir dönemde telif edilen Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd'ü*, Muâfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) *Kitâbü'z-Zühd'ü*, Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) *Kitâbü'z-Zühd'ü* ve son olarak Esed b. Mûsâ'nın (ö. 212/827) *Kitâbü'z-Zühd ve'l-ibâde ve'l-vera'* adlı eserleri tasavvufun teşekkül sürecinde sürekliliğin tespiti açısından önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu eserlerin telif edilmesindeki amacın dinî ilimlerin hızla teşekkül ettiği bir ortamda, ahlâk alanının yerini ve konuların tespit ve tayin etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bir yandan refah seviyesinin yükselmesiyle dinden uzaklaşan Müslümanların dinî dünyası tekrar inşa edilmeye çalışılırken öte yandan zühd anlayışının kendi içerisinde gelişen aşırı yapıların önüne geçerek sünnî düşünceyle tenâkuz içermeyen bir zühd anlayışı tesis edilmeye çalışılmıştır. Abdullah b. Mübârek ise bu sürece zühd anlayışı ve kitabı ile katkıda bulunmuştur. Bu sebeple çalışmamızda öncelikle Abdullah b. Mübârek'in nasıl bir hayat yaşadığını, ilmî faaliyetlerini ve eserlerini ortaya koyduk. Sonrasında ise Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışında ilim-amel bütünlüğünü öne çıkarması ve zühdünü bu bina üzerine tesis etmesini konu edindik. Devamında ise kapsamlı tanımından koparılarak anlamı daraltılan fıkıh kavramının fikhî-ı bâtın yönünün bir ilmihal kitabı hüviyetiyle *Kitâbü'z-Zühd*'de ortaya konulduğunu tespit ederek delillendirmeye çalıştık.

Araştırmamızda Abdullah b. Mübârek'i tercih etmemizin sebeplerinden biri erken dönemde yazılarak günümüze kadar ulaşan ilk zühd eserinin müellifi olmasıdır. Bu bakımdan eseri önem arz etmektedir. Bu meyanda yaşadığı dönemde dünya ve âhiret dengesini koruyan tarzda bir zühd hayatını benimsemesi dikkatimizin onun üzerine yoğunlaşmasına vesile olmuştur. Maddî anlamda bir sıkıntı yaşamadan tüccarlık yaparak hayatını idame ettirmesine rağmen zâhidâne bir hayatı tercih ederek kazancını tasadduk etmeye, paylaşmaya ve ikram etmeye çalışması sonraki dönemlerde kesb-tevekkül düşüncesinde yaşanan tartışmalarda sünnî çizginin tesisine kaynaklık etmiş gözükmekte ve bu yönüyle de önem arz etmektedir.

II. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Çalışmamızın amacı, Abdullah b. Mübârek'in *Kitabü'z-Zühd* isimli eserini ve fikirlerini merkeze alarak zühd anlayışının İslâm toplumunda nasıl bir etkiye sahip olduğunu anlamak ve Abdullah b. Mübârek'i yaşadığı dönemde bir zühd kitabı telif etmeye iten sebepleri tespit etmektir. Her ne kadar Abdullah b. Mübârek üzerine yabancı dillerde ve Türkçe çalışmalar yapılmış olsa dahi, onun zühd anlayışının ilim-amel bütünlüğü üzerinden değerlendirilmesi ve zühd kitabının detaylı bir tahlilin yapılmamış olması, Abdullah b. Mübârek üzerine çalışmayı gerektirmektedir.

Tasavvufî çalışmaların günümüzde belli bir noktaya gelmiş olmasıyla birlikte erken döneme dair çalışmalara hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır. Bilhassa zühd düşüncesiyle öne çıkan

birçok isim üzerine akademik çalışmalar bulunmamaktadır. Bu eksiklik, dönemi anlamlandırma ve kendisinden sonraki sürece etkisini belirlemede sorunlara sebep olmaktadır. Bu nedenle Abdullah b. Mübârek'in düşüncelerini incelemek ve zühd düşüncesine etkisini tespit etmek güncel çalışmalara katkı sağlayacaktır.

III. Araştırmada İzlenen Yöntem ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmamızda Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışının merkeze yerleştirildiği bir yöntem takip ettik. Buna göre Abdullah b. Mübârek'i merkezde tutmak kaydıyla hicrî I. ve II. asırda yaşayan zâhid ve sûfîler üzerinden mukayese yaparak zühd anlayışı üzerine değerlendirmelerde bulunmaya gayret ettik. Abdullah b. Mübârek'in kaynaklarda tespit ettiğimiz sözlerini zühd hareketinde öne çıkan problemler muvacehesinden belirlediğimiz temel soru ve sorunlara cevap bulmak niyetiyle çalışmamızda kullandık.

Çalışmamızda Abdullah b. Mübârek hakkında yapılan çalışmaların bir literatür değerlendirmesini yapmak, çalışmaların kapsamını belirlemek açısından önem arz etmektedir. Öncelikle Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışını ve zühd düşüncesine katkılarını en iyi mülâhaza edebileceğimiz eseri *Kitâbü'z-Zühd*, bu çalışmanın ikinci bölümünde temel kaynak olarak kullanılmıştır.¹ Abdullah b. Mübârek eserini değerli kılan bir başka özelliği eseri bab başlıkları (*ale'l-ebvâb*) koyarak tasnif etmiş olmasıdır. Fakat bu başlıkları günümüzde anladığımız manada bir başlıkları değildir. Zîra bab başlığının altında gelen rivayetler başlıkla tam bir mutabakat sağlamamaktadır. Bunun yanı sıra eserde zühde işaret eden birçok konuya dair rivayet nakletmesi diğer zühd eserlerine kıyasla eseri daha kapsamlı hale getirmiştir. Tahkikli ve tahkiksiz birçok neşri bulunan eserin ilk tahkikli neşrini Habîbürrahman el-A'zamî *Kitâbü'z-Zühd ve yelîhi Kitâbü'r-Rekâ'ik* (Haydarâbâd 1386; Beyrut, ts) adıyla yapmıştır. Bizim de ikinci bölümde esas aldığımız bu tahkikte A'zamî, rivâyetlerin tahrîcini yapmış ve anlaşılmayan yerlere şerh düşmüştür. A'zamî, eseri üç farklı nüshadan faydalanarak neşretmiştir. Bunlar Süleymaniye kütüphanesindeki (Cârullah Efendi, nr. 834) nüsha, İskenderiye kütüphanesindeki (Mektebetü'l-âmmeh, nr. E. 1331) nüsha ve Şam Zâhiriyye kütüphanesindeki (Tasavvuf, nr. 237) nüshadır.²

Abdullah b. Mübârek üzerine yapılan yabancı dildeki çalışmalara baktığımızda ulaşabildiğimiz dördü Arapça, üçü İngilizce olmak üzere beş çalışma bulunmaktadır. İngilizce çalışmaların tamamı akademik araştırma niteliği taşımaktadır. Bunlardan ilki 1968 yılında Ahmed Mohamed Al-Assal tarafından "Asceticism in early Islam, with an edition of part of the Kitab al-zuhd wa'l-raqa'iq of Ibn al-Mubarak" başlığıyla yapılan çalışmadır. Doktora tezi olarak Cambridge Üniversitesi'nde hazırlanan bu çalışmayı temin edemedik. İkinci çalışma ise Yunus Yıldız'ın "The Afterlife in Mind: Piety and Renunciatory Practice in the 2nd/8th- and early 3rd/9th-Century Books of Renunciation (Kutub al-Zuhd)" isimli doktora tezidir. 2016 yılında Utrecht Üniversitesi'nde hazırlanmıştır.

¹ Çalışmamızda tahkikini A'zamî'nin yaptığı nüshanın Beyrut'ta 2004 yılında yapılan baskısı kullanılmıştır.

² Abdullâh b. Mübârek, Ebû Abdîrrahmân b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-'Azamî, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 2004, s. 14.

Bu çalışmada hicrî II. ve III. yüzyıllarda telif edilen zühd eserleri mukayeseli olarak incelenmiştir. Biz de teziminiz ikinci bölümünde Abdullah b. Mübârek'in ilgili noktalarda eserden iktibaslarla bulunduk. Son olarak tezimizde istifade ettiğimiz Feryal Salem'in 2016 tarihli *The Emergence of Early Sufi Piety and Sunni Scholasticism 'Abdallah b. al-Mubarak and the Formation of Sunni Identity in the Second Islamic Century'* (Leiden, 2016) isimli kitabı gelmektedir. Çalışmanın aslı 2013 yılında Chicago Üniversitesi'nde yapılan "Abd Allah b. Al-Mubarak Between Hadith, Jihad, and Zuhd: An Expression of Early Sunni Identity in The Formative Period" başlıklı doktora tezinden müteşekkildir. Araştırmanın konusu Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışı üzerinden tasavvufun kaynağını ve Sünnî İslâm'ın ne olduğunu tespit etmektir. Ayrıca çalışmada Abdullah b. Mübârek'in zengin olmasıyla birlikte zühd hayatı yaşaması üzerinden zühd düşüncesinin inşa edilmesi, belli bir problematik çerçevesinde işlenmiştir. Salem'in öne çıkardığı bir diğer husus ise Abdullah b. Mübârek'in cihad anlayışının zühd düşüncesinin bir parçası olduğu konusudur. Bu tespiti destekleyecek verilere eserde rastlamakla birlikte tezimizin kapsamı gereği daha ziyade Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışı ve *Kitabü'z-Zühd*'üne odaklanmayı ve bu hususları öne çıkarmayı tercih ettik. Bütün bunların yanı sıra Özcan Hıdır'ın (İnsan Yayınları, 2017) *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler: Zühd Hadisleri-Literatürü Özelinde* adlı eserinde Salem'in Abdullah b. Mübârek'in eserinde yer alan israiliyyat nevinden olan hadislerle yaptığı yorumlara eleştiri getirerek hadis tekniği bakımından eserin eksiklerinin olduğunu dile getirmektedir.³

Arapçada yapılan çalışmalara baktığımızda Abdullah b. Mübârek'in biyografisine ve hayatına odaklanan dört eser mevcuttur. Bunlardan üçü 1990 yılı öncesine ait iken son çalışma 2018 yılında hazırlanan bir yüksek lisans tezidir. Birinci esere baktığımızda Abdulmecid Abdusselam Muhtesib'in telif ettiği *Abdullah b. Mübârek el-Mervezi: el-Hâfiz, ez-Zâhid, eş-Şâ'ir, min ittiba'i't-tabiiin bi-Horasân* adlı eserdir. 1972 yılında basılan bu eser dört bölümden müteşekkildir. Müellif birinci bölümde Abdullah b. Mübârek'in ilmî kimliğini, ikinci bölümde muhaddis kimliğini, üçüncü bölümde ise zâhid kimliğini ele almış ve bunun göstergelerini konu edinerek saf İslâmî zühd anlayışı tanımlayarak bölüme giriş yapmayı tercih etmiştir. Dördüncü olarak son bölümde ise Abdullah b. Mübârek'in şair kişiliğinden bahsettikten sonra bazı şiirlerini kafiyelerine göre tasnif ederek nakletmiştir.⁴ İkinci çalışma Abdülhalim Mahmûd'un *el-İmamü'r-Rabbânî ez-zâhid Abdullah b. el-Mübârek* isimli kitabıdır. Mahmûd eserinde Abdullah b. Mübârek'in hayatına, ilmî kişiliğine ve zâhidliğine yer verdikten sonra on üç başlıkta onun hususiyetlerini sıralamıştır. Son bölümde ise hikmetli sözlerine ve öğütlerine yer vermiştir.⁵ Üçüncü olarak Muhammed Osman Cemâl'in 1987 tarihinde 3. baskısı yapılan *Abdullah b. Mübârek: el-imamü'l-kudve* adlı eserini söyleyebiliriz. Cemâl kitapta ilk olarak Abdullah b. Mübârek'in yaşadığı asrı siyasî, ilmî, toplumsal ve mevalilerin durumu bakımından konu edinmiş, ikinci bölümde hayatına ilişkin bilgileri serdettikten sonra üçüncü bölümde ilmî

³ Özcan Hıdır, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler: Zühd Hadisleri-Literatürü Özelinde*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2017, s. 605-615.

⁴ Abdulmecid el-Muhtesib, *Abdullah b. Mübârek el-Mervezi: el-hâfiz, ez-zâhid, eş-şâ'ir, min ittiba'i't-tabiiin bi-Horasan*, Amman, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-Mukaddesati'l-İslamiyye, 1972.

⁵ Abdülhalim Mahmûd'un, *el-İmamü'r-Rabbânî ez-zâhid Abdullah b. el-Mübârek*, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

kişiliğini anlatılmıştır. Dördüncü bölümde ibadet hayatını ele alan Cemâl, bu kısımda özellikle Abdullah b. Mübârek'in zühd yönü üzerinde durduğu görülmektedir. Beşinci bölümde Abdullah b. Mübârek'in âlimler arasındaki konumunu ortaya koyarken altıncı bölümde onun vefatını ve vefatından sonra onu görenlerin rivayetlerini derlemiştir.⁶ Arapça hazırlanan son çalışma ise bahsettiğimiz üzere 2018 tarihinde basılmış 1989 tarihli bir yüksek lisans tezidir. Tezi İsmail Abdürrezzak Mahmud el-Hiytî ed-Dûserî hazırlamıştır. Adı “Abdullah b. el-Mübârek: hayâtuhû ve fikhuhû” şeklindedir. Adından da anlaşıldığı üzere eser iki ana bölümden meydana gelmektedir; birincisi Abdullah b. Mübârek'in hayatı ikincisi ise fıkıh anlayışıdır. Birinci bölüm Abdullah b. Mübârek'in asrı, hayatı ve vefatı olmak üzere üç fasıldan müteşekkildir. İkinci bölüm ise çağdaşları arasında fıkhîteki imamlığı ve hüküm verirken kullandığı yöntem, ibâdât konusundaki fıkhî, muamelât konusundaki fıkhî ve son olarak da diğer konulardaki fıkhî olmak üzere dört fasıldan meydana gelmektedir.⁷

Son olarak Türkçe yapılan çalışmalara baktığımızda ulaştığımız en eski tarihli çalışma Raşit Küçük tarafından *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ne yazılan Abdullah b. Mübârek (İstanbul, 1988) maddesidir. Çalışmamızın ilk aşamasında bu maddeden biz de istifade ettik. *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nden istifade ettiğimiz bir diğer madde ise Abdullah b. Mübârek'in zühd kitabı üzerine Mehmed Emin Özafşar tarafından yazılan *ez-Zühd ve'r-Rekâik* (İstanbul, 2013) adlı maddedir. Akabinde Adil Teymur'un kaleme aldığı *Asr-ı Saadet'in Köprüsü Abdullah İbnü'l-Mübârek* (İstanbul, 1990) adlı eseri zikredilebilir. Bu eser Abdullah b. Mübârek'in hayatına, yaşadığı dönemi tasvir ederek, Abdullah b. Mübârek'in Merv'den çıkmasından başlamak suretiyle gittiği şehirleri ve oradaki faaliyetlerini nakletmektedir. Daha sonra Abdullah b. Mübârek'in kullandığı ifadelerden hareketle konu başlıkları oluşturmuş ve bunların altında onun sözlerini nakletmiştir. Hadisçiliğini di konu edinen Teymur, sonrasında vefat sürecini anlatmıştır. Eserin son kısmında *Kitâbü'z-Zühd*'deki bazı sözleri aktardığı görülmektedir. Eserin 90'lı yıllarda yazılmasının yanı sıra olumlu yönü, dipnot kullanılmamasına rağmen kitabın sonunda bir kaynakça oluşturularak çalışmada kullanılan kaynakların eklenmiş olmasıdır. Abdukhaliko Faizullo'nun 2011 senesinde tamamladığı “İlk Dönem Bilginlerinden Abdullah b. Mübârek'in Hayatı ve Fıkhî Görüşleri” adlı yüksek lisans tezi bir diğer akademik çalışmadır. Abid Okuyan'ın *Abdullah bin Mübârek* (İstanbul, 2016) adlı kitabı Abdullah b. Mübârek üzerine yapılmış çalışmalardandır. Eserin içeriğine baktığımızda altı ana başlıktan meteseşkil olduğu görülür. Öncelikle hayatıyla başlanmış, akabinde hadis ilmindeki yeri anlatılmıştır. Sözler başlığı altında Abdullah b. Mübârek'in hakkında söylenen ve onun söylediği sözleri aktardıktan sonra diğer ilimlerdeki konumunu izah etmiştir. Kıssalar başlığının altında ise kıssa şeklinde gelen rivayetleri derlemiştir. Son olarak Abdullah b. Mübârek'in şiirlerinden seçtiği bir kısım beyitleri bir araya getirmiştir. Tezimizde içerik oluşturma konusunda istifade ettiğimiz Mehmed Necmeddin Bardakçı tarafından telif edilen *Abdullah b. Mübârek: İlk Müslüman Türk Âlim, Zâhid ve Gâzisi* (İstanbul, 2016) adlı eser, son dönemde yapılan çalışmalar asarında önemli bir yere sahiptir.

⁶ Muhammed Osman Cemâl, *Abdullah b. Mübârek: el-imamü'l-kudve*, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1987.

⁷ Abdürrezzak Mahmud el-Hiytî ed-Dûserî, *Abdullah b. el-Mübârek: hayâtuhû ve fikhuhû*, Dımaşk, Darü'l-Asmâ', 2018.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Bunlardan birincisinde hayatı ve eserleri nakledilirken, ikinci bölümde Abdullah b. Mübârek'in muhtelif konulardaki düşüncelerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise irfan geleneğine Horasan bölgesi üzerinden katkısı ele alınmaktadır. Biz, çalışmamızın kapsamı itibariyle her ne kadar Horasan bölgesindeki irfan geleneğine Abdullah b. Mübârek'in etkisi noktasına yoğunlaşmamış olsak da yazarın, onun Horasan'da kurduğu ehl-i hadis ve ehl-i reye yönelik iki türlü medreseden hareketle bu sonuca vardığı anlaşılmaktadır. Bu bölümde zikredebileceğimiz Abdullah b. Mübârek üzerine yapılan son çalışma ise 2019'da tamamlanan Hamdi Türkoğlu'nun "Abdullah b. Mübârek'in Hadis İlmindeki Yeri" adlı yüksek lisans tezidir.

Literatür değerlendirmesi içerisinde değinmemiz gereken bir husus tabakat kitaplarında Abdullah b. Mübârek hakkında gelen rivayetlerdeki üslup birliğidir. Bunun bir istisnası Ferîdüddin Attâr'ın *Tezîketü'l-Evliyâ* adlı eserindeki rivayetlerdir. Eserde geçen bazı rivayetler kullanılan kavramlar bakımından onun yaşadığı dönemdeki sözlerden ziyade hicrî üçüncü yüzyılda kullanılan kavramları hatırlatmaktadır. Ayrıca İbnü'l-Mübârek'in diğer eserlerde geçen ifadelerine bakıldığında bu anlatım tarzının onunkine uymadığı gözlemlenmektedir. Ancak bu metnin inhirafa uğradığını gösteren veya aksini temellendirecek bir kaynağa da rastlanmamıştır. Bu bakımdan metnin doğruluğunu tespit etmek mümkün görünmemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDULLAH B. MÜBÂREK'İN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ ve ESERLERİ

1.1 Abdullah b. Mübârek'in Biyografisi

1.1.1 Künyesi ve Nesebi

Kaynaklarda künyesi ve ismi Ebû Abdurrahman Abdullah b. Mübârek b. Vâdih şeklinde geçmektedir.⁸ Doğduğu ve büyüdüğü yere nispetle, klasik eserlerde bazen el-Horasânî ve el-Mervezî nisbeleri de kullanılmıştır.⁹ Bunun yanı sıra mevâlî bir aileye mensup olmasından dolayı ismi eserlerde 'mevlâ benî Hanzala' veya 'mevlâ Hanzalî' şeklinde de nakledilmiştir.¹⁰

İbnü'l-Mübârek'in babasının Türk, annesinin ise Hârizimlilerden olduğu konusunda klasik kaynaklar ittifak halindedir.¹¹ İbnü'l-Mübârek'in görünüşü olarak da Türklere benzediğini ifade eden rivayetler bunu teyit eder niteliktedir.¹²

1.1.2 Doğumu Çocukluğu ve Gençlik Yılları

İbnü'l-Mübârek'in doğumundan gençliğine kadarki sürece dair yeterli bilgiye ulaşılamamasının yanı sıra, kaynaklarda 118/736 yılında Horasan'ın Merv şehrinde dünyaya geldiği nakledilmektedir.¹³ Bazı eserlerde ise hicrî 119'da doğduğuna dair rivayetler de mevcuttur.¹⁴ Konuya ilişkin bildirilenlere göre İbnü'l-Mübârek'in babası Mübârek, efendisinin bahçesinde çalışırken verâsıyla onun takdirini kazanmış ve bunun neticesinde efendisinin kızıyla evlenmiştir. İbnü'l-Mübârek'in bu hanımdan dünyaya geldiği nakledilmektedir.¹⁵

İbnü'l-Mübârek'in doğrudan çocukluk dönemine ışık tutan bilgiler bulunmamaktadır. Bunun yanında İbnü'l-Mübârek'in dilinden o dönemde merkezî bir konuma sahip olan Horasan bölgesiyle irtibatlı bilgilerde çocukluk dönemi hakkında da bilgi edinebileceğimiz

⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 2001, c. IX, s. 376; Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil, *et-Târihu'l-kebîr*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts., c. V, s. 212; İbn Vâdih ismi daha erken tarihli kaynaklarda zikredilmekle birlikte şu eserlerde geçmektedir; Nevevî, Ebû Zekerıyyâ b. Şeref, *Tezhîbü'l-esmâ*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, ts., c. I, s. 285; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sâdir, 1994, c. III, s. 32.

⁹ İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullâh, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1996, c. VIII, s. 163; Zehebî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd-Muhammed Naîm el-Arkasûsî, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1982, c. VIII, s. 379.

¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut, Dâru garbi'l-İslâmî, 2001, c. XI, s. 388; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, c. V, s. 212.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 389; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân, *Sıfatü's-safve*, thk. Târik Muhammed Abdulmunim, Dâru İbn Haldûn, ts., c. II, s. 777. İbnü'l-Cevzî eserinde İbnü'l-Mübârek'in annesinin Hârizim Türkü olduğunu zikretmektedir. Bununla birlikte yaptığımız araştırma neticesinde, Hârizim'in Aral gölünün güneyinde bir bölge olduğu ve bu bölgede yaşayanlara Hârizimli denildiği, ayrıca Türk olmamakla birlikte Türk özelliklerini taşıdıklarına dair bilgilere ulaşılmıştır. Bkz. Abdülkerim Özaydın, "Hârizim", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, 217.

¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 389; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 777.

¹³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, c. IX, s. 376.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 389.

¹⁵ Yazar, bu rivayetin tarih kitaplarında İbrahim b. Edhem'e nispet edilerek de anlatıldığını bildirmektedir; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, c. III s. 32.

rivayetler mevcuttur. Gelen haberlerin Horasan bölgesi merkezli olmasının nedeni, Horasan'ın o dönemde siyasî hareketlenmelerle ön plana çıkmasıyla alakalıdır.¹⁶ Bu nedenle İbnü'l-Mübârek'in, kendisine doğum yılı hakkında yöneltilen soruya, çocukluğunda gerçekleşen bir olayla cevap vermesi, dönemin şartlarını anlamlandırmak bakımından dikkate değerdir:

İbnü'l-Mübârek "Abdullah b. İdrîs bir gün bana yaşımı söyledi ve benim kaç yaşında olduğumu sordu." Ben de ona "Biz Acemler doğum gününü kayıt altına almayız, fakat Ebû Müslim ortaya çıktığında küçük olmama rağmen siyah kıyafetler giydiğimi hatırlıyorum" dedim. O da bana "Sen bu kıyafetleri giymek suretiyle sınandın mı" dedi. "Ben bunu anlayacak yaştan daha da küçüktüm, Ebû Müslim büyük küçük dinlemeden herkese siyah kıyafet giydirdi" dedim.¹⁷

Rivayetten de anlaşıldığı üzere İbnü'l-Mübârek'in çocukluğu tam da Ebû Müslim el-Horasânî'nin (ö.137/755) Merv civarında siyasî faaliyetlerde bulunduğu 127/742-129/747 yıllarına tesadüf etmektedir.¹⁸ Dolayısıyla bunlar yaşanırken Abdullah b. Mübârek'in de henüz 6-10 arası yaşlarda olduğu tespit edilmiştir. Onun Acem olan ailesinin Ebû Müslim'in Emevîlere karşı başlattığı ihtilale destek vermelerinin altında yatan sebebe bakıldığında, Emevîlerin Arap olmayan unsurlara karşı adaletsiz bir politika takip etmelerinden kaynaklandığı görülmektedir.¹⁹

İbnü'l-Mübârek'in gençlik dönemine dair tabakat kitaplarında sınırlı bilgiler mevcuttur. Buna rağmen onun ilmî ve zâhidâne hayata geçiş sürecini anlaşılır kılan şu rivayet önemlidir:

Hüseyin: "Benim de bulunduğum bir ortamda İbnü'l-Mübârek'e bu zâhidâne hayata ilk kez ne zaman başladığı soruldu." O da şöyle cevap verdi: "Gençliğimde bir gün arkadaşarımdan bir grup ile bahçedeydim, meyvelerin olgunlaştığı bir vakitti ve biz bunlardan yedik içtik. O zamanlar ben ud çalmayı çok severdim. Sonra gecenin bir vakti kalktım, ağacın dalı başucumda hareket ediyordu ve ben çalmak için uduma uzandım ki ud dile geldi ve "İman edenlerin Allah'ı zikretmekten kalplerinin ürperme vakti gelmedi mi" (Hadîd, 57/16) dedi. Ben de udu yere çaldım ve onu parçaladım. Yanımda beni Allah'ı anmaktan meşgul eden ne varsa hepsini bertaraf ettim. Başarı Allah'tan geldi ve Allah'ın rahmeti ve ihsanı ile hayır işler bize kolaylaştırıldı."²⁰

Bir başka rivayette ise, bir cariyeye âşık olan İbnü'l-Mübârek'in karlı bir gecede sevdiğinin kapısında geceleyip okunan sabah ezanını yatsı ezanı zannetmesi, ortalık aydınlanıp vakti fark ettiğinde ise kendisine önceki rivayette geçen ayetin okunması, böylece içine düştüğü gafletten silkelenip kendine gelerek tevbe etmesi hadisesi aktarılmaktadır.²¹ Neticede her

¹⁶ Osman Çetin, "Horasan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, 236.

¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 390.

¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, X, 197-199.

¹⁹ Bu dönemdeki siyasî hareketlenmeler hakkında daha detaylı bilgi için; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001, s. 185-190; Cemâl, mevâlînin durumunu ilmî bakımdan değerlendirmiştir. Ona göre mevâlînin ilmî bakımdan elde ettikleri konumun sebebi arapların asabiyet düşüncesinin şiddetlendiği bir vakitte mevâlînin ilmi şeref edinmek için bir vesile olarak kullanmalarındır. Bu nedenle mevâlînin durumunu dört başlıkta değerlendiren ilimde elde ettikleri konuma nasıl ulaştıklarını ortaya koymuştur; Cemâl, *Abdullah b. Mübârek: el-imamü'l-kudve*, s. 33-35.

²⁰ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Mubibuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996, c. XXXII, s. 406; Bir diğer kaynaktan Ebû Hanîfe'nin kendisine bu halinin başlangıcını sorması üzerine verdiği cevap, birtakım farklılıklarla başka bir rivayete nakledilmiştir; Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, ts., s. 103.

²¹ Bu eserde Fudayl b. İyâz ile İbnü'l-Mübârek'in tevbesi aynı şeklide nakledilmektedir; Ferîdüddîn Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007, s. 210.

iki anlatıda da dünyevî unsurların etrafını sarması ile dinî görevlerini yerine getirmekten gafil kaldığı bir durumda, kendisine uyarının gelmesi, zühd hayatının başlangıcına işaret etmektedir. Onun, “Biz ilmi dünya için talep ettik, o ise bizi dünyayı terke götürdü”²²sözü ise sürecin nasıl başladığını ve nasıl sonlandığını ortaya koyması açısından kayda değerdir. Neticede her iki rivayetten hareketle İbnü’l-Mübârek’in ilimle iştigale erken yaşlarda başlamadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak yirmi yaşına geldiği sıralarda ilme yöneldiğinden bahseden bir rivayetin devamında, ilk eğitimini Rebî b. Enes el-Horasânî’den (ö. 139-140/757) aldığı, hadis tahsiline yaklaşık kırk hadisin rivayetiyle başladığı belirtilmiştir.²³ Erken sayılmayacak bir yaşta ilim tedrisatına başlamasına rağmen İbnü’l-Mübârek kısa sürede Merv’de şöhret kazanmıştır. Ancak ilk zamanlardan itibaren öğrendiklerini ezberlemekle birlikte yazmaya da önem vermesi, babası tarafından o dönemde ezberin ön planda olması sebebiyle hoş karşılanmamış, hatta babası yazmalarını yakmakla tehdit dahi etmiştir.²⁴ Ancak babasının bu tavrına rağmen İbnü’l-Mübârek, ezberlemenin yanı sıra ilimde bilgiyi kayıt altına almanın önemini idrak etmiş ve hıfzettiği hadisleri yazıya geçirerek yaşadığı dönemde ilim ehli arasında bu özelliğiyle ön plana çıkmıştır.

1.1.3 İlmî Seyahatleri ve Cihada Katılması

İbnü’l-Mübârek Horasan çevresinde ilk eğitimini aldıktan sonra *rihleye*²⁵ (ilmî seyahat) ağırlık vermiştir. O dönemde ilim tahsili denildiğinde hadis rivayeti anlaşılmaktaydı. İbnü’l-Mübârek de bunun bir neticesi olarak Mekke-Medine, Şam, Yemen, Kûfe, Basra ve Mısır gibi İslâm şehirlerine seyahatler gerçekleştirerek pek çok âlimden hadis öğrenmiş ve kendisi de birçok kişiye hadis rivayet etmiştir.²⁶ Yaptığı seyahatlerin haricinde hayatı boyunca üç yerde ikamet etmiştir. İlk olarak Merv’den Bağdat’a geçtiği, buradan da Mekke’de bir müddet yaşadıkdan sonra Merv’e tekrar döndüğü bilgisine ulaşılmaktadır.²⁷ Buna göre bu üç şehirde yerleşik olarak yaşamış, yukarıda ismi geçen diğer şehirlere ise ilmî seyahatler yapmıştır. Neticede ilmin insanlara ulaşmasına, dolayısıyla *rihleye* verdiği önem, kendisine atfedilen rivayetin son cümlesiyle daha da anlaşılır olmaktadır “... Nübüvvetten sonra ilmi yaymaktan daha faziletli bir şey bilmiyorum.”²⁸

İbnü’l-Mübârek *rihle*lerinin yanı sıra, hayatı boyunca bir sene hacca gitmesi diğer sene de cihad için sınır boylarında bulunmasıyla temeyyüz etmiş bir şahsiyettir. Bilhassa hac yolculuğuna çıktığında beraberindekilere ikramda bulunması ve onları hac vazifelerini

²² İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, c. II, s. 783.

²³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. II, s. 389.

²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 404; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, Haydarâbâd, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1955, c. I, s.277; Bir başka rivayette “Kitaplarını elime geçirirsem hepsini yakacağım” diyen babasına İbnü’l-Mübârek “Benim için sorun değil, zaten hepsi hafızamda” demiştir; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 404.

²⁵ “Rihle fi Talebi’l-Hadis”; hadis öğrenmek, hadisle ilgili bilgiler elde etmek için yolculuğa çıkmak anlamlarına gelir. Bkz. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2009, s. 255.

²⁶ Erken dönemde hadis rivayetinin mahiyeti hakkında ayrıntılı bilgi için; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 11-30; Bu konu, ‘Abdullah b. Mübârek’in Hadisçiliği’ bölümünde detaylarıyla ele alınmıştır; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, s. 376; Nevevî, *Tezhîbü’l-esmâ*, ts., c. I, s. 286.

²⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 210.

²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 397.

tamamlayıp geri dönene kadar rahat ettirmesi, İbnü'l-Mübârek hakkında bilgi veren kaynaklarda dikkat çekilmektedir. Bu konuda gösterdiği gayret bir rivayette şöyle gelmektedir:

İbn Mübârek hac vakti geldiği zaman Merv'de ki ihvanlarını toplardı. Onlar da “Ey Abdurrahman'ın babası, seninle arkadaşlık ederiz” derlerdi. O da onlara “Hac nafakanızı getirin” derdi. Nafakalarını alır, onları bir sandığa koyar ve kilitlerdi. Sonra onlar için Merv'den Bağdat'a kadar nakliyeciler kiralardı. Onlara yol boyu infak ederdi, en güzel yiyecekleri ve tatlıları yedirirdi. Sonra da onları Bağdat'tan en güzel kıyafetler ve mükemmel davranışlarla çıkarırdı. Rasûlullah'ın şehrine kadar böyle devam ederdi. Medine'ye vardıkları zaman herkese teker teker “Ailen senden Medine'nin hediyeliklerinden hangisini almanı istedi.” derdi. O da şunu şunu, derdi. Sonra onları Mekke'ye götürürdü. Mekke'ye varıp da ihtiyaçlarını giderdikleri zaman herkese “Ailen sana Mekke eşyalarından hangisini almanı söyledi.” derdi. Onlara gerekeni alır ve onları Mekke'den çıkarırdı. Merv'e varıncaya kadar onların ihtiyaçlarını giderirdi. Merv'e vardıklarında arkadaşlarının kapılarını ve evlerini kireçle badana ederdi. Bundan üç gün sonra onlar için bir yemek verir ve onları giydirdi. Yiyip içtikten sonra sandığı getirir ve açardı. Her bir kişiye keselerinin üzerine ismini yazarak keselerini iade ederdi.²⁹

İbnü'l-Mübârek'in temeyyüz ettiği hususlardan bir diğeri ise cihaddır. Cihad faaliyetlerinin o dönemde aktif bir şekilde devam etmesi, cihadın onun hayatında merkezî bir konuma yükselmesini sağlamıştır. Böylece sugûr³⁰ diye isimlendirilen ve sınır boylarında fethedilen toprakları korumak amacıyla tesis edilen ribatlarda pek çok kez bulunması ve birçok gazaya katılması, aynı dönemde yaşadığı âlim ve zâhid olan Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) gibi kimselerin aksine cihada ayrıca bir önem atfettiğini göstermektedir. Cihad konusunda gösterdiği cesarete dair anlatılanlar günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan birinde Abde b. Süleyman'ın (ö. 188/804) anlattığına göre İbnü'l-Mübârek ile birlikte Rum diyarındaki bir askeri bölükte bulunmuşlar ve düşmandan güçlü bir adam birçok kişiyi alt ettikten sonra İbnü'l-Mübârek yüzünü gizleyerek karşısına çıkmış ve mızrakla adamı öldürmüştür. Yeni ile yüzünü gizleyen bu adamı merak eden Abde b. Süleyman yenini çekip onu görmüş ve bu durumdan rahatsız olan İbnü'l-Mübârek ona “Ey Amr'ın babası sen de mi bizi ifşa etmek isteyenlerdensin” demiştir.³¹ Bu pasajdan anladığımızı göre İbnü'l-Mübârek cesur olmasının yanı sıra birçok konu da olduğu gibi burada da kendini gizlemeyi tercih etmiş ve bunun kendisi için bir riya meselesi olmasından sakınmıştır.

Cihad hakkında dikkate değer bir diğer hususiyeti ise sefere çıktığında sık sık gittiği Tarsus'a bağlı Rakka'da bulunan bir hana inmesi ve buradaki bir gence her gittiğinde hadis

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 781; Sufiyyeden bir grup Bağdat'tan Misis'e gaza için yola çıkmak istediklerinde İbnü'l-Mübârek yukarıdaki rivayette olduğu gibi bu kimselerden de yine bir mendilin içinde nafakalarını toplamış ve Misis'e ulaşınca üstüne fazlasını ekleyerek paralarını iade etmiştir; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 394.

³⁰ Casim Avcı, “Sugûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVII, 473-474; Bu konuda daha detaylı bilgi için; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970; İbnü'l-Mübârek'in bulunduğu sugûr hakkında daha geniş bilgi için; Muhammet Yılmaz, “Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Âlimi Abdullah b. el-Mübârek”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, 2011, s. 9-14.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 783.

rivayet etmesidir.³² Dolayısıyla İbnü'l-Mübârek hanlarda bulunduğu vakitlerde ilme de zaman ayırmış ve ilimle arasındaki bağı bu süreçte dahi koparmamıştır.

İbnü'l-Mübârek'in üzerinde durulması gereken bir diğer özelliği ise ticaretin onun hayatında göz ardı edilemeyecek bir yere sahip olmasıdır. Zîra ticaret İbnü'l-Mübârek için sadece bir geçim kaynağı olmasından ziyade Müslümanlara hizmet için bir vasıta olarak görülmüştür. Ticareti, adı hakkında bilgi verilmeyen ancak tüccar olduğu bilgisi aktarılan bir hocasından öğrendiği aktarılmaktadır.³³ Zengin bir tüccar olan İbnü'l-Mübârek'in anaparasının dört yüz bin dirhem olduğu, bununla da ticaretini devam ettirdiği bilinmektedir.³⁴ Fakat İbnü'l-Mübârek'in zâhidâne hayatının yanı sıra ticaretle de işigali, çevresindeki insanlar tarafından kimi zaman zühde engel gibi görülmüş ve onun bu sebeple birtakım eleştirilere maruz kaldığı olmuştur. Bu tenkitlerden birinde Fudayl b. İyâz (ö.187/803) “Ey İbnü'l-Mübârek! Sen bize zahitliği, azla yetinmeyi ve kifayet miktarında maişetle geçinmemizi emrediyorsun, ancak biz seni ticaret mallarınla birlikte Horasan'dan çıkıp Mekke-Medine'ye giderken görüyoruz. Bu nasıl oluyor?” demiştir. O eleştirilere açıklık getirerek ‘itibarını koruması, şerefini yüceltmesi ve Rabbine itaatinde ona yardımcı olması’ niyetiyle bu işle meşgul olduğunu açıklamıştır. Devamında ise “Allah'ın razı olacağı bir iş gördüğümde onu yerine getirene kadar çabalarım” demesi onun kazancını Hak yolunda harcadığına dair bir işaret olabilir. Bunu işiten Fudayl ona “Ey İbnü'l-Mübârek eğer bunu tam yapıyorsan ne güzel yapıyorsun!” demiştir.³⁵

Bu konuda memleketinden birtakım kimseler infak edeceği miktarın hepsini kendi beldesinde pay etmek yerine uzaktaki insanlarla paylaşmasına sitem etmişlerdir. Bunun üzerine İbnü'l-Mübârek onlara, hadis tahsiliyle meşgul olan faziletli, doğruluk üzere bulunan insanların var olduğunu, bu kişilerin, Müslümanların ihtiyacını görmek için hadisle meşgul olurken kendi ihtiyaçlarını görmekten aciz kaldıklarını ve şayet onlara yardım edilmezse ilimle meşguliyetlerinin azalacağını fakat yardım edilirse onlar sayesinde ilmin Hz. Muhammed'in ümmetine ulaşacağını söylemiştir. Akabinde şu önemli sözü söylemiştir “Doğrusu ben nübüvvetten sonra ilmi insanlara ulaştırmaktan daha faziletli bir şey bilmiyorum.”³⁶ Bu rivayeti destekleyen başka bir sözünde nafakasını sağladığı ilim talebelerini kastederek Fudayl b. İyâz'a “Sen ve arkadaşların olmasaydınız ticaret yapmazdım” demiştir.³⁷

³² Bu rivayete göre İbnü'l-Mübârek Rakka'daki bahsi geçen hana tekrar gittiğinde hadis naklettiği genci görememiş ve sorduğunda borcundan dolayı hapiste olduğunu öğrenince onun borcunu ödemiş, ancak bu durumun gençten gizli kalmasını talep etmiştir. Böylece bu rivayetten de yine yaptığı iyiliklerde riyadan kaçındığını görmek mümkündür; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 781.

³³ Zehebî, *el-Iber fi haberî men gaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Za'lul, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, ts., c. I, s. 218; Feryal Salem, İbnü'l-Mübârek'in tüccarlığı önce babasından sonrasında ise hocası Ebû Hanîfe'den öğrendiğini belirtmiştir; bkz. Feryal Salem, *The Emergence of Early Sufi Piety and Sunni Scholasticism: Abdullâh b. el-Mubârak and the formation of Sunnî Identity in the Second Islamic Century*, Brill, Leiden-Boston, 2016, s. 16

³⁴ İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâmüddin İsmail, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, ys, Dâru Hicr, ts., c. XIII, s. 610.

³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 398.

³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 397.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 781.

Ticaretle iştiğal etmesi hasebiyle her sene yüz bin dirheme ulaşan kârını ilim ve ibadet ehline dağıtmıştır. Bazen de anaparasından infakta bulunduğu olmuştur.³⁸ İkrâm etmeyi seven İbnü'l-Mübârek genellikle yalnız yemek yemekten kaçınmıştır.³⁹ Yine buna dair rivayetlerden birinde borç paraya ihtiyacı olana fazlasıyla vermiş, malının hesabını tutan memur ona böyle devam ederse malının tükeneceğini söyleyince “Şayet malım tükeniyorsa ömrüm de tükeniyor” diyerek sahip olduğu varlığa bir değer atfetmediğini göstermiştir.⁴⁰

Sonuç olarak zâhid kişiliğinin yanında ticaretle de meşgul olması onun anlayışına göre zühdüne bir engel teşkil etmemiştir. Hatta bunu Allah'ın rızasını kazanmada bir zorunluluk olarak görmüştür. Bu sayede birçok Müslümana yardım edebilmiş ve servetini onlara hizmet amacıyla kullanabilmiştir. Aksi takdirde yoksulluğun bu tür hizmetleri yapmaya engel olacağı gibi ibadetlerinde dahi caydırıcı bir unsur haline gelebileceğine işaret etmiştir.⁴¹

İbnü'l-Mübârek'in birkaç rivayetle sınırlı, ancak dikkat çekici olan bir diğer özelliği sağlık konusundaki tavsiyeleridir. Bunlardan birinde Süfyan es-Sevrî'ye (ö. 161/778) giden İbnü'l-Mübârek, ona “Neyin var?” diye sorunca o da “Hastayım” demiş ve o esnada ilaç almıştır. Bunu gören İbnü'l-Mübârek “ Bir soğan getirin” diyerek gelen soğanı ortadan ikiye ayırdıktan sonra “kokla şunu” demiştir. Süfyan es-Sevrî koklamasının akabinde hapşırınca bir rahatlama gelmiş ve “Bak bak! Hem fakih hem tabip” diyerek övgüde bulunmuştur.⁴²

Bir diğer örnekte ise yedi senedir sırtında çıkan çıbandan mustarip olan bir adam, İbnü'l-Mübârek'e ne yapması gerektiği sormuş ve “Türlü türlü ilaçlar kullandım, birçok tabibe müracaat ettim ancak şifa bulamadım” diyerek dert yanmıştır. Onu dinleyen İbnü'l-Mübârek “Git ve suya ihtiyaç duyulan bir yerde su kuyusu kaz, ben umuyorum ki oradan su kaynayıp akacak. İşte o zaman senden akan kan kesilecek” demiştir. Rivayete göre bunu uygulayan adam hızlı bir şekilde sağlığına kavuşmuştur.⁴³ Rivayet bir yönden hastalığından kurtulmak isteyen bir kimsenin ona müracaat etmesiyle İbnü'l-Mübârek'in bu konuda bilgi sahibi olabileceğine işaret ederken, başka bir yönden ise hastanın, İbnü'l-Mübârek'in bu konudaki yetkinliğini bilmeden tavsiye alma niyetiyle sormuş olma ihtimalini göz önünde bulundurmamızı gerekli kılmaktadır. Buna karşın her iki örnekten de İbnü'l-Mübârek'in tedavi konularında bilgi sahibi olduğu ve bu sebeple zaman zaman kendisine danışıldığını ortaya çıkmaktadır.

İbnü'l-Mübârek'in aile hayatına dair bilgiler oldukça kısıtlıdır. Örneğin onun eşi hakkında bilgiye sadece bir eserde rastlanmaktadır. Anlatılana göre onun fazlaca infakta bulunmasından ve evine gelen misafirlerin önüne elindeki her şeyi sermesinden hoşnut olmayan eşini, bu tavrı yüzünden mehrini vererek boşamıştır. Daha sonra ise kendisinin

³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XIII, s. 610.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 778; Bir rivayete göre katıldığı son seferinde bir davet düzenlemiş ve yirmi beş tane sofrâ kurdurarak fâlûzec denilen un ve şekerden yapılan tatlıdan yedirmişti; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 386.

⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 396.

⁴¹ Salem, *The Emergence*, s.18

⁴² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, c. I, s. 278-279.

⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 407.

bizzat talip olduğu bir hanımla evlenmiştir.⁴⁴ Öte yandan Ebû Abdurrahman ismi ile künyelenmesi bir oğlu olduğunu göstermektedir. Bir rivayete göre oğlunu Nadr b. Muhammed adında bir kişinin kızı ile evlendirdiği bildirilmektedir.⁴⁵ Bunun dışında vefatının hemen öncesinde kızlarını kime emanet edeceği hakkında geçen bir diyalogdan, ardında iki kız çocuğu bıraktığı bilgisine ulaşılmaktadır.⁴⁶ Bu bilgiler ışığında bir oğlan iki kız olmak üzere üç çocuğunun olduğu söylenebilir.

1.1.4 Vefatı

İbnü'l-Mübârek genel kabule göre katıldığı bir seferden dönerken hicrî 181/797 yılının Ramazan ayında 63 yaşında iken Hit'te vefat etmiştir.⁴⁷ Bazı eserlerde ise hicrî 182 senesinde vefat ettiği nakledilmektedir.⁴⁸ Bir diğer farklılık da vefat ettiği yer ile ilgilidir, buna göre o yalnız kalmayı tercih ederek ıssız bir yerlerde bulunduğu sırada vefat etmiştir.⁴⁹ Ancak kaynaklarda ekseriyetle Hit rivayetinin geçiyor olması ve hayatının büyük bir bölümünü cihat ile geçirmiş olması, sefer dönüşü Hit'te vefat ettiği bilgisinin doğruluğunu kuvvetlendirmektedir.⁵⁰

Onun vefatından dolayı hüznü duyan pek çok kişi ardından güzel sözler söylenmiştir. Dönemin sultanı ve halifesi Hârûn Reşîd (ö. 193/809) onun vefat haberini alınca “Âlimlerin efendisi vefat etti” diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.⁵¹ Başka bir rivayette vefat haberini alan Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) Fudayl b. İyâz'a, İbnü'l-Mübârek'i kastederek “O aramızdan ayrıldı?” deyince, Fudayl ona “Ve İbnü'l-Mübârek'ten geriye sadece ondan hayâ edenler kaldı” sözüyle yanıt vermiştir.⁵²

İrtihalinin ardından söylenen sözler genellikle “Onu görseydin gözün aydın olurdu”, “Onun gibisini görmedim”⁵³ veya “Ardında kendisi gibisini bırakmadı”⁵⁴ şeklinde cümleler olmuştur. Bu cümleler onun kendisinden sonrakiler üzerinde belirleyici bir hafıza tahkim ettiği ve yaşadığı süreçte kişiler üzerinde derin bir tesir bıraktığını göstermektedir.

Dikkate değer bir diğer husus, vefatından sonra onu rüyasında görenlerin sorularına verdiği cevaplarıdır. Buna göre bir rivayette “Rabbin sana ne yaptı?” sorusuna “Hadis *rih*lerimin

⁴⁴ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 217.

⁴⁵ Eserin Arapça nüshasında İbnü'l-Mübârek'in Nadr b. Muhammed'in oğlunun düğününe gittiği ve burada insanlara hizmet etmeye yeltenince Nadr'ın ona müsaade etmediği, oturduğu aktarılmaktadır. Ancak Türkçe tercümeyle göre düğün sahibi taraflardan birinin İbnü'l-Mübârek olduğu aktarılmaktadır. Bu farklılığın sebebi tercümede kullanılan nüshayla alakalı olabileceği gibi hatalı tercümeden kaynaklı da olabilir; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve: Resulullah (sav)'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*, çev. Abdulvehhab Öztürk, İstanbul, Kahraman Yayınları, 2006, s. 1012.

⁴⁶ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 217.

⁴⁷ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 164; Abdullah b. Mübârek'in vefat ettiği Hit şehri Irak illerinden olan Enbar'ın yukarısında idi. Ancak Hit Şam topraklarından, Fırat nehri üzerinde bir şehirdi. Enbar ise Bağdat toprakları üzerindeydi, Hit ile Enbar'ın arasında Fırat nehri ayırıyordu. Dicle nehri ise Enbar ile Bağdat'ın arasını ayırıyordu. Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, c. III, s. 34.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, c. III, s. 34.

⁴⁹ Yaffî, Ebû Muhammed Afîfuddîn, *Miratü'l-cenân ve ibretü'l-yakzân fî marifeti mâ yüteberü min havâdisi'z-zamân*, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997, c. I, s. 296.

⁵⁰ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 164.

⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 401.

⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c. XI, s. 401.

⁵³ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 162.

⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 391.

hürmetine beni bağışladı, Kur'ân'a sarıl Kur'ân'a" demiştir. Bir diğerinde ise vefat eden bir kimseye İbnü'l-Mübârek'in durumu nasıldır diye sorulunca " O, günde iki kez Rabbinin huzuruna çıkarılıyor" şeklinde cevap vermiştir. Yine bir defasında kendisini rüyada gören kişi onu elinde bir anahtarla cennetin kapısında beklerken görmüş ve "Burada neyi bekliyorsun" diye sorunca "Bu cennetin anahtarıdır, bunu bana Rasûlullâh verdi ve dedi ki; -Ben Rabbimi ziyaret edene kadar yeryüzünde benim emînim olduğun gibi gökyüzünde de emînim ol-."55 Fudayl b. İyâz'ın oğlu ise rüyasında İbnü'l-Mübârek'i gördüğünde şunu sormuştur, "Hangi ameli daha faziletli buldun?" o da cevaben "Yapageldiğim şeyi" demiştir. Muhammed b. Fudayl "Ribât ve cihad mı?" dediğinde ise "Evet" yanıtını almıştır.56

Bu ve buna benzer rivayetler İbnü'l-Mübârek'in vefatından sonra da zühd çevrelerinde etkisinin devam ettiğini ve bu etkisinin rüyalara kadar yansıdığını göstermektedir. Özellikle rüyasında onu görenlerin sorularına aldıkları cevaplara bakıldığında 'hadis uğruna yaptığı *rih*leler veya cihad ve ribâtlarda beklemek' gibi ifadelerin yer almasından, onun hayatı boyunca iştiğal ettiği faaliyetlere dair hususların başkaları tarafından görülen rüyalarda ön plana çıktığı söylenebilir.

1.2 İbnü'l-Mübârek'in İlmî ve Edebî Kişiliği

1.2.1 Hadis İlmindeki Yeri

Tahsil hayatına yirmili yaşlarda başlayarak ömrünün büyük bir kısmını *rih*lelerle geçiren İbnü'l-Mübârek, hadis ilminde iyi bir konuma ulaşmıştır. Öyle ki, insanlar "İbnü'l-Mübârek'in hadis ehlinin arasındaki konumu müminlerin emîrinin insanların arasındaki konumu gibidir" diyerek onun hadiste otorite olduğunu ifade etmişlerdir.57 Kimi zaman da dört büyük imamdan biri olarak zikredilmiştir.58 Bunlara ek olarak Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "Onun zamanında ilme karşı ondan daha gayretli olan bir kimse yoktu" sözü İbnü'l-Mübârek'in ilim konusunda gayret sahibi olduğunu göstermektedir.59

Zikredildiği gibi erken sayılmayacak bir yaşta ilme eğilmesine rağmen kısa süre içerisinde o dönemde hadis ve fıkıh ilminde öncü kabul edilen âlimlerle mukayese edilecek konuma gelmiş olması, onun ilim yolundaki gayretini göstermektedir. Örnek vermek gerekirse Süfyan es-Sevrî ve Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö.211/826-27), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818)60 ve özellikle o dönemde ilmiyle ve zühdüyle dikkat çeken bir isim olan Süfyân es-Sevrî ile yapılan karşılaştırmalar meşhurdur. Bunlardan birinde Süfyân es-Sevrî'nin şöyle dediği nakledilmektedir "Bir yılın sadece üç

55 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 419.

56 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 408.

57 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 393; Şöhretinin sınırlarına işaret eden şu rivayete göre Harun Reşîd Rakka'ya geldiği sırada insanlar İbnü'l-Mübârek'in ardı sıra yığılmışlar ve izdihamdan dolayı toz bulutu kalkmıştı. Harun Reşîd'in cariyesi bu olanları görünce "Vallahi gerçek hükümdarlık budur, Harun'un, ancak adamlarının zoruyla insanları toplaması değil" demiştir; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 393

58 Bunlar, Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Hammad b. Zeyd ve Abdullah b. Mübârek şeklinde zikredilmiştir; İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, ys., Müessesetü'r-risâle, ts., c. II, s. 416.

59 İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996, c. XXXII, s. 407.

60 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 419.

gününde İbnü'l-Mübârek'in yaptıklarını yapmaya çalışsam buna güç yetiremem.”⁶¹ Bunun yanı sıra İbnü'l-Mübârek'in hadis, fıkıh, Arapça, şiir, Arap tarihi gibi birçok ilmi kendisinde toplandığına dair bilgiler eserlerde sık sık geçmektedir.⁶² Fakat İbn Uyeyne (ö. 198/814) bunu bir adım daha ileriye taşıyarak “Sahâbenin durumuyla İbnü'l-Mübârek'in durumunu kıyasladım, onunla sahâbe arasında Nebî'nin sohbetinde bulunmalarından ve onunla gazalara katılmalarından başka bir fark göremedim” diyerek onun hâl bakımından ashabdan farkının olmadığını anlatmaya çalışmıştır.⁶³

Hadis ilminde sergilediği gayretin bir diğer göstergesi ise kendisinden hadis aldığı ve hadis naklettiği kişilerdir. İbnü'l-Mübârek'in dört bin hocadan hadis aldığı, bunların bin tanesinden de rivayette bulunduğu nakledilir.⁶⁴ Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) “Rivayette bulunduğu kitaplardaki hadislerin sayısı yirmi bin veya yirmi bir bindir” demiştir.⁶⁵ Bu kadar fazla kişiye dolayısıyla hadise ulaşmasının nedeni, hadis âlimlerinin yaşadığı yerlere hadis öğrenmek amacıyla sürekli seyahatler gerçekleştirmesi, hadis aldığı kimseler sayesinde yeni râvi ve rivayetlerin izini sürerek daha fazla hadise ulaşması ve hayatında önemli bir yere sahip olan hac ziyareti sırasında başka yerde karşılaşmadığı âlimlerle hac ibadeti vesilesiyle bir araya gelerek rivayet alışverişinde bulunmasıdır.⁶⁶ Bütün bu değerlendirmelere bakıldığında hadis alıp naklettiği kişilerin sayısı büyük bir yekûn tutmaktadır. Kaynaklarda rivayet aldığı ve rivayette bulunduğu kişilerin hepsinin ismi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu isimlerden öne çıkanlar kitaplarda yerini almıştır.⁶⁷

İbnü'l-Mübârek hadis sahasında sadece rivayetlerinin çokluğuyla değil hadisler konusundaki güvenilirliğiyle de tanınmaktadır. Birçok eserde kendisine *sika*⁶⁸, *hüccet*⁶⁹,

⁶¹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 163.

⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 392.

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 401.

⁶⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, c. I, s. 276.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 402-403.

⁶⁶ Salem, *The Emergence*, s. 45.

⁶⁷ Bu kişilerden de meşhur olanların isimleri şu şekildedir; Rebî b. Enes el-Horasânî (ö. 139-140/757), Ebû Büreyde Büreyd b. Abdullâh (ö. 140/757), Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758), Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), Hişâm b. Urve (ö. 146/763), A'meş (ö. 148/765), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Abdullâh b. Avn (ö. 151/768) Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Evzâi (ö.157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammad b. Seleme (ö. 167/784), İbn Lehîa (ö. 174/790), Ebû Avâne el-Vâsitî (ö. 176/792), Hammad b. Zeyd (ö. 179/795), İsmâil b. Ayyaş (ö. 181/797), Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Ebû Bekir b. Ayyaş (ö. 193/809), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814). Son olarak Abdurrahman b. Mehdî de (ö. 198/813-14) hadis aldığı kişiler arasındadır. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. II, s. 415; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 379-380; Ondan hadis rivayet edenlerden öne çıkan isimler ise; Mu'temir b. Süleymân (ö. 187/803), Ebû İshak el-Fezârî (ö. 188/804?), Bakıyye b. Velîd (ö. 197/812), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Yahyâ b. Âdem (ö.203/818), Ebû Seleme et-Tebûzekî (ö. 223/838), Nuaym b. Hammad (ö. 228/843), Yahyâ b. Maîn, (ö. 233/848), Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve kardeşi Ebû'l-Hasan İbn Ebî Şeybe (ö. 239/853), İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Ahmed b. Menî' (ö. 244/858), Ali b. Hucre (ö. 244/858-59) şeklindedir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, c. II, s. 415-416; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 380.

⁶⁸ İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1953, c. V, s. 181; Adâlet ve zabt niteliklerini tam olarak taşıyan, hadis rivayetinde güvenilir râvi; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 277.

⁶⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c.XXXII, s. 403; 1. Üçyüz bin hadis bilen hadis âlimi; 2. Sekizyüz bin hadisi, râvilerinin durumlarıyla birlikte bilen hadis âlimi; 3. Hadis sahasındaki ehliyeti herkes tarafından kabul edilen, rivayet ettiği hadisler delil olarak kullanılan, sika râvinin üstünde daha güvenilir râvi, hadis âlimi; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s.117-118.

*sâhibü'l-hadis*⁷⁰, *hâfiz*⁷¹ ve *imam*⁷² gibi isimlerle atıfta bulunulmuştur. Dolayısıyla onun ilmine güvenip ihtiyaç duyanlar olukça fazladır. Yine böyle bir durumda hadis konusunda dara düşen bir grup “Bize o tabibi getirin” diyerek sıkıntılarının üstesinden sadece onun gelebileceğine işaret etmişlerdir.⁷³ Bir başka anlatı da Mutemir b. Süleyman’ın (ö. 187/803) “İbnü’l-Mübârek gibisini görmedim, başkasından öğrenmenin mümkün olmadığı şeyleri ondan öğreniyoruz” sözleri onun hadistekiengin bilgisini ortaya koymaktadır.⁷⁴

Hadis rivayetinde hususiyetle üzerinde durulan konulardan biri de *senettir*.⁷⁵ Hadislerin sadece metinlerini değil senetlerini de önemseyen İbnü’l-Mübârek’e Allah’ın rızasını kazanmak için hadis rivayet eden birinin olduğunu fakat senedi konusunda çok katı davrandığı söylenildiğinde “Şayet Allah için rivayette bulunuyorsa senette katı olmakta öncelik sahibidir” diyerek senede verdiği önemi tasdik etmiştir.⁷⁶ Öte yandan işittiği hadisleri hıfzetmesinin yanı sıra yazmaya da diğer muhaddislere kıyasla ziyadesiyle önem vermesinden dolayı İbnü’l-Mübârek rivayetlerini genelde kitaplarından yapmıştır.⁷⁷

Her konuda ahlâkıyla dikkatleri üzerine toplayan İbnü’l-Mübârek hadis ilmi hususunda da bu duruşunu devam ettirmiştir. Buna dair verilebilecek en dikkat çekici örnek ise Hammad b. Zeyd’in (ö. 179/795) hadis meclisinde gerçekleşen olaydır. Anlatılana göre Hammad’ın meclisindekiler İbnü’l-Mübârek’in bulunduğunu görünce ondan hadis rivayet etmesini talep etmişlerdir. O da Hammad’a “Siz buradayken ben nasıl rivayet edeyim” diyerek kibarca geri çevirmeye çalışmıştır. Fakat Hammad ona yemin verince kabul ederek “Kayda geçirin, Ebû İsmâil Hammad b. Zeyd rivayet etti...” diyerek Hammad’dan başkasından hadis rivayet etmemiştir.⁷⁸ Başka bir hadisede yürüdüğü esnada yanına gelip bir hadis hakkında bilgi almak isteyen kişiye “Bu ilme hürmete uygun bir hareket değil” diyerek geri çevirmiştir.⁷⁹

Aslında bütün bunların toplandığı, değer kazandığı nokta onun hadis ilmine karşı sarf ettiği gayreti herhangi bir dünya metaı için değil Allah için göstermiş olmasıdır. Bunu açık bir

⁷⁰ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c.XXXII, s. 408; 1. Hadisle amel etmeye, özellikle hadisten öğrendiklerini uygulamaya gayret eden kimse; 2. Hadisleri bilen hadis bilgisi olan kimse; 3. Söz konusu olan bir hadisi rivayet eden râvi; Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 264.

⁷¹ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c. XXXII, s. 420; Yüzbin hadisi, metin ve senetleriyle bilip ezberlemiş olan, bunların râvilerini, hayat hikâyelerini, cerh ve ta’dil yönleriyle bilen hadis âlimi; 2. Hadis ilminde, her nesilde tanıyıp bildikleri bilmediklerinden daha fazla olacak şekilde hocalarını, hocalarının hocalarını bilecek kadar geniş bilgiye sahip olan hadis âlimi; 3. Ta’dilin, Irâkî’ye göre ikinci, Sehâvî’ye göre dördüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sîga. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis delil olarak alınır; 4. Hadislerin sonraki nesillere sahih olarak ulaşmasında büyük emeği geçen âlim; Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s.108.

⁷² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, c. V, s. 181; 1. Hadis ilminde en üst mertebelere ulaşmış hoca. Buna göre bu ıstılah, *hâkim*, *hüccet* ve *hâfiz* ünvanlarıyla ve aynı mânâda kullanılan *muhaddis* ünvanı yerine kullanılır; 2. Sehâvî’ye göre ta’dilin dördüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sîga. Böyle bir rivayet/hadis delil olarak (ihticâc için) alınır.

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 392.

⁷⁴ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, c. V, s. 181

⁷⁵ 1. Hadisi birbirine rivayet ederek sonrakilere ulaştıran kimselerin yani râvilerin tarihi sırasıyla zikredildikleri kısım, râvi isimleri zinciri. 2. Güvenilir, itimad edilir kişi; Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 275.

⁷⁶ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, c. VIII, s. 166.

⁷⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. II, s. 407.

⁷⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c. XXXII, s. 404.

⁷⁹ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, c. VIII, s. 166.

şekilde ortaya koyan ise talebesi Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) "Altı kişiden başka Allah için rivayette bulunan birini görmedim, bunlardan biri de İbnü'l-Mübârek'tir" sözüdür.⁸⁰ Bu sözü destekleyen bir diğer haber, yaşının ilerlemesi sebebiyle kendisine "Kaç yaşına kadar yazacaksın" denildiğinde "Belki de kendisiyle nasipleneceğim hadisi henüz işitmemişimdir" karşılığını vermesidir. Bu noktadan hareketle sünnete-hadise olan yaklaşımı daha net anlaşılmaktadır.

1.2.2 Fıkıh İlmindeki Yeri

Yaşadığı dönemdeki müçtehit imamların ilim meclislerinde bulunduğu bilinen İbnü'l-Mübârek'in onlardan istifade etmesinin yanı sıra kendisinin de fikhî meselelerde içtihatla bulunduğu bilinmektedir. Öncelikle yaşadığı dönemde öne çıkan fakihlerden biri olan Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile münasebeti zikretmeye değerdir. Zehebî (ö.748/1348) İbnü'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden sayıldığını ve ilk fıkıh eğitimini ondan aldığını bildirmektedir.⁸¹ Onun bazı fikhî meseleler hakkında "Ebû Hanîfe'ye sordum" veya "Ebû Hanîfe şöyle demiştir" diye görüş beyan etmesi ise onun içtihatlarını kabul ettiği düşüncesine sevk etmektedir.⁸²

Bir diğer fakih Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ile arasındaki ilmî münasebet de göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Hadis konusunda aldığı ilmin yanında hicrî V. yüzyıla kadar varlık gösteren ve Süfyân es-Sevrî nin verdiği fetvalardan hareketle meydana gelen fıkıh ekolünden de istifade etmiştir.⁸³ Bununla birlikte Süfyân es-Sevrî de İbnü'l-Mübârek'in değerini takdir ederek kendisine soru sormaya gelen bir doğuluya "Doğunun en bilgini sizin aranızda değil mi" demiş ve soru soran kişi bahsettiği kişinin İbnü'l-Mübârek olduğunu öğrenince "O doğunun en bilgini mi" diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Süfyân es-Sevrî ise "Evet ve batının" karşılığını vermiştir.⁸⁴

Yaşadığı dönemde dört temel fikhî mezhebin imamlarından biri olan Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ile de iletişime geçtiği, ilim meclisinde bulunduğu hatta onun *el-Muvatta'* adlı eserini rivayet ettiği bilinmektedir.⁸⁵ İmam Mâlik'in talebesi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin (ö. 234/849) anlattığına göre bir defasında İbnü'l-Mübârek onun meclisine girmek için izin istemiş ve girdiğinde İmam Mâlik hiç âdeti olmadığı halde ona yanında yer açıp yanı başına oturtmuştur. Okuyucu hadisleri okudukça İmam Mâlik İbnü'l-Mübârek'e yönelerek "Bu

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. XI, s. 398.

⁸¹ Zehebî, *Şiyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 409; Melchert, İbnü'l-Mübârek'in Ebû Hanîfe aleytarı söylemlerinin nakledilmesinin, ehl-i hadis düşüncesini geriye dönük olarak inşa etme gayretinin bir sonucu olduğu tespitinde bulunmaktadır; Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü Din-Yorum-Dindarlık*, der-çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018, s. 49.

⁸² Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir, *el-Cevâri'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed le-Huluvv, ys., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1978, c.II, s.326; İbnü'l-Mübârek'in fikhî görüşleri üzerine yapılan bir tezde şu değerlendirme yer almaktadır "Abdullah b. Mübârek hakkında ilmî etütler yapan âlimlerin geneli, O'nu Hanefî mezhebine müntesip bir mutedil eserci olarak değerlendiriyor. Fakat bu müşterek kanaat onun usulde ve fîruda Hanefî mezhebinin bütün içtihatlarını benimsediği anlamına gelmez. Çünkü O, Hanefî mezhebine uymayan görüşler de beyan etmiştir."; Faizullo Abdukhalikov, "İlk Dönem Bilginlerinden Abdullah b. Mübârek'in Hayatı ve Fikhî Görüşleri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011, s. 96;

⁸³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, c. III s. 32.

⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 779.

⁸⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, c. III, s. 32.

konu hakkında sizin bildiğiniz nedir?” diye sormuştur. O da sessizce buna cevap vermiş ve sonra kalkıp o mekândan ayrılmıştır. İmam Mâlik onun edebine hayran kalmış ve oradakiler “Bu Horasan fakihî İbnü’l-Mübârek’tir” demiştir.⁸⁶

Nakledilenlerden yola çıkarak İbnü’l-Mübârek’in, onların sadece fikhî görüşlerini takip etmediği, önde gelen âlimlerin meclislerine katıldığı ve onların ilimlerinden istifade etmekle birlikte kendisinin de içtihatla bulunduğu söylenebilir. Ancak onun fikhî içtihatlarında bulunurken İmam Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik’in yöntemlerini takip ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁷

1.2.3 İtikadî Konulara Bakışı

İslâm’a muhalif görüşler konusunda insanları uyaran İbnü’l-Mübârek, çevresindekileri bidatçi kimselerle oturup kalkmak hususunda uyarmış ve kendisi de bu konuda hassasiyet göstermiştir.⁸⁸ Bu nedenle sahâbe hakkında ileri geri konuşulmasından rahatsız olmuş ve onların aralarına giren kılıcın bir imtihan olduğunu, kendisinin ise onlar hakkında kötü söz söyleyemeyeceğini ifade etmiştir.⁸⁹ Yine Muâviye’nin (ö. 60/680) mi yoksa Ömer b. Abdülazîz’in (ö. 101/720) mi üstün olduğu sorulunca şöyle demiştir: “Vallahi Rasûlullah ile birlikte iken Muâviye’nin burnuna giren tozlar bile Ömer b. Abdülazîz’den bin kat daha üstündür. Muâviye Rasûlullah’ın ardında namaz kıldı ve O ‘*semi ‘Allâhu limen hamideh*’ deyince Muâviye ‘*Rabbenâ ve leke’l-hamd*’ dedi. Bundan gayri ne söylenebilir ki”⁹⁰ Böylece İbnü’l-Mübârek yanlış anlamlar çıkarılabilecek meselelerde hassasiyet göstermiş ve sahâbeyi küçük düşürecek ifadelerden sakınarak insanlar arasında ihtilafın körüklenmesine mani olmuştur.

O dönemde insanlar arasında tartışmalara sebep olan bir başka düşünce ise Cehmiyye’nin görüşleridir. Cehm b. Safvân’a uyanların etrafında birleştiği bu fırkaya göre amellerde mutlak zorlamacı bir anlayış hâkimdir. Ayrıca Allah’ın isim ve sıfatları konusunda da farklı düşüncelere sahip bir fırkadır.⁹¹ Bununla ilgili İbnü’l-Mübârek de bazı ortamlarda düşüncesini beyan etmiştir. Bunlardan birinde kendisine “Rabbimizi nasıl biliriz?” şeklinde soru yönelten kişiye “O semada arş üzerindedir” diye cevap vermiştir. Soruyu soran kişi “Cehmîler de böyle söylüyor deyince “Biz onlar gibi ‘O burada bizimle birlikte’ demiyoruz” karşılığını vermiştir.⁹² Cehmiyye’nin başka bir iddiası olan ‘halku’l-Kur’ân’ hakkında da Kur’ân’ı okuduktan sonra “Kim bu kitap için mahlûk derse, yüce Allah’ı inkâr etmiş olur” diyerek bu meseledeki tavrını ortaya koymuştur.⁹³ Cehmiyye’nin iddialarının

⁸⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, c. II, s. 417.

⁸⁷ Abdulkhalikov, *Abdullah b. Mübârek’in Hayatı ve Fikhî Görüşleri*, s. 96.

⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. II, s. 399.

⁸⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. II, s. 405.

⁹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yan*, c. III, s. 33.

⁹¹ Cehm b. Safvan “Ben Allah’ı şey, mevûd, hayy, âlim, murîd ve bunlara benzer vasıflar gibi, O’ndan başkasına da verilebilecek sıfatlarla vasıflandırmam” demiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Mansur Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, Kalem Yayınları, 1979, s. 188-189.

⁹² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. II, s. 402.

⁹³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. II, s. 403.

aşırılığını göstermek için ise şu sözü söylemiştir: “Biz Yahudi ve Hristiyanların sözlerini anlatırız ancak Cehmiyye’nin sözlerini anlatmaya güç yetiremeyiz”.⁹⁴

İmanın söz ve amelden ibaderet olduğunu ve artıp eksilebileceğini savunan İbnü’l-Mübârek, Mürcie’nin imanın artıp eksilmediği hakkındaki görüşüne Hz. Ebû Bekir’in (ö. 13/634) durumundan hareketle karşı çıkmış ve Hz. Ömer’den (ö. 23/644) bir sözle delil getirerek şunu söylemiştir: “Şayet Ebû Bekir’in imanı yeryüzündekilerin hepsinin imanı ile tartıya koyulsaydı, Ebû Bekir’in üstün gelirdi”.⁹⁵ Öte yandan ona, “Şeyban seni Mürcie sanıyor” denilince “Yanılmış ben onlara üç şeyde muhalifim” diyerek ihtilaf ettiği konuları sıralamıştır: “Onlar söz kâfi der, işe yanaşmaz. Hâlbuki ben, hem söz hem de iş isterim. Onlar namazı terk edenin küfür yolunu tuttuğunu kabul etmez, ben ederim. Onlar imanın artıp eksileceğine kail değil ben kailim.”⁹⁶

Nakledilenlere bakıldığında İbnü’l-Mübârek’in Ehl-i sünnet çizgisinde olup, İslâm’a aykırı aşırı fikirlerden uzak durduğu, bunlara karşı bir tutum sergilediği ve düşüncelerini ifade etmekten çekinmediği görülür.

1.2.4 Şairliği Hakkında

İbnü’l-Mübârek Arap olmamasına rağmen şiirsel dili güzel kullanmasıyla ve Arapçadaki yetkinliğiyle dikkat çekmektedir.⁹⁷ Dönemindeki âlimler arasında şairliği ile öne çıkması birçok rivayette onun zühd, cihad konuları hakkında şiirler yazdığının, ikaz etmek istediği kişilere bu yolla ulaştığı bilgilerinin bizlere kadar gelmesinin sağlamıştır. Örnek vermek gerekirse sadaka amirliğinin başına getirildiğini öğrendiği İsmâil b. Uleyye’yi (ö. 193/809) şiirle uyarılmış ve şu dizeleri yazmıştır:

Ey ilmi şahin yapıp da
Zavallıların mallarını avlayan;
Dünya ve zevklerini elde etmek için
öyle bir hile kullandın ki dini götürür.
Önceleri delileri tedavi ederken,
şimdi delilerden oldun.
İbn Avn ve İbn Sîrîn’den
ettiğin rivayetler nerede?
Kralların kapılarında kalmanın kötülüğünü
belirten rivayetlerin nerede?
Eğer “Beni zorladılar” dersen,
eşegin çamura çökmesi de öyledir.

Bu mısralar kendisine ulaştınca İsmâil b. Uleyye görevinden istifa etmiştir.⁹⁸

⁹⁴ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, c. II, s. 401.

⁹⁵ Hacı Bayram Başer, “Abdullah b. Mübârek”, *İslâm Düşünce Atlası*, ed. Halil İbrahim Üçer, Konya, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, s. 290.

⁹⁶ Şa’rânî, Ebû’l-Mevâhib Abdülvehhâb, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, Kahire, yy., ts., c. I, s. 52; Bağdâdî’ye göre Murcie üç sınıftır. Bu üç sınıftan sonuncusu kendi içinde beş kola ayrılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-Fırak*, s. 179-184; Kutlu, iman konusunda Abdullah b. Mübârek’in ehl-i hadisin görüşünü benimsediğini nakletmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, TDV Yayınları, 2000, s. 245-246; Ali Bolat, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 50.

⁹⁷ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, c. VIII, s. 162.

⁹⁸ İbnü’l-Cevzî, *Sifatü’s-safve*, çev. Abdulvehhab Öztürk, s. 1015.

Ebû Sükeyne adında bir kişi de İbnü'l-Mübârek'in hicrî 177 senesinde Tarsus'tan Fudayl b. İyâz'a götürmesi için ona şiir yazdığını ve şunların söylediğini nakleder:

Ey Haremeyn'in abidi, eğer bizleri görseydin,
şüphesiz ibadetle oyalandığımı bilirdin.
Kimilerinin gözleri gözyaşlarıyla dolarken,
bizim boğazlarımız kanlarımızla boyanır.
Ya da onların atı bâtılda yorulurken,
bizim atlarımız günün sabahında yorulurlar.
Güzel kokular sizedir,
bizim güzel kokumuz ise toynakların tozu ve dumanı.
Şüphesiz Nebimizin sözü bize ulaşmıştır.
Ki doğru sözdür, onda hiçbir yalan yoktur.
Eşit olmaz! Allah yolundaki atın çıkardığı kişinin burnundaki tozu ile
tutuşan ateşin dumanı.
Aramızda konuşan bu Allah'ın kitabıdır,
Şehit ölü değildir, bu yalanlanamaz.

Mektubu ulaştıran Ebû Sükeyne yaşadıkların şöyle anlatır “Harem’de mektupla beraber Fudayl’la karşılaştım, onu okudu ve ağladı, sonra da dedi ki: “Ebû Abdurrahman doğru söylemiş, nasihatte bulunmuş.”⁹⁹

Yukarıdaki dizelere bakıldığında, İbnü'l-Mübârek'in şiiri bir irşat yöntemi olarak gördüğü ve buna hizmet edecek türde sözler söylediği ortadadır. Onun kullandığı bu yöntem, dilin değerinin sûfiler tarafından anlaşılmasından sonra etkili bir biçimde kullanılmıştır.¹⁰⁰

1.2.5 Eserleri

1.2.5.1 Günümüze Ulaşan Eserleri

1- *Kitâbü'l-Cihâd*: Leipzig'de Stadtbibliothek, 320/1 numarasıyla 33-36 satır aralıklı yaklaşık kırk varaklık tek nüsha şeklinde bulunan eserin, kopyası alınmıştır. Risâle, Beyrut'da Nezih Hammad tarafından 197'de yayımlanmıştır.¹⁰¹ En önemli özelliği, cihad konusu üzerine yazılan ilk müstakil eser olmasıdır.¹⁰² Leipzig'de bulunan tek nüshada 262 hadis bulunmaktadır. Risâlede cihadın faziletine dair rivayetlere yoğunlaşmıştır. Bu minvalde âyet tefsirleri ve cihad konulu rivayetler nakledilmiştir. Dilimize tercüme bünulan bu eserin tercümelerinden birini Muhammed Adil Teymur (İstanbul, 1980) *Buhârî'nin Hocasının Hocası Abdullah b. Mübârek: Kitâbü'l-Cihâd* adıyla yapmıştır. Diğer tercüme ise İshak Doğan (Konya, 2008) tarafından *Kitâbü'l-Cihâd: Cihad Hadisleri* ismiyle yapılmıştır.

2- *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla*: Bilinen tek nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi 9 numaralı mecmuadadır.¹⁰³ Eserde 351 tane hadis nakledilmiştir. Eserin içeriği anne-babaya karşı

⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. II, s. 412.

¹⁰⁰ Ekrem Demirli, “Tasavvufun “Değer” Aktarma Yolu: Dil İle Eğitmek Meslek İle Olgunlaştırmak”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, İstanbul, 2009, sy.1, s. 21.

¹⁰¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd*, Sayda, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1988; Abdullah b. Mübârek, *Buhârî'nin Hocasının hocası Abdullah b. Mübârek-Kitâbü'l-Cihâd*, çev. Muhammed Adil Teymur, İstanbul, Otağ Yayınevi, 1980, s. 21; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd: Cihad Hadisleri*, s. 14. Carl Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden, Brill, 1937, s. 256.

¹⁰² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd*, s.12.

¹⁰³ Abdullah b. Mübârek, *Müsned-i Abdullah b. Mübârek ve yelihi Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla*, thk. Mustafa Osman Muhammed, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1991, s. 5-7; Abdullah b. Mübârek, *Mutluluk Yolu Hadisler Işığında Aile İlişkileri*, çev. İshak Doğan, İstanbul, Semerkand Yayınları, 2013, s.14.

saygıyı, teyze, amca, sütanne, kız kardeş, erkek kardeş, akrabalar, evlatlar komşular ve kölelere karşı nasıl tavır takınılması gerektiğini açıklayan rivayetleri içermektedir. Ayrıca bu eserde İbnü'l-Mübârek kesp-tevekkül meselesine kaynaklık etmesi bakımından ailenin geçimini temin etmenin önemine dikkat çeken rivayetler de nakletmiştir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla kitabın dilimize iki tercümesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Birr ve's-Sıla* (İstanbul, 1998) adıyla basılmıştır. İkincisi ise İshak Doğan tarafından ilk baskısında *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla: İyilik ve İlişkiler Kitabı* (İstanbul, 2006) adıyla ikinci baskısında ise *Mutluluk Yolu: Hadisler Işığında Aile İlişkileri* (İstanbul, 2010) ismiyle yayımlanmıştır.

3- *el-Müsned*: Eserin bilinen tek nüshası Şam Zâhiriyye Kütüphanesinde (18/5 numaralı mecmua, 2, 3, 107a-124b kısmındadır).¹⁰⁴ Eseri, İbnü'l-Mübârek'in talebesi Hibban b. Mûsâ'dan Ebu'l-Abbas el-Hasen b. Süfyân rivayet eder. Ondandır Ebu Yakup İshak b. Sa'd İbnü'l-Hasan b. Süfyân rivayet etmiştir.¹⁰⁵ Eser bir tek konuya tahsis edilmemiş olup, muhteva bakımından birçok konuyu içermektedir. *Müsned*'in bir diğer farkı da diğer eserlerin aksine sadece Hz. Peygamber'in sözlerini nakleden rivayetleri içermesidir.

4- *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*: Almanya Leipzig Kütüphanesinde 295-296 numaralı iki ayrı el-yazması nüsha bulunmaktadır. Fas Karaviyyin Kütüphanesinde 286 numaralı bir nüsha, Mısır İskenderiye Belediye kütüphanesinde 1331 numaralı, İstanbul'da Carullah Kütüphanesinde (Süleymaniye'de) 834 numaralı, Şam Zâhiriyye'de 237 numaralı ve İngiltere Chester Beatty Kütüphanesinde 2327 numaralı nüshalar mevcuttur. *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, İstanbul Süleymaniye'de bulunan nüsha ile Zâhiriyye ve İskenderiye nüshaları karşılaştırılarak Habîbu'r-Rahmân el-Âzamî tarafından tahkik ve notlarla 1966'da Melegon'da (Hindistan) basılmıştır.¹⁰⁶

1.2.5.2 Günümüze Ulaşmayan Eserleri

1-*Kitâbü'l-Erbâin*: Kırk hadis edebiyatının ilk örneğini İbnü'l-Mübârek'in verdiği kabul edilmektedir.¹⁰⁷ Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zunûn* adlı bibliyografik eserinde İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) "Bu konuda hadis tasnif ettiğini öğrendiğim ilk kişidir" dediğini nakletmiştir.¹⁰⁸ Onun bu sayıda karar kılmasında ilk hocası olan Rebî b. Enes el-Horasânî'den aldığı hadislerin sayısının kırk olması etkili olmuş gözükmektedir.

¹⁰⁴ Eserin iki tahkiki vardır. 1- Mustafa Osman Muhammed'e ait olan tahkik Beyrut'ta 1991 yılında Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye'de basılmıştır. 2-Subhi el-Bedri es-Samerrai'nin tahkikidir. Riyad'da 1987'de Mektebetü'l-Maârif tarafından basılmıştır.

¹⁰⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd*, s. 21-22; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd: Cihad Hadisleri*, s. 14

¹⁰⁶ Abdullah b. Mübârek, *Abdullah b. Mübârek-Kitâbü'l-Cihâd*, s. 21-22; Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, s. 256.

¹⁰⁷ Fahreddin Yıldız, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, c. 11, sy. 21, s. 412.

¹⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. Mehmet Şerefettin Yalıtıkaya-Kilisli Rifat Bilge, Ankara, Maarif Matbaası, 1941, c. I, s. 57; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin, esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Beyrut, Müessesetü't-târihi'l-Arabî, ts, s. 438; Kettânî, Ebû Abdullâh Muhammed, *er-Risâletü'l-müstetrafe: Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994, s. 193.

2- *Kitâbü't-Târîh*: Bu eser hakkındaki bilgiye aynı şekilde Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn* adlı eserinden ulaşmaktayız. İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inde,¹⁰⁹ Dâvûdî *Tabakâtü'l-müfessirîn*'inde¹¹⁰ ve Kehhâle'nin *Mucemü'l-müellifîn*¹¹¹ adlı eserinde bu eserin varlığından bahsedilmiştir. Bazı kaynaklarda da söz konusu esere referanslar yapılmıştır.¹¹² Bu kitabın hadis ricalinden bahseden biyografik bir eser olduğu tahmin edilmektedir.¹¹³

3- *Kitâbü't-tefsîri'l-Kur'ân*: Kitap hakkında İbnü'n-Nedîm *Fihrist*'inde Dâvûdî *Tabakâtü'l-müfessirîn*'inde, İsmail Paşa *Hediyetü'l-ârifîn*'de ve Kehhâle *Mucemü'l-müellifîn*'inde bilgi vermiştir.¹¹⁴

4- *Kitâbü't-dakâik fi'r-rakâik*: Risâlenin adı sadece *Hediyetü'l-ârifîn*'de geçmektedir. Feryal Salem, *Keşfü'z-zunûn*' da İbnü'l-Mübârek'e atfedilen *er-Rakâik* ile aynı eser olabileceklerini iddia etmektedir. Fakat Salem, başka bir ihtimali daha değerlendirerek bu eserin İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ünün farklı bir başlığı olabileceğini de belirtir. Neticede her iki ihtimal için de yeterli bilgi bulunmaması nedeniyle kesin bir yargıya ulaşamayacağı sonucuna varır.

5- *es-Sünen fi'l-fikh*: Eserin adından hareketle hadislerin fıkıh bablarına göre tasnif edildiği bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. Kehhâle *Mucemü'l-müellifîn*'inde eserin adını zikretmiştir.¹¹⁵

Zikri geçen eserlerin yanı sıra İbnü'l-Mübârek'n *Kitâbü'l-İstizân* ve *Kitâbü'l-Menâsik* adlı iki kitabı daha mevcut olup günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁶

¹⁰⁹ İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran, yy, 1971, s. 284.

¹¹⁰ Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed el-Mısri, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Beyrut, Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, ts, s. 250.

¹¹¹ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübü'l-Arabiyye*, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1993, c.II., s. 271.

¹¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, Kahire, Dârü'l-kütübü'l-İslâmî, ts, c. IV, s. 202- c. X, s. 242; Salem bu referanslardan hareketle eserin olayları tanımlayan çağdaş tarih kitaplarından farklı olarak hadis râvilerinin kaydedildiğini ve güvenilirliklerine odaklanan erken dönem İslâm klasik metinlerini yansıttığını ifade etmektedir; Salem, *The Emergence*, s. 40.

¹¹³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'l-Cihâd: Cihad Hadisleri*, çev. İshak Doğan, Konya, Menba Yayınları, 2008, s. 15.

¹¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 284; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 250; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, s. 438; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifîn*, c.II., s. 271; İbnü'l-Mübârek'in tefsiri üzeri yazılan makale için bkz. İshak Özgel, "Erken Dönem İshak Tefsiri Bağlamında Abdullah bin Mübârek (ö.181)'in Tefsiri Meselesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, sy.18, s. 119-138.

¹¹⁵ Kehhâle, *Mucemü'l-müellifîn*, c.II., s. 271.

¹¹⁶ Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", İstanbul, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1998, c. I, s. 122-124.

İKİNCİ BÖLÜM
KİTÂBÜ'Z-ZÜHD'Ü BAĞLAMINDA
ABDULLAH B. MÜBÂREK'İN ZÜHD ANLAYIŞI

2.1 Kitâbü'z-Zühd Literatürüne Genel Bakış

Hadis tedvîn çalışmaları hicrî I. yüzyılın başlarından başlayarak hicrî II. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu süreçte hadisler belli bir tasnife tabi tutulmadan kaydedilmiştir. Tasnif dönemine bakıldığında hicrî II. yüzyılın ortalarından başlayarak hicrî IV. yüzyıla kadar devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde muhaddisler hadisleri, *Sünen*, *Musannef* ve *Câmî*¹¹⁷ şeklinde isimlendirilen kitaplarda, belli başlıklar altında kaydetmişlerdir.¹¹⁸ Zühd hadisleri ise bu kitaplardan *Câmî* türü eserlerin içerisinde yerlerini almıştır. Ancak hicrî II. yüzyıla gelindiğinde zühd konusunu içeren hadisler müstakil kitaplarda nakledilmeye başlanmıştır.¹¹⁹ Zühd konusu üzerine derlenen ilk kitaplardan biri Şîi Ebû Hamza Sâbit b. Dînâr es-Sümâlî'nin (ö. 150/768) *Kitâbü'z-Zühd*'ü olarak nakledilmektedir.¹²⁰ Erken dönemde zühd konusuna dair eserinin bulunduğu bilgisi verilen bir diğer isim ise Zâide b. Kudâme'dir (ö. 161/777).¹²¹ Fakat her iki ismin de eserleri günümüze ulaşmamıştır. Bunlardan sonra İbnü'l-Mübârek'in eseri başta olmak üzere birçok zühd eseri telif edilmiştir. Bilhassa tasavvuf kitaplarının yazılmaya başlandığı hicrî IV. yüzyıla kadar birçok zühd konulu eser ortaya konulmuştur. Tasavvuf ilmini konu alan kitapların yazılmaya başlanmasıyla birlikte zühd konulu eserlerin ivme kaybı yaşamasına rağmen hicrî IV. asırdan sonra da yazılmaya devam etmiştir. Beyhakî'nin *ez-Zühdü'l-kebîr* adlı eserinin mukaddimesinde muhakkik 63 tane zühd eserini sıralamıştır. Bunların arasında en geç tarihli olan ise hicrî 911/1505 senesinde vefat eden Suyûtî'nin *Kitâbü'l-edep ver'-rekâik*'idir. Bu da yaklaşık hicrî X. yüzyıla kadar zühd eserlerinin yazılmaya devam edildiğini göstermektedir.

¹¹⁷ Câmî türü eserlerin tarifi şöyledir, "Câmî'ler de Sünenler gibi ibâdât, muâmelât ve ukabâta ait bâblara göre tasnif edilmiş hadisleri ihtiva ederler; ancak Câmîlerin ihtiva ettikleri hadisler, sadece bu konularla ilgili hadislerden ibaret değildir. Bunlara ilaveten, Câmîlerde, çok daha farklı konulardaki hadislere de yer verilmiştir. Mesela Câmî'lerde bulunan Kur'ân'ın faziletleri, tefsiri, yaratılışın başlangıcı, geçmiş peygamberler, menâkıb, Hazreti Peygamberin sîreti ve mağazîsi, halifeleri ve ashabının faziletleri, iman, tevhid ve bunun gibi diğer bazı konulara ait hadisler Sünenlerde rastlanmaz. Bu bakımdan Câmî'ler, ismin de delalet ettiği gibi, akla gelebilecek her konudaki müşkülün halli için başvurulabilecek en mufassal hadis koleksiyonları sayılır"; bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977, s. 211-212.

¹¹⁸ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2006, s. 40.

¹¹⁹ Hadislerin tedvin ve tasnif süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 199-214.

¹²⁰ Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s. 41; Müstakil bir eser halinde olmasa da bir eserin bölümü olarak günümüze intikal eden bir diğer eser ise Şia âlimi el-Kuleynî'nin (ö.328/940) *er-Ravda mine'l-Kâfi* adlı eserinin içerisinde *Zeyne'l-Abidin* b. Ali (ö.92/710) tarafından derlenen *es-Sâhife fi'z-Zühd* eseridir; Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, s. 41.

¹²¹ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, thk. Şeyh Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, Dârü'l-cinân-Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1987, s. 47; Ayrıca muhakkik bu eserde 63 tane zühd eserini zikretmiştir; Bu konuda İbnü'l-Mübârek'ten başlayarak Beyhakî'ye kadar on tane zühd kitabının muhtevasının ele alındığı eser için bkz. M. Muhammed Şerif, *Mevsûâtü fehârisi kütübi'z-zühd*, Riyad, Dâru İbni'l-Cevzî, 1992.

Zühd kitapları arasında İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü 'z-Zühd'*ü Beyhâkî'nin eseriyle birlikte en öne çıkan zühd kitabı olmuştur. Bu anlamda İbnü'l-Mübârek'le hemen hemen çağdaş olan birkaç ismin zühd kitaplarıyla onun *Kitâbü 'z-Zühd'*ünü mukayese etmemiz İbnü'l-Mübârek'in kitabının farkını anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Muâfâ b. İmran el-Mevsilî'nin(ö. 185/801) *Kitâbü 'z-Zühd'*ü

Mevsilî'nin hicrî 120 senesinde doğduğu bilinmektedir. Tahkiki Âmir Hasan es-Sabrî tarafından yapılan eserin girişinde yer alan biyografi kısmında doğum yerini ilişkin herhangi bir bilgi zikredilmemiştir. Vefat tarihi hakkında ise hicrî 184-185 ve 186 tarihlerinin zikredilmesinin yanı sıra hicrî 185 tarihinin daha muteber olduğu görüşü baskın gelmektedir. Vefat ettiği yerin Musul olduğu kesin bir şekilde bilinmektedir.¹²² Hocası olan Süfyan es-Sevrî onu 'âlimlerin yâkutu' olarak isimlendirmiştir.¹²³ Bir diğer hocası Ebû Amr el-Evzâî (ö. 157/774) ise "Mevsilî'nin önüne kimseyi geçiremem" demiştir.¹²⁴ İlk devir sûfilerinden kabul edilen Bişr el-Hâfî (ö. 227/841) ise öğrencileri arasında zikredilmektedir. Mevsilî hakkında Bişr, "Muâfâ ilim, kavrayış ve hayr ile doludur. O meseleleri ve hadis ezberlemiştir" demiştir.¹²⁵ İbnü'l-Mübârek'in ondan rivayette bulunacağı zaman "Bunu bana salih bir adam olan Muâfâ rivayet etti" dediği nakledilmektedir.¹²⁶ Aynı zamanda İbnü'l-Mübârek ondan rivayette bulunan akranlarından sayılmıştır.¹²⁷ Mevsilî'nin *Kitâbü 'z-Zühd'*ünde 268 hadis bulunmaktadır. On dört babdan oluşan eserde konular, malın ve evladın az olmasının fazileti, hadımlık, fakirliğin fazileti, zikir, uzlet, tevazu, çokluk ve nesep ile övünmenin yerilmesi, hevaya uyma, nefsi besleme, yeme, giyme, binek, imar, tamamen doymama, iktisatlı olma gibi konuları içermektedir. İbnü'l-Mübârek'in eseriyle mukayese edildiğinde hem işlenen konuların kapsamı bakımından hem de nakledilen rivayet miktarı bakımından eser, İbnü'l-Mübârek'in çok gerisinde kalmaktadır. İbnü'l-Mübârek'in kitabında bilhassa öne çıkan dünyanın değersizliği, âhirete dair konular, havf ve reca konularına bu eserde yer verilmemiştir.

Vekî b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) *Kitâbü 'z-Zühd'*ü

Hicrî 129 yılında Kûfe'de doğan Vekî, küçük yaştan itibaren ilimle iştiğal etmiştir. Yaşadığı dönemde muhaddis ve fakih olarak kabul edilmektedir. Süfyan es-Sevrî, hadis öğrendiği hocalar arasında sayılırken, İbnü'l-Mübârek ise onun talebeleri arasında zikredilmektedir. Bilhassa hadis konusundaki ezber kabiliyeti âlimler arasında takdir görmesini sağlamıştır. Bağdat, Musul, Dimaşk, Abadan, Vâsıt, Tarsus, Misis, Mekke ve Medine gibi merkezlere ilmi seyahatler yapmıştır. İlmi kişiliğinin yanı sıra ibadet hayatında da zâhidâne bir tavır benimsemiştir.¹²⁸ *Kitâbü 'z-Zühd'* eserine baktığımızda, eserde 73 bab

¹²² Mevsilî, Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân, *Kitâbü 'z-Zühd'*, thk. Âmir Hasan el-Sabrî, Beyrut, Dârü'l-beşâri'l-İslâmiyye, 1999, s. 10-11; Farklı rivayetlerin yanı sıra eserin giriş kısmında vefat tarihi hicrî 185 olarak verilmiştir.

¹²³ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd'*, s.7.

¹²⁴ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd'*, s.7.

¹²⁵ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd'*, s.7.

¹²⁶ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd'*, s.7.

¹²⁷ Mevsilî, *Kitâbü 'z-Zühd'*, s.24,80.

¹²⁸ Vekî b. el-Cerrâh, Ebû Süfyan b. Melih er-Ruâsî, *Kitâbü 'z-Zühd: Zâhidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım Nuri Tuğlu, İstanbul, Semerkant Yayınları, 2012, s. 13-25; Vekî b. el-Cerrâh, *Kitâbü 'z-Zühd'*, thk. Abdurrahman Abdülcebâr el-Feryevâî, Medine, Mektebetü'd-dâr, 1984, c. I, s. 13-34.

başlığı altında 539 hadis nakledilmiştir. Bunlardan 200'ü merfû, 193'ü mevkuf, 132'i maktû ve 14'ü İsrâiliyattır.¹²⁹ Muhteva bakımından ilk hadislerinde dünyadan zühd etmeyi tavsiye eden rivayetleri tercih etmiştir. Devamında ise kişinin kendini ölümlerden saymasını yani dünyevî hazlardan uzaklaşmasını tavsiye eden rivayetler gelmektedir. Vekî b. Cerrâh, İbnü'l-Mübârek'in dünyayı, âhireti kazanmak için bir vasıta kabul ederek dünya nimetlerine sahip olmakta sakınca görmeyen düşüncesinin aksine dünyadan tamamen yüz çevrilmesi gerektiğini anlatan rivayetler nakletmiştir.¹³⁰ Ayrıca İbnü'l-Mübârek'in aksine yün giyilmesi hakkında rivayetleri de derlemiştir. Başka bir başlık altında ise İbnü'l-Mübârek'in kitabında yer vermediği, fakirlerde bulunması gereken vasıfları nakletmiştir. Nakillerde bilhassa dilencilik yapmayan fakirlerin övülmesi ise dilencilüğün başından beri tasavvuf geleneğinde kabul görmeyen bir eylem biçimi olduğunu gösteren bir bilgi niteliğindedir. Çok ibadet, tul-i emel, hüznün, tevazu, gizli amel, dili koruma, riya gibi konularda ise rivayetler arasında mutabakat görülmektedir. Temizlik ve tane tane konuşmayı konu alan hadislere İbnü'l-Mübârek'te rastlanılmamaktadır. Sıla-i rahim, hilim, rıfk, güzel ahlâk, münafığın vasıfları ve harama bakmak konularına dair rivayetler de İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd*'ünden farklılık göstermektedir.¹³¹ Bu yönüyle esere genel itibariyle baktığımızda, İbnü'l-Mübârek Vekî b. Cerrâh'ın talebesi olmasına rağmen *Kitâbü'z-Zühd*'ünde, Vekî b. Cerrâh'ın eserinden etkilendiğini söylemek doğru olmasa gerektir.

Ebû Saîd Esed b. Mûsâ'nın(ö. 212/827) *Kitâbü'z-Zühd ve'l-ibâde ve'l-vera*'ı

Esed b. Mûsâ hicrî 132'de Mısır'da dünyaya gelmiştir.¹³² Hadis tahsilinin akabinde birçok yere ilim öğrenmek niyetiyle seyahatler yapmıştır. Hammad b. Seleme (ö. 167/784) ve İbnü'l-Mâcişûn'dan (ö.212/827) hadis rivayet etmiş, Rebî b. Süleyman el-Murâdî (ö. 270/884) ve Rebî' b. Süleymân el-Cîzî (ö. 256/870) gibi isimler ise ondan nakilde bulunmuşlardır.¹³³ *Kitâbü'z-Zühd*'ü 104 hadisten müteşekkildir. Muhteva bakımından İbnü'l-Mübârek'in eseri ile arasında büyük fark vardır. Zîra kitapta daha ziyade âhirete yönelik konulara yönelim vardır. İlk rivayetler, âyetlerin tefsirini içermektedir. Akabinde cehennemi tasvir eden rivayetler gelmektedir. Müellifin cehennem hakkında birçok nakilde bulunması göz önüne alındığında, insanları akıbetleri hakkında korkutarak zühd hayatına teşvik etmek istediği sonucuna varmak mümkündür. Cehennemden sonra sırat köprüsüne dair hadisler gelmektedir. Sonrasında ise kıyamet ahvaline geçerek Hz. Peygamber'in şefaatinde, hesaptan, mizandan bahseden konuları ele alınmıştır.¹³⁴ Genel bir mukayese yapıldığında İbnü'l-Mübârek'in eserinde de cehennem ahvali, cennet, mizan ve hesap

¹²⁹ Vekî b. el-Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, thk. Abdurrahman Abdülcebbar el-Feryevâî, s. 10.

¹³⁰ Yaldız'ın tespitine göre dünyanın zemmedilmesine dair rivayetlerin çoğu İbnü'l-Mübârek'in eserinde de yer almaktadır; Yaldız, "The Afterlife in Mind", s. 116.

¹³¹ Vekî b. el-Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, c.I-II s. 217-862; Salem, *The Emergence*, s. 129-131.

¹³² Basra'da doğduğuna dair rivayetler de vardır; Esed b. Mûsâ, Ebû Saîd, *Kitâbü'z-Zühd*, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, Desûk, Mektebetü'l-va'yi'l-islâmî, 1993, s. 9.

¹³³ Bilal Saklan, "Esed b. Mûsâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, 367-368; Hadisçiliği hakkında âlimler birtakım düşünceler serdetmiştir Örnek vermek gerekirse Nesaî (ö. 303/915) onun hakkında şöyle söylemiştir, "Sikadır. Hadisleri tasnif etmese onun için daha hayırlı olurdu." Buhârî (ö. 256/870) ise "O hadisiyle meşhur olmuştur. Ona 'esedü's-sünne' (sünnetin aslanı) denilmektedir" demiştir; Esed b. Mûsâ, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 9-10.

¹³⁴ Esed b. Mûsâ, *Kitâbü'z-Zühd*, s 14-83.

konusunu ihtiva eden hadisler mevcuttur. Fakat Esed b. Mûsâ *Kitâbü 'z-Zühd*'ünü tamamen bu konulara tahsis etmiştir.¹³⁵ Dolayısıyla, İbnü'l-Mübârek'in eserine göre kapsamı oldukça dardır.

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü 'z-Zühd*'ü

Hicrî 164 senesinde Bağdat'ta doğmuş ve erken yaşta Kur'ân'ı hifzederek ilimle meşgul olmuştur. Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Yemen, Şam, Cezayir, Irak ve Horasan gibi yerlere seyahat etmiştir. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve İbn Uleyye (ö. 193/809) gibi isimlerden hadis almıştır. Kendisinden ise Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818), Buhârî, Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) gibi hadis âlimleri rivayette bulunmuştur. *Kitâbü 'z-Zühd*'ü *ale'r-ricâl* (şahısları esas alarak hazırlanması) şeklinde tasnif edilmiştir. Bu yöntem rivayetlerin bulunmasını güçleştirmesi sebebiyle eserin aleyhine bir durum olarak değerlendirilmiştir.¹³⁶ Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hz. Peygamber'in zühdle ilgili 180 rivayeti, ikinci bölümü peygamberlere dair zühd haberlerini içeren 476 rivayet, üçüncü bölümde ise sahabenin zühdüne dair sözlerini içeren 613 rivayet ve son bölümde ise tâbiünden bazı kimselerin sözlerini kapsayan 1118 rivayet nakletmiştir.¹³⁷ Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in hayatı boyunca *el-Müsned* adlı eseri dışında bizatihi eser telif etmediği, rivayetlerin talebeleri ve oğlu Abdullah tarafından kayda geçirildiği bildirilmektedir. Bu sebeple *Kitâbü 'z-Zühd*'ün de oğlu Abdullah tarafından babasının rivayetlerini kaydetmesiyle ortaya çıktığı bilinmektedir.¹³⁸ Daha önce bahsettiğimiz üzere eserin ale'l-esmâ üslûbuyla yazılmış olması nedeniyle rivayetlerin muhtevasını tespit ve mukayese hususunda zorluklar ortaya çıkmaktadır. Fakat genel olarak bakıldığında eserin İbnü'l-Mübârek'in eserine göre daha fazla rivayet içerdiği ve daha geniş bir çerçeveye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Aynı zamanda *Kitâbü 'z-Zühd*'ün tasnif biçiminin tabakat türü eserlere benzemesi yönüyle tabakat kitaplarına kaynaklık ettiği öne sürülmüştür.¹³⁹

2.2 Zühd Literatüründe İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü 'z-Zühd*'ünün Yeri ve Önemi

Zühd anlayışı İslâm dindarlığının bir karakteri olarak İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren Müslümanların dinî yaşantısına etki etmiştir. Zühd anlayışının tarihi seyrine bakıldığında ilk örneğini Hz. Peygamberde görmek mümkündür. Hz. Peygamber'in hayat biçimi, dünyaya değer atfetmeyen ve ibadetlere önem veren bir yaşantıdır. Onun bu tercihi dünyadan sakınmayı öne çıkaran âyetlerle örtüşmektedir. Ashab da Hz. Peygamber'le aynı duruşu sergilemiştir. Ancak İslâm topraklarının genişlemesinin beraberinde getirdiği müreffeh yaşam şartları ile birlikte Müslümanlar arasında dünyaya olan yönelim artmıştır. Bu gidişattan rahatsız olan bir kesim ise zühde yönelerek, dünyevîleşme temayülüne karşı bir tepki ortaya koymuşlardır.¹⁴⁰ Bu kimseler arasında ticareti haram sayacak derecede aşırı

¹³⁵ Salem, *The Emergence*, s. 132-133.

¹³⁶ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh el-Mervezî, *Kitâbü 'z-Zühd*, çev. Mehmed Emin İhsanoğlu, İstanbul, İz Yayıncılık, 1993, c. I, s. XII; Ahmed b. Hanbel'in oğlu Salih tarafından kaydedilen nüsha için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü 'z-Zühd*, thk. İhab b. İsmail b. Muhammed, Gize, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 2015.

¹³⁷ Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Literatürü*, s. 45-46.

¹³⁸ Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II, 75-80.

¹³⁹ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 61; Salem, *The Emergence*, s. 134-135.

¹⁴⁰ Abdurrezzak Tek, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa, Bursa Akademi Yayınları, 2017, s. 16-20.

zühhd anlayışına sahip kimseler zuhur etmiştir. Bu noktadan sonra tasavvuf, aynı zamanda aşırı zühhd anlayışına karşı bir tavır olarak gelişim göstermiştir.

İkinci sorun ise zühhd kavramının belli başlı bir tanımının olmamasıdır. Zühhdün ne olduğu hakkında sûfiler farklı tanımlar yapmışlarsa da ortak bir tanımın varlığını tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte genel manada zühhd tanımının iki tema etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Birincisinde zühhd, tasavvufi eğitim sürecinde bir makamı karşılar ve bu alt başlık niteliğinde bir tanımdır. Buna göre zühhd kişinin maddî olanla ilişkisini konu alır ve maddî olanla insan arasındaki bağın azaldığı ölçüde kişi bir makama yükselir. İkincisi ise zühhdün ahlâkî konuları kapsayan üst başlık olmasına dair yapılan tanımlardır. Böylece zühhd, Müslümanların farklı dindarlık anlayışlarını kendi içerisinde toplayan bir çatı kavram olarak ortaya çıkar.¹⁴¹ İbnü'l-Mübârek'in eserinde de zühde dair bir tanımın bulunmamasına rağmen adını *Kitâbü'z-Zühhd* koymasına, onun da zühhd kavramını “dindarlık çeşitlerini kapsayan bir üst başlık” olarak gördüğünü göstermektedir.¹⁴² Dolayısıyla İbnü'l-Mübârek'in zühhd eserini yazdığı dönemde zühdden anlaşılan mana, Müslümanların dindarlık anlayışlarıdır denilebilir. Bu yönüyle İbnü'l-Mübârek eserine *Kitâbü'z-Zühhd* adını vererek o dönemde azalan ve tahrifata uğrayan dindarlık anlayışını Hz. Peygamber'in ve selefin sözleriyle ıslah etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

Her ne kadar eserin yazılış amacı sahil bir dindarlık anlayışının inşası, yozlaşan dindarlık anlayışının iptali olsa da, eserin o dönemde hızla teşekkül eden ilimlerin yanı sıra ahlâkî alanda görülen boşluğu doldurmaya yönelik bir girişim olduğu da göz ardı edilmemelidir. Haddizatında eserin bizi ilgilendiren ve üzerinde durmamızı gerekli kılan kısmı burasıdır. Zîra fıkıh, hadis, tefsir ve akâid alanları hızlı bir şekilde teşekkül ederken ilmî çalışmalarda ahlâk alanıyla ilgili müstakil bir disiplin teşekkül etmemiştir. Böylece zühhd literatürünün oluşumuyla birlikte ahlâk ilmi alanında oluşan boşluk bir bakıma doldurulmuş ve gelecekte tasavvuf üzerine yapılacak çalışmalara yön vermiştir.¹⁴³ Bu açıdan özellikle İbnü'l-Mübârek'in eseri önem kazanmaktadır. Zîra günümüze ulaşan ilk *Kitâbü'z-Zühhd* olma özelliğini taşımaktadır. Bu yönüyle İbnü'l-Mübârek zühhd literatürünün gelişmesine ve yeni eserlerin telifine kaynaklık etmiştir.

İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühhd*'ü hakkında detaya girmeden önce genel bir değerlendirme yapılacak olursa, eserin ana omurgasının Allah'a itaat ve onu çok zikretme konularının oluşturduğunu söylemek gerekir. Daha sonra dünyanın değersizliği, ölüm, kıyamet, hesap günü, cennet ve cehennem ehlinin ahvali, şefaat üzerine nakledilen hadisler de ziyadesiyle mevcuttur.¹⁴⁴ Eserin daha sonraki dönemlerde önem kazanan tasavvufi

¹⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 42-45

¹⁴² Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 46.

¹⁴³ Hacı Bayram Başer, “Tasavvuf'u Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: *Kitâbü'z-Zühhd'ler*”, *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker- Kübra Bilgin Tiryaki, İstanbul, Nobel Yayınları, 2016, s. 139-159.

¹⁴⁴ Yıldız zühhd eserlerinde farklı konuların yanı sıra genelde nefsin arzularına engel olma, ölümü anma, kibir, yoksulluk ve dünyanın değersizliği gibi konuların ortak tema oluşturduğunu ifade etmiştir; Yunus Yıldız, “The Afterlife in Mind: Piety and Renunciatory Practice in the 2nd/8th- and early 3rd/9th-Century Books of Renunciation (Kutub al-Zuhd)”, (Basılmamış Doktora Tezi), Utrecht Üniversitesi, Utrecht, 2016, s. 106.

kavramlara kaynaklık etmesi bakımından da zengin olduğu görülür. Bu çerçevede tûl-i emelden sakınma, tevekkül, helal kazanç, rızık, kanaat, tevazu, huşu, hüzn, ümit, az yemek, az uyumak, az konuşmak, nefis, kalp, gizli amel, şöhretten sakınma, dünyanın kıymetsizliği, niyet ve tevbe gibi kavramlar sıkça işlenmiştir.

Şimdi bu konuları ana başlıklar altında tasnif ederek İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd'ünü* daha iyi anlamaya çalışacağız.

2.3 *Kitâbü'z-Zühd'*de Tasavvufun Ana Konuları

Hicrî III. yüzyıla gelindiğinde İslâmî ilimlerin çatısı altında birleşen tefsir, kıraat, fıkıh, hadis, kelâm gibi ilimler teşekkül etmiştir. İslâm dininin merkezinde yer alan ahlâk düşüncesi ise henüz bir ilmin çatısı altına girmemiştir.¹⁴⁵ Bunun yanı sıra fetihlerin beraberinde getirdiği refah seviyesinin yükselmesiyle birlikte toplumun bir kesiminde dünyaya meyil artınca dinî yozlaşmalar beraberinde gelmiştir. Bu durumdan bazı dindar Müslümanlar rahatsız olarak zâhidâne bir hayatı tercih etmiştir. Fakat zühd hayatı yaşayan bu kimselerde dinî bakımdan ortaya çıkan aşırı temayüller, âlimleri harekete geçirmiştir. Bu manada İslâm âlimlerinin sünî çizginin sınırlarını aşmayan zühd düşüncesi tesis etmeye çalıştıkları görülmektedir.

Zühd eserleri, zühd düşüncesinin tesisinde dikkat edilmesi gereken önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle zühd kitapları, muhteva bakımından ahlâk konusunu ele alan ilk eserler olmuştur. Dolayısıyla zühd eserlerinin ana teması İslâm dindarlığı ve ahlâk şeklinde ortaya çıkmıştır.¹⁴⁶ Bu eserler arasında günümüze ulaşan ilk zühd kitabı olması ve muhtevadaki konular bakımından İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd'*ü önemli bir konuma sahiptir. İbnü'l-Mübârek bu eseriyle Müslümanların gelişen siyasî ve sosyal olaylar neticesinde dinî yaşantı ve düşüncelerinde meydana gelen bozulmaları düzeltmeyi amaçladığı söylenebilir. Bir tür ilmihal gibi değerlendirebileceğimiz bu eser, insanlara dinî hayatın nasıl yaşanacağına dair yönlendirmeler içermesi bakımından “rehber eser” olarak da değerlendirilebilir. Bu bakımdan kitaptaki konular genel bir tasnife tabi tutulduğunda en erken tarihten itibaren oluşan ilmihal kitaplarıyla benzer bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Hicrî II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren teşekkül etmeye başlayan fıkıh mezheplerinin imamlarına ait görüşler sistematik bir şekilde derlenmeye başlanmıştır.¹⁴⁷ Bu da yaklaşık olarak İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd'ünü* telif ettiği tarih aralığına denk gelmektedir. Yani aynı süreç içerisinde gelişim gösteren iki yazım türünün içerik bakımından benzer

¹⁴⁵ Zühd'ü müminin yaşam tarzı olarak tarif eden Afifi, zühd hareketinin ortaya çıkmasındaki faktörlerin ilkinin İslâmî öğretiler olarak belirlemiştir. Bkz. Afifi, Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf: İslâm'da Manevi Devrim*, İstanbul, Risale Yayınları, 2004, s.75-78.

¹⁴⁶ Yıldız, İbnü'l-Mübârek ve diğer zühd eseri sahiplerinin dünyadan yüz çevirmelerinde yaşadıkları dönemin siyasî durumundaki karışıklığın, hastalıkların ve iç çatışmalar gibi darbelerin etkili olduğunu iddia etmektedir. Bu da bir nevi zühd eserlerinin içeriğinin oluşmasında dönemin şartlarının etki ettiği anlamına gelmektedir; Yıldız, “The Afterlife in Mind”, s. 122.

¹⁴⁷ İbadât, muamelât ve ukûbat açısından İmam Muhammed'in (ö. 189/805) *el-Asl* adlı eseri hacimli ilk fıkıh eserlerinden kabul edilebilir. Bkz. İmam Muhammed, Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın, Katar, Dârü İbn Hazm, 2012, c.I-XII; İlmihal şeklinde isimlendirilen kitap türleri ise hicrî IV. asırda oluşmaya başlamıştır. Bkz. Hatice Kelpetin Arpaguş, “İlmihal”, *TDV*, c. XXII, s. 139-141; Ahmet Özel, “Fıkıh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XIII, 14-22.

olduğu görülür. İbnü'l-Mübârek'in zühd kitabında yer alan ukûbat, muamelât, ibâdât gibi konular aynı zamanda fıkıh kitaplarının da ana konularını oluşturmaktadır. Fıkıh kitaplarından farklı olarak İbnü'l-Mübârek'in eserinin özelliği bahsettiğimiz başlıkların ahlâkî hayattaki karşılıklarını yani ahlâkî prensiplerini konu almasıdır. Dolayısıyla bu eseri bir açıdan fıkıh kitabı gibi mütalaa etmek yanlış olmasa gerektir.¹⁴⁸ Esasında konuyu bağlamak istediğimiz nokta sûfilerin tasavvuf ilmini fikh-ı bâtın ile ifade etmelerini de hesaba kattığımızda İbnü'l-Mübârek'le birlikte çok erken denilebilecek bir dönemde zihinlerde fikh-ı bâtın düşüncesinin var olduğunu söylemenin yerinde bir tespit olabileceğidir.¹⁴⁹ Dolayısıyla İbnü'l-Mübârek'in eseri dinî hayatın doğru yaşanmasını amaç edinen bir ilmihal kitabı niteliğindedir. Örnek vermek gerekirse Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), "Kul namazında oldukça, şüphesiz Melik'in kapısını çalıyor. Kim Melik'in kapısını durmadan çalarsa, kapının kendisine açılması yakındır"¹⁵⁰ sözü, farzı ve nafileleri bulunan bir ibadet olan namaza dairdir, ancak burada namaza devam etmenin kişiyi Allah'a ulaştıracak bir vesile olduğunun ifade edilmesi İbnü'l-Mübârek'in eserinin bu noktada üstlendiği konumu yani fikhın bâtın kısmına odaklandığını göstermektedir. Netice itibariyle İbnü'l-Mübârek'in eserini bir ilmihal gibi düzenlediği ve dini yaşama konusunda olduğu gibi ahlâk konusunda da insanlara yol göstermeyi amaçladığı düşünülebilir.

2.3.1 Âhireti Hayatına Dair Konular

Âhirete dair konular dinî ilimlerin teşekkülüyle birlikte akâid/kelâm ilminin meseleleri arasına girmiştir. Kelâm âlimleri âhîret konularını Kur'ân ve Sünnet'in naslarından hareketle kelâmî ve aklî tartışmaların konusu olarak işlemişlerdir. Âhîret bahsindeki sorular; fâni olanın iadesinin imkânı, cesetlerin ve ruhların iadesi, hayvanların iade edilmesi, cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olup olmadığı, cennet- cehennem ve onda bulunan azabın devamlı olması, şefaât, havz, sırat ve mîzana dair meseleleri içermektedir.¹⁵¹ Ancak *Kitâbü'z-Zühd*'e bakıldığında her ne kadar başlıkları aynı olsa da bu eserde bahsedilen konuları işlemenin amacı farklıdır. Bu meseleler ilmi tartışmalara kaynaklık eden cedel yönüyle değil, amele taalluk eden pratik ahlâka ilişkin mevzular mevzular yönüyle işlenmiştir. Erken dönemden itibaren zâhidler ve sûfiler tarafından bilgi ve eylemin birlikteliğine yapılan vurgunun temellerini *Kitâbü'z-Zühd* literatüründe gözlemek mümkündür. Bu bakımdan sûfilerin ilim-amel üzerine bina ettikleri ahlâk anlayışında âkıbet düşüncesi önemli bir yere sahip olmuştur. Bunun sebebi sûfilerin ahlâklanmayla eylemlere değer kazandırma noktasında, bilginin amele dönüşme sürecinde

¹⁴⁸ Tan, Hasan-ı Basrî'nin fıkıh tanımından hareketle fıkıh kavramının erken dönemde kapsamlı bir yapıya sahip olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Tan, Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sâd Meydân'ı, s.150.

¹⁴⁹ Demirli, tasavvufun bir ilim olarak görülmesini savunan ilk neslin tasavvuf anlayışının *fikh-ı bâtın* şeklinde tebarüz ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2005, s. 10; Tasavvuf klasiklerinden *Lüma*'ın müellifi Serrâc, zikri geçen kitabıyla tasavvufun bir ilim olarak kabul edilmesi gerektiğini savunan ilk kişilerdendir. Serrâc bu ilmin *fikh-ı bâtın* olduğunu savunur. Bu konu üzerine yapılan yüksek lisans çalışması için bkz. Hacı Bayram Başer, "Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî'nin Tasavvuf Anlayışı", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

¹⁵⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 21.

¹⁵¹ Fikret Soyal, "Âhîret", *Sistemik Kelâm*, ed. Ömer Aydın, İstanbul, İşaret Yayınları, 2017, s. 323-356.

bir amaç belirlemeye yönelik gayretleridir.¹⁵² Belirlenen bu amaca matuf olarak, bireyler bilgilerini amele dönüştürerek ahlâklanma sürecinde bir mesafe kat etmek için çaba sarfetmelidir. Bu noktada âhîret teması bir maksat olarak belirlenmesi bakımından önemli bir konudur. Nitekim erken dönem zâhidleri âhîreti bir varış noktası olarak belirlemişler ve bütün eylemlere anlam kazandıracak olanın bu menzile varmak olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır.

İbnü'l-Mübârek eserinde âhîret konularına geniş yer ayırmış ve cennet, cehennem, mîzan, şefaât, hesap günü gibi konulara dair rivayetlere odaklanmıştır. Cennet-cehennem konusunda akâid ilminde olduğu gibi cennet-cehennemin yaratılmış olup olmadığı, ebedîliği yahut insanların orada ruhen mi cismen mi bulunacağı ya da cennette verilecek nimetlerin hissî ve manevî mi olacağı gibi meselelere işaret eden rivayetler tercih edilmemiştir. Tercih edilen rivayetler, cennet ile insanları ibadete teşvik etmek ve cehennem ile günahlardan sakındırmak üzerine yoğunlaşmaktadır.¹⁵³

Bu manada İbnü'l-Mübârek'in zikrettiği çarpıcı rivayetlerden biri, insanların iki konuda aldandıklarına ilişkindir. Kitabın ilk rivayetleri arasında yer alarak dikkat çeken konu, kıyamet günü şiddetli şekilde hesabının sorulacağı iki hususun sıhhat ve boş vakit olduğunu anlatır.¹⁵⁴ Vakit insanın dünyadaki sınırlı süresine işaret etmesi açısından ve amellerin içerisinde ifa edildiği zaman dilimi olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple vaktin ve sağlığın önemini anlatan bu hadis, tasavvufta da üzerinde ciddiyetle durulan bir konu olmuştur. Zira tasavvufta "ibnü'l-vakt" ve "ebu'l-vakt" kavramları bu hususun önemine binaen ortaya çıkmıştır. Var olan nimetin kıymetini bilmek bakımından sağlık önemli görülürken, sûfiler hastalığı Allah'ın rahmetini celb etmesi ve Allah'ın sevdiği kullarını büyük imtihanlara tabi tutmasından dolayı önem atfetmişlerdir. Buradan hareketle vakit ve sağlık, âhîret hayatını şekillendirecek iki unsur olarak dikkat çekmektedir.

Cennet ve cehennemin Müslüman hayatı için önemi hakkında İbnü'l-Mübârek şunu nakletmiştir: "Cennet kerih görülen şeylerle, cehennem ise şehvetlerle çevrilmiştir."¹⁵⁵ Bu hadis sûfilerin nefis ile mücadeleye verdiği önemin sebebinin ortaya koyar. Nitekim tasavvufta dünyevî her türlü şehvetten sakınmayı prensip edinen bir riyâzet metodu bulunmaktadır. Bununla sûfiler nefsin isteklerine gem vurmaya amaçlamışlardır. Öte yandan nefsin kerih gördüğü şeyleri yapmaya yoğunlaşarak onunla mücâhedede bulunmuşlardır. Hz. Peygamber ise bu konuda Müslümanların gayretlerindeki zayıflığı şöyle ifade etmiştir, "Ben cehennemin benzeri hiçbir şey görmedim, ondan kaçan uyumaktadır. Ben cennetin de benzeri hiçbir şey görmedim, onu isteyen de

¹⁵² Başer bu konuda sûfi müelliflerden bilhassa Hakim Tirmîzi'nin fakihlerin eserlerinde mead konularını işlemediklerinden dolayı eleştirdiğinden bahsetmektedir. Benzer bir eleştiri Ebû Tâlib el-Mekki'de de görülmektedir. Bu bağlamda onların eleştirileri, dinî ilimlerin eylemleri maksatlarına göre değerlendirmemelerinden kaynaklanmaktadır. Tasavvuf ise ahlâklanmayı konu edinerek insanın eylemlerine bir maksat belirlemekte ve bu maksada uygunluğuna göre eylemler değer kazanmaktadır; Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 224-225.

¹⁵³ Yıldız, tezinde İbnü'l-Mübârek'in zühd eserindeki cennet cehennem bahsinde geçen kavramların detaylı bir incelemesini yapmıştır; Yıldız, "The Afterlife in Mind", s. 263-276.

¹⁵⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1326.

¹⁵⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 925, 650.

uyumaktadır.”¹⁵⁶ Bu rivayet cennet ve cehennem hususunda Müslümanların bir çaba içerisinde olması gerektiğini ortaya koyar. Dolayısıyla İbnü'l-Mübârek'in Hz. Peygamber'le aynı yolu izleyerek âhireti, kazanılması gereken bir hedef olarak belirlediği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Mübârek, Müslümanları dinî hayata teşvik etmesi açısından cennetle ilgili rivayetlerde cennet nimetlerine geniş yer vermiştir. Bu rivayetlerin bir kısmını cennet tasvirlerini içeren âyet tefsirleri oluşturmaktadır. Bunlar içerisinde cennetteki nimetleri anlatan şu unsurlar bulunmaktadır: Hurma ağaçları tasviri,¹⁵⁷ misk tepesi,¹⁵⁸ tûba ağacı,¹⁵⁹ cennetin havasının ne çok sıcak ne de çok soğuk ikisinin arasında bir serinlikte olacağı,¹⁶⁰ cennet ehlinin kendilerine ait hizmetkârlarının olacağı,¹⁶¹ cennetteki elbiselerin mahiyeti,¹⁶² cennette verilecek eşler ve hûriler hakkında rivayetler.¹⁶³ Bunu yanı sıra cennetteki malikâne ve buna kimlerin sahip olacağı, cennette bulunan devenin tasviri,¹⁶⁴ Allah'ın cennete diktiği fidanlar.¹⁶⁵ Daha önce geçtiği üzere âyet tefsirlerini içeren nakillerde rahîkin ve maktûmun ne olduğu,¹⁶⁶ tesnîmden kastedilenin cennette bir pınar olduğu anlatılmaktadır.¹⁶⁷ Cehennem hakkında gelen rivayetlerde âyet tefsirleri çoğunluktadır. Sonuç itibariyle İbnü'l-Mübârek cennetin bütün bu güzelliklerini ve cehennemin dehşetini detaylarıyla naklederek Müslümanların zihninde bir cennet ve cehennem tasavvurunun oluşmasını sağlamaya çalışır.

Cenneti kazanmanın kolay olmadığı ve bütün bunların yanı sıra güzelliklerinin saymakla bitmeyeceği düşüncesinin hâkim olduğu nakillerin neticesinde, bir başka rivayet, aslında İbnü'l-Mübârek'in zihninde kullar arasında bir derecelendirmenin varlığını kabul ettiğini ortaya koyar. Söz konusu rivayet şöyledir:

Hikmet ehlinen bir zat şöyle demiştir: “Muhakkak ki ben Rabbim'e cennet mükâfatını umarak ibadet etmekten hayâ ediyorum. Çünkü o takdirde ben sanki ücretle tutulmuş ve ücret verilirse amel eden, verilmezse de amel etmeyecek bir kimse gibi oluyorum. Yine şüphesiz ben Rabbim'e cehennemden korkarak ibadet etmekten de hayâ ediyorum. Çünkü o takdirde ben sanki korkutulursa amel eden, korkutulmadığı takdirde amel etmeyen bir köle gibi oluyorum. Ben O'na, buna layık olduğu için ibadet ederim.”

Vehb b. Münebbih şöyle der: “Rabbim'in muhabbeti onun dışındaki hiçbir şeyin benden çekip çıkaramadığı şeyleri hâsıl etmektedir.”¹⁶⁸

Naklettiği hadislerle İbnü'l-Mübârek, öncelikle âhiretini kazanmak veya ateşten sakınmak için çaba sarf etme konusunda zayıf olan kimselerin varlığını ortaya koymuş, daha sonra ise cennetin nimetlerinden, cehennemin ise kötülüklerinden bahsederek bu ahvalden etkilenecek ve âhirete yönelecek kimselerin var olduğunu tespitinde bulunarak, bazı hikmet

¹⁵⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 27.

¹⁵⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1490.

¹⁵⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1491.

¹⁵⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1529.

¹⁶⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1525.

¹⁶¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1526.

¹⁶² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1534.

¹⁶³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1537, 1538, 1539, 1583, 1584,1585, 1586,1587, 1588.

¹⁶⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr.1579.

¹⁶⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1493.

¹⁶⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1494.

¹⁶⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1519.

¹⁶⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 219.

sahibi kimselerin bütün bunların üstünde sadece Allah için ibadet ettiklerini belirtmiştir.¹⁶⁹ Dolayısıyla bu, erken dönemde yaşayan bir zâhid olarak İbnü'l-Mübârek'in âhirete/Allah'a yönelme konusunda insanların arasında bir tabaka fikrini kabul ettiğini ve buna uygun rivayetleri tercih ettiğini göstermektedir.

Öte yandan hesap, araf, mîzan, sur, haşr, şefaât, havz-ı kevser ve kıyamet hakkındaki rivayetlerin muhtevası da dikkat çekicidir. Bu bahislerde yine akâid ilminin odaklandığı bu kavramların mahiyetine yani şefaatin sübûtu, sırât köprüsünün ince mi yoksa bir yol gibi mi olacağı, araftakilerin kimler olacağı, mîzanın keyfiyeti gibi hususlardan farklı olarak bunların amellerle olan bağına vurgu yapan rivayetler tercih edilmiştir. Örnek vermek gerekirse İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) nakettiği şu hadis en küçük hatalardan dahi sakınmanın önemini vurgular:

Allah Rasûlü iki kabrin yanından geçince şöyle buyurdu: “Bu ikisi şüphesiz ki azap görmektedir ve bu büyük bir şeyden dolayı da değildir. Onlardan biri bevlienden sakınmazdı. Diğeri ise laf götürüp getirirdi.” Sonra o bir hurma çöpü alıp ikiye böldü ve onları ikisinin başucuna dikti. Sonra ona “Ey Allah'ın Rasûlü neden böyle yaptın” denilince o “Umulur ki onlar yaş kaldıkları müddetçe azapları hafifletilir” buyurdu.¹⁷⁰

İbnü'l-Mübârek bu rivayetle, dünyada sakınılması gereken şeylerden sakınılmadığında kabirde karşılaşılabilecek cezayı tespit ederek dinî hassasiyetin önemine işaret etmiştir. Bazı rivayetlerde araf ehlinin iyilik ve kötülükleri birbirine denk gelen kimseler olduğu birçok kez tekrar edilmektedir.¹⁷¹ Bu da İbnü'l-Mübârek'in üzerinde durduğu amel konusunun önemini belirginleştirir. Kıyamet hakkında nakledilen rivayette yine amellerin önemi şu şekilde vurgulanır, “Kıyamet günü güneş insanların başının üstünde olacaktır. Amelleri de onları ya gölgelendirir ya da açıkta bırakır.”¹⁷² Kıyametin koptuğu anı tavsif eden hadise bakıldığında şöyledir: “İki adam bir elbise için alışveriş yaparken kıyamet kopar ve onlar alış-verişi bitirip işlerin halledemezler.”¹⁷³ Kıyametin aniden ve hızlı bir şekilde kopacağını anlatan bu hadis, bir manada Müslümanların kıyamet için her an hazırlıklı olmaları gerektiğine vurgu yapar. Şefaât konusunda ise Hz. Peygamber'in “Bana ümmetimin benden sonra ne yaptıkları gösterilince ben de şefaati kıyamet gününe tehir ettim”¹⁷⁴ buyurduğu hadisin nakledilmesi de İbnü'l-Mübârek tarafından Müslümanlara kendilerini düzeltmeleri konusunda bir ikaz niteliği taşımaktadır. Havz-ı Kevser hakkındaki rivayetlerin bir kısmı ise havz hakkındaki şüpheleri bertaraf etmeye yönelik gibi

¹⁶⁹ Bu bağlamda Şiblî'nin (ö. 334/949) sözü İbnü'l-Mübârek'in rivayetiyle aynı çizgidedir: “Allah'ım, Cennetini ve Cehennemini gaybının hazinelerinde ve en gizli yerlerinde sakla ve onun yâdını silmek ve cilamak suretiyle halkın gönlüne unuttur ki, sana vasıtasız ibadet etsinler, onlar için sana tapılmasın.” *Hücvürî, Keşfü'l-Mahcûb*, s. 577.

¹⁷⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1220.

¹⁷¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1367, 1368, 1369, 1370, 1372.

¹⁷² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1325.

¹⁷³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1603.

¹⁷⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1622.

görünmektedir.¹⁷⁵ Devam eden hadislerde de havz-ı kevser vasfedilmekte ve kevserin ne olduğu hakkında rivayetler nakledilmektedir.¹⁷⁶

Sonuç itibariyle İbnü'l-Mübârek'in âhîret bahislerine dair hadiseleri mütekellimlerin anlayışının aksine kulları merkeze alarak caydırıcı ve teşvik edici bir unsur olarak ele aldığı ve ahîret hayatını maksat edinme noktasında Müslümanlara yardımcı olmasını sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bunların yanı sıra âhîret düşüncesi, bir yönüyle nefis tezkiyesinin bir gerekçesi olarak riyâzet ve mücâhedeye kapı aralması bakımından önemli bir yerde durmaktadır.

2.3.2 Dünyaya Değer Vermeme ve Ölümü Hatırlama

Fıkıh ilmi dünyevî yaşam dâhilinde, ferde ve topluma taalluk eden amelî hükümleri düzenleyerek kendi sınırlarını çizmiştir. Miras hukuku, ceza hukuku ve aile hukuku gibi konuları ele alarak dünya hayatını bu yönüyle tanzim etmiştir. Tasavvuf ise fikhın sadece dünyanın zâhiri ile sınırlı olmadığı iddiasından yola çıkarak fikh-ı bâtın düşüncesini tesis etmiştir. İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışına ve *Kitâbü 'z-Zühd'* üne bu yönüyle bakıldığında öne çıkan unsurlardan birinin dünyevileşmeden kaçınmak olduğu anlaşılır. Hz. Peygamber "Sizler arazi edinmeyin, yoksa dünyaya rağbet edersiniz. Medine'de olana Medine, Râzan'da olana Râzan yeterlidir"¹⁷⁷ buyurması bunu ortaya koyar. Fıkıhta alım-satımlar düzenlenirken zühd, bu alım satımlara, dünyaya meyletme endişesiyle bir sınır koymaktadır. İbnü'l-Mübârek *Kitâbü 'z-Zühd'* ünde dünyevileşmeyi zemmeden birçok sözü bir araya getirmiştir. Bu noktada dünya konulu rivayetler onun kıymetsizliğine ve ondan uzak durulması gerektiğine işaret etmektedir. Böylece dünya ve âhîret hakkında düşünme bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Zîra ölüm düşüncesi tefekkür ile anlamlı hale gelmektedir. Dünya, zühdün merkezî unsuru olarak ele alınırken ölüm ve tefekkürle irtibatlı rivayetlerden hareketle İbnü'l-Mübârek âhîret düşüncesini işler. Bu durum onunu zühd anlayışının irtibat noktalarını göstermesi açısından önemlidir.

Zühdün merkezî unsuru olan dünya konulu rivayetlere baktığımızda, tâbiûdan İbrâhim et-Teymî (ö. 92/710-11) "Sizinle onlar arasında ne kadar fark var. Dünya onlara geldi de onlar dünyadan kaçtılar. Size ise o sırtını döndü ve siz onunu peşine takıldınız"¹⁷⁸ diyerek aslında erken dönemden itibaren Müslümanlar arasında dünyadan yüz çevirme noktasında bir zafiyet yaşandığını ortaya koymaktadır. Ashabın zühd konusundaki titizliğini Abdullah b. Mes'ûd şöyle ifade etmiştir: "Sizler bugün Allah ve Rasûlü'nün ashabından daha çok ibadet etmenize ve daha çok namaz kılmanıza rağmen onlar sizden daha hayırlı idi" deyince, insanlar bunun nedenini sormuş ve o da "Onlar dünyaya karşı sizden daha zâhid ve âhîrete ise sizden daha çok rağbet edici idiler" demiştir.¹⁷⁹ Bu sözle ibadetle birlikte zühdün ve

¹⁷⁵ Buna işaret eden rivayet Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) şöyle gelmektedir: İbn Ziyad'ın yanına girdim ve onlar birbirlerine havuzdan bahsediyorlardı. Benim geldiğimi görünce bana: "Enes size gelmiş. Ey Enes! Havz hakkında ne diyorsun? dediler. Dedim ki: "Vallahi ben sizin gibilerin havuz hakkındaki şüphelerini yaşayıp da göreceğimi ummazdım. Şüphesiz ki Medine'de geri bıraktığım yaşlı kadımlardan hangisi namaz kılsa, Rabbinden mutlaka kendisini Muhammed'in havuzuna ulaştırmasını isterdi."; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd'*, nr. 1609, 1610.

¹⁷⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd'*, nr. 1612, 1613, 1614, 1615, 1616.

¹⁷⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd'*, nr. 505; İbn Said "Razân Medine'de bir yerdir" demiştir.

¹⁷⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd'*, nr. 551.

¹⁷⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd'*, nr. 501.

âhirete olan talebin birlikte yürütülmesinin gerekliliğine işaret edilmektedir.¹⁸⁰ Tâbiûn âlimlerinden Bilal b. Sa'd (ö. 110/728 ?) "Allah'ın bizi dünyada zâhid yapması için bir günah bana yeter. Biz ise dünyanın içindekilerini istiyoruz. Zâhid olanınız dünyayı isteyen, âliminiz cahil, abidiniz ise eksiktir" demiştir.¹⁸¹ Hasan-ı Basrî'nin rivayetine göre bir gün tâbiûndan Âmir b. Abdülkays (ö. 55/675) dünya hakkında konuşan bir topluluk görünce onlara "Kuşkusuz siz dünyaya çok önem veriyorsunuz. Vallahi eğer ben güç yetirebilseydim ikisini de (dünya ve âhireti de) tek hedef kılardım"¹⁸² diyerek dünyadan uzaklaşmayı ve âhireti tek amaç haline getirmeyi öğütlemiştir. Sa'd b. Mes'ûd et-Tecîbî "Eğer bir adamın dünyalığının artıp âhret işlerinin azaldığını ve onun bu halde devam edip bundan razı olduğunu görürsen bil ki o adam yüzüyle oynanmış fakat bunun farkına dahi varmamış ahmak bir kimsedir"¹⁸³ sözü, dünyaya aldanmanın bir akıl noksanlığı olarak görüldüğünü ortaya koyar. Bu tarz rivayetler eserde fazlası ile yer almaktadır. Bu da erken dönemden itibaren zâhidlerin, toplumda artan dünya ilgisini âhirete doğru çekmek için gayret sarf ettiklerini göstermektedir.

Dünyevileşmeye karşı toplumu âhirete yönlendirme girişimlerinin bir diğer delili ise dünyanın değersizliği üzerine nakledilen hadislerdir. Dünyanın değersizliğini ifade etmek için bazen ölü bir oğlak¹⁸⁴ örnek olarak kullanılırken bazen de bir çöplük¹⁸⁵ darb-ı mesel olarak getirilmiş, başka bir hadiste insanın yiyip tükettiği yemeğin akıbeti¹⁸⁶ misal verilmiştir. Bunlara ek olarak dünyanın müminler için bir zindan olduğu,¹⁸⁷ âhirette Allah'la buluşuncaya kadar mümin için rahatlığın bulunmadığı aktarılmaktadır.¹⁸⁸ Hz. Peygamber'in bazı şeyleri arzu edip bunları satın alamayan kimselerin "Bunda bizim için ecir var mıdır" diye sormaları üzerine onlara, "Eğer bunun için size ecir verilmezse ne için verilecek"¹⁸⁹ buyurmasını bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Dünyadan faydalanma noktasında ölçüyü Hz. Peygamber uzun bir hadisin devamında şöyle ifade etmiştir "Dünyadaki nasibiniz yolcu bir kimsenin azığı gibi olsun."¹⁹⁰ Bir diğer hadiste Hz. Peygamber dünyanın âhirete nisbetini, bir parmağını denize batırıp çıkarmayı örnek vererek "Kişi ondan geriye ne kaldığına baksın" buyurmuşlardır.¹⁹¹ Bir önceki hadisle birlikte değerlendirildiğinde dünyanın âhirete göre kıymetsizliği anlatılarak Müslümanlar âhirete yönlendirmiş, azla yetinmeye teşvik edilmiştir.¹⁹² Bilâl b. Sa'd ise dünyadaki her şeyin fâni olduğunu ancak insanların fâni olmak için yaratılmadığını şöyle

¹⁸⁰ Kuşeyrî, zühd başlığı altında burada geçen hadislerle aynı minvalde, dünyaya önem vermemenin gerekliliğini aktaran rivayetleri nakletmiştir. Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmud- Mahmud b. el-Şerîf, Kahire, Dârü's-Şa'b, 1989 s. 218-223.

¹⁸¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 484.

¹⁸² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 858.

¹⁸³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 628.

¹⁸⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 983.

¹⁸⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 620.

¹⁸⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 546; Benzer bir rivayet, nr. 491.

¹⁸⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 597.

¹⁸⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 17, Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen bu rivayetin devamında o şöyle der: "Rahatı Allah'la buluşmak olan kimse sanki rahata kavuşmuştur."

¹⁸⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 595.

¹⁹⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 966.

¹⁹¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 992.

¹⁹² Dünyada azla yetinme konusunda Yıldız 507 no.lu hadisi örnek olarak vererek bu hadisi tahlil etmiştir; Yıldız, "The Afterlife in Mind", s. 114-115

ifade etmiştir: “Ey ebediyet ehli! Ey sonsuz hayat sahipleri! Şüphesiz ki siz bitip fâni olmak için yaratılmadınız. Siz ancak bir yerden diğerine geçecek olanlarsınız.”¹⁹³

Zühd anlayışının ana unsuru dünya hayatının zemmedilmesi iken, ölüm zühd düşüncesine anlam kazandıran hususlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Ebü’ d-Derdâ (ö. 32/652 ?) “Sevdiğin kimse için neyi seversin?” diye soran kimseye “Ölümü” cevabını vermiştir. “Ya ölmezse” denilince de “Allah’ın malını ve evladını azaltmasını” demiştir.¹⁹⁴ Başka nakillerde ise ölüm “mümin için armağan¹⁹⁵ ve müminin beklediği en hayırlı şey”¹⁹⁶ olarak tarif edilmiştir. Bu sebeple ölümü anmak zühd anlayışında başından beri önemli bir yere sahip olmuştur. Hz. Peygamber “Müminlerin en faziletlisi kimdir?” sorusuna “Onların en güzel ahlâklı olanıdır” cevabını vererek “Müminlerin en akıllısı kimdir?” diye sorulunca ise “ Onlardan ölümü en çok anıp onun için en güzel şekilde hazırlık yapandır” buyurmuştur.¹⁹⁷ Bu noktada ölümü ve âhireti anmak tefekkürü beraberinde getiren bir süreç halini almaktadır. Bu nedenle İbnü’l-Mübârek selefın tefekkür hakkındaki görüşlerini aktarmaktadır. Söz gelimi Hasan-ı Basrî tefekkürü en faziletli amellerden biri olarak tarif etmektedir.¹⁹⁸ Bu noktada Ümmü’ d-Derdâ’nın¹⁹⁹ “Ebü’ d-Derdâ’nın en çok yaptığı amel neydi” diye soran kimselere “Tefekkür”²⁰⁰ karşılığını vermesi, tefekkürün amel olarak tanımlanması bakımından anlam kazanmaktadır Buradan hareketle hadislerde tefekkür; ibadetlerde, ölümü hatırlamada ve gafleti gidermede önemli rol oynamıştır. Abdullah b. Abbas’ın (ö. 68/687-88) “Tefekkür halinde kılınan orta halli bir namaz, gece boyu gafil bir kalpe kılınan namazdan daha hayırlıdır”²⁰¹ sözü ibadetlerde tefekkürün konumunu tebellür

¹⁹³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 485.

¹⁹⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 977; Her ne kadar ölüm düşüncesi zühdün bir parçası olarak görülse de ölümü istemek doğru görülmemiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber “Sizden hiç kimse sakın ölümü temenni etmesin. Eğer o iyi bir kimse ise yaşamakla ancak iyiliği artar. Eğer kötü biriye çalışıp Allah’ın rızasını kazanır” buyurmuştur, nr. 1063; Başa gelen musibet sebebiyle de ölümü talep etmek doğru görülmemiş ve böyle bir durumda şöyle denilmesi tavsiye edilmiştir, “Allah’ım! Hayat benim için hayırlı olduğu müddetçe beni yaşat, ölüm benim için hayırlı olduğu zamanda beni öldür.”, nr. 1011; Kelâbâzî’nin sahv haline örnek olarak Ebu’ d-Derdâ’dan aktardığı “Rabbimi özlediğim için ölüm, günahlarım keffaret olur diye hastalığı, Rabbime karşı mütevazı olmamı sağlar diye yoksulluğu arzu ediyorum” sözü, Ebu’ d-Derdâ’nın ölüme bakış açısını göstermektedir. Kelâbâzî, Ebû Bekr, *et-Ta’arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut, Dârü’l- kütübi’l-ilmîyye, 1993, s.136.

¹⁹⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 599.

¹⁹⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 273.

¹⁹⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 272; Başka bir hadiste Hz. Peygamber, yanında bir adam övülünce “Onun ölümü hatırlaması nasıldır” diye sormuş, onlarda “Onun ölümü hatırladığını (veya çokça andığımı) işitmedik” demişler, Hz. Peygamber bu sefer de “Canının istediği şeyleri terk etmesi nasıldır” diye sormuş, onlar da “O dünyadan nasibini almaktadır” demişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Arkadaşınız bahsettiğiniz gibi değildir” buyurmuştur, nr. 265.

¹⁹⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 285.

¹⁹⁹ Ebü’ d-Derdâ’nın her iki eşinin künyesi de Ümmü’ d-Derdâ’dır. Bu sebeple burada zikredilenin hangisi olduğunu anlamak zor olsa da küçük olan Ümmü’ d-Derdâ olma ihtimali yüksektir. Zîra hadisin râvisi Abdullah b. Avn (ö. 151/768) hicri 66 yılında doğmuştur ve hicri 30 yılında vefat eden büyük olan Ümmü’ d-Derdâ ile karşılaşma ihtimalleri yoktur; Ayşe Esra Şahyar, “Ümmü’ d-Derdâ el-Eslemîyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII, s. 316; Ayşe Esra Şahyar, “Ümmü’ d-Derdâ el-Vassâbiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLII, s. 316-317.

²⁰⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 872; Hadisin devamı şöyledir, “Bir gün o ayrı ayrı tarla süren iki sığır görünce onlara baktı. Onlardan biri yorulup yavaşlayınca diğeri çalışıyordu. Bunun üzerine Ebü’ d-Derdâ “Bunda tefekkür edilecek şeyler vardır. Onlar ayrı ayrı ve birlikte çalıştılar, onlardan biri yorulsa diğeri çalıştı. Allah’ın zikri uğrunda yardımlaşanlar da böyledir.”; Bir diğeri hadiste de Ebü’ d-Derdâ’nın en çok yaptığı ibadet tefekkür ve ibret alma olarak nakledilmektedir, nr. 286.

²⁰¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 288.

ettirmektedir. Tâbiûndan Muhammed b. Kâ‘b el-Kurazî (ö. 108/726 ?) “Bir gecemde sadece Zilzal ve Kâria surelerini sabaha kadar tekrar tekrar tefekkür ederek okumam, bana hızlıca Kur’an’ı hatmetmekten daha sevimlidir”²⁰² diyerek kıraatte tefekkürün önemini belirtmiştir. Ölümü tefekkür konusunda Hz. Peygamber’in örneği öne çıkmaktadır. Zîra Hz. Peygamber bir cenazeye katıldığında çokça susar ve düşünürdü. Onun bu halini gören ashab, ölümü ve sonrasını düşündüğü kanaatine sahip olurlardı.²⁰³ Büdeyl’e (ö. ?) göre tefekkür, hüznü beraberinde getirmektedir: “Kim rabbini tanırsa O’nu sever. Dünyayı tanıyan ona karşı zâhid olur. Mü’min kimse gaflete düşecek kadar boş işlerle uğraşmaz. O tefekkür edince hüznolenir.”²⁰⁴

Sonuç itibariyle fıkhıta konu dünya ve içindekileri amelî düzlemde düzenlemek iken zühd düşüncesi âhireti hedef almış ve bu sebeple dünyadan uzaklaşmak zühdün ana meselesi olmuştur. İbnü’l-Mübârek’in *Kitâbü’z-Zühd*’ü bu noktada önemli rol oynayarak dünyanın değersizliğini ön plana çıkarmış ve insanları dünyadan uzaklaştırmayı amaçlamıştır. Öte yandan ölümü anlatan rivayetleri de zikrederek bir taraftan insanları dünyadan uzaklaştırırken diğer taraftan dünyadan sonrasına hazırlanmalarının önemini vurgulamıştır.

2.3.3 Riyâzete Konu Olması Bakımından Dili Koruma, Açlık ve Uykusuzluk

Nefs, tasavvufî düşüncede erken dönemden itibaren kötülüklerin kaynağı olarak tarif edilmiştir. Bu bakımdan nefis, insanın terbiye edilmesi gereken bir unsuru olarak görülmüş ve bunun sağlanabilmesi için terbiye yöntemleri geliştirilmiştir. Böylelikle nefsin arzularını kırarak onu ıslah etmede riyazet uygulamaları ortaya çıkmaktadır. *Kitâbü’z-Zühd*’de ise riyazetin yöntemlerine kaynaklık etmesi bakımından bazı uygulamaları görmek mümkündür. Bu uygulamaların nefis terbiyesine kaynaklık ettiğini, hem daha sonra sistemleşen tasavvufî düşünceden hem de o dönemde ortaya konulan tavırlardan anlamak mümkündür. Ancak bundan önce nefis kavramının İbnü’l-Mübârek tarafından eserinde nasıl konu edildiğine bakmak yerinde olacaktır.

Nefs konusu, tasavvufta âhiret bahislerinde olduğu gibi akâid ilminden farklı bir şekilde ele alınmıştır. Akâid ilmi nefsi mahiyeti, kadîm mi yoksa hâdis mi oluşu gibi konularla ele alırken zâhid ve sûfiler nefsin noksanlıklarını, kötülüklerini ve bunların terbiye edilme yöntemlerine dikkat çekmişlerdir. *Kitâbü’z-Zühd* bu minvalde zengin bir içeriğe sahiptir. Bu manada Hz. Peygamber’e isnad edilen bir hadisin devamında “...Mücâhid ise Allah’a itaat etme uğrunda nefsiyle cihad eden kimsedir”²⁰⁵ buyurması nefsin, İslâm’da en başından itibaren mücadele edilmesi gerek bir unsur olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.²⁰⁶ Hasan-ı Basrî’nin “Ey âdemoğlu nefsinle akıllıca kıyasıya mücadele et. Çünkü sen ateşe düştükten sonra artık onu ebediyen ıslah edemezsin”²⁰⁷ sözü de erken dönemden itibaren

²⁰² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 287.

²⁰³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 244; Benzerleri, nr. 245-246.

²⁰⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 209.

²⁰⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 826.

²⁰⁶ Hücvirî, Hz. Peygamber’den meşhur “En küçük cihaddan en büyük cihada dönüyoruz” buyurduğu hadisi naklederek, nefis ile mücaledelenin meşakkatinin gazadaki meşakkatten fazla olduğunu zikretmiştir. Burada geçen rivayette ise Hz. Peygamber’in mücahidi Allah’a itaat etme uğrunda nefsiyle mücadele eden kişi olarak tanımlaması ayın çizgiyi yansıtmaktadır. Hücvirî, Ebü’l-Hasen Alî b. Osmân, *Keşfü’l-Mahcûb*, çev. İsmâ Abdülhâdî Kandîl, Kahire, el-Meclisü’l-‘Alâ li’s-Sekâfeti, 2007, c. I-II, s.431.

²⁰⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1567.

zâhidlerin nefis ile mücadele edilmesi konusunda öne çıkan düşüncelerini özetler. Hasan-ı Basrî'nin "Kul nefsinden kendisine nasihat eden oldukça hayır üzere olmaya devam eder" sözü nefsin mertebelerinin tespit edilmesinden önce, erken dönemde zikredilmesi bakımından önemlidir.²⁰⁸ Hz. Peygamber "Akıllı kimse nefsini dizginleyen ve ölümden sonrası için amel edendir. Aciz kimse ise nefsini hevasının peşinde kılan ve Allah azze ve celleden boş temennilerde bulunandır"²⁰⁹ buyurmuştur. Bu hadis-i şerifte nefis ile mücadele akıllı kişinin vasfı şeklinde ortaya koyulmuştur. Bunun yanı sıra yalnız nefis ile mücadelenin yeterli olmayacağı, amellerle bu mücadeleye destek olunması gerektiği anlatılmaktadır. Rivayetlerde dikkat çeken bir diğer husus ise Ebu Zer'in (ö. 32/653) "Şüphesiz ki nefsim bineğimdir, eğer ona yumuşak davranmazsam beni varacağım yere ulaştırmaz"²¹⁰ sözüdür. Bu söz bize tasavvufta meşhur olmuş "Nefs ruhun bineğidir" cümlesini hatırlatmaktadır. Böylelikle nefis, kötülüklerin kaynağı olmasıyla birlikte kişiyi varacağı yere ulaştıran bir vasıta olması bakımından mutedil muameleyi hak etmektedir.

Eserde nefis kavramının yanı sıra kalp de öne çıkmaktadır. Kalp konusunda Abdullah b. Mes'ûd "Şüphesiz ki bu kalpler için arzu/şehvet ve yönelim, gevşeme/fetret ve rücu etme vardır. Arzu ve yönelim döneminde onu ibadet için alıkoyun. Gevşeme ve rücu döneminde ise onu rahat bırakınız"²¹¹ diyerek kalbini gözetim altında tutarak onun haline göre hareket etmenin gerekliliğine işaret etmiştir. Muhteva bakımından kalbin iki türlü döneminin olduğuna ve şehvî duyguların yoğun olduğu zamanlarda kalbe yoğunlaşmak gerektiğini, rahatlama döneminde ise kalbi rahat bırakmak gerektiğini anlatmaktadır. Bu hadis bir bakıma zühd hususunda orta yolu tutmanın önemine dair bir delil kabul edilebilir. Hz. Ömer (ö. 23/644) "Dünyaya karşı zâhid olmak kalp ve beden için rahatlıktır"²¹² diyerek dünyanın kalbe ve bedene bir yük haline geldiğini ifade etmektedir. Bu manada Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) kalbinden bir şeyi alıp götürdüğünü söyleyerek kalbini meşgul etmemesi için kullandığı merkebini satmıştır.²¹³ Sahabî Abdullah b. Selam (ö. 43/663-64) da hizmetçisi olduğu halde odunlarını kendisi taşıyarak kalbinin bundan hoşlanıp hoşlanmadığına bakmak istediğini söylemiştir.²¹⁴ Öte yandan İbnü'l-Mübârek kalbin sürekli bir dönüşüm halinde olduğunun anlatıldığı rivayetleri de eserine almıştır.²¹⁵ Buna göre bir rivayette kalbin avuç gibi olduğu, işlenen günahlarla kalbin kapandığı ve sonunda mühürlendiği anlatılmaktadır.²¹⁶ Hasan-ı Basrî ise kalbin çok unutkan olması sebebiyle ona sürekli Allah'ı hatırlatmak gerektiğini söylemektedir.

İbnü'l-Mübârek, kitabında nefsin isteklerinin önüne geçmek için selefın uygulamalarını nakletmiştir. Bu hususlar bir başlık altında toplandığında ise bilhassa dili korumak, az yemek ve gece ibadet edebilmek amacıyla az uyumak gibi eylemlerin öneminin

²⁰⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1103.

²⁰⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 171; Kuşeyrî nefse muhalefet ve nefsin kusurlarını tanıma başlığı altında, yukarıda zikredilen hadislerle aynı minvalde sözler nakletmiştir. Kuşeyrî, *er-Risâletü 'l-Kuşeyriyye*, s. 264-277.

²¹⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1337.

²¹¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1331.

²¹² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 593.

²¹³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 536.

²¹⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 833.

²¹⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 358-1395

²¹⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1071.

vurgulandığı görülür. Bu üç başlığın özelliği ibadete taalluk etmeleridir. Ancak İbnü'l-Mübârek fıkıh ilminden farklı olarak bunların âhirette ve dünyadaki karşılıkları ile bunların âdâbını anlatan nakilleri tercih etmiştir.

Bunlardan az yemekle ilgili İbnü'l-Mübârek birçok rivayet derlemiştir. Bu rivayetlerin bir kısmı oruca dairken, bir kısmı doğrudan az yemekle alakalıdır. Bu bakımdan aç kalmanın nefis terbiyesi açısından gerekliliği, yemek yemedeki ölçü gibi konuları içeren sözler nakledilerek meseleyi sorguya mahal bırakmayacak şekilde ele almıştır. İlk olarak aç kalmanın âhirete taalluk eden tarafına bakılacak olursa, Ebü'd-Derdâ tek derdi midelerini doyurmak olan kimsenin kıyamet günü hüsrana uğrayacağını bildirmiştir.²¹⁷ Öte yandan dünyanın şiddetli sıcağında kendisini susuz bırakan yani oruç tutun kimseye kıyamet günü Allah tarafından su içirilmesinin hak olduğu anlatılmaktadır.²¹⁸ Böylelikle anlatılanlar ışığında âhirette ceza ve ödül bakımından ne ile karşılaşılacağı netlik kazanmaktadır.

İkinci olarak aç kalmanın insanın idrak gücüyle olan ilişkisine bakmak gerekirse Süfyân es-Sevrî vaktiyle şöyle denildiğini aktarmaktadır, “Karnınızı tıka basa doldurmaktan sakının, çünkü bu şüphesiz ki kalbi katılaştırır.”²¹⁹ Daha önce geçtiği üzere kalp sürekli dönüşüm halinde olan duygu ve düşüncelerin merkezi olduğu için kontrol altında tutulması, zâhidlerin temel prensiplerindendi. Bu bakımdan kalbi korumanın bir yöntemi olarak az yemek onların uyguladığı başlıca pratik biçimdir. Öte yandan yemenin ölçüsünü Hz. Peygamber şöyle belirlemiştir: “Âdemoğlu karnından daha şerli bir kap doldurmamıştır. Âdemoğlunun belini doğrultacağı kadar yemesi ona yeterlidir. Ama ille de yiyecekse midesinin üçte birini yemek, üçte birini içecek ve üçte birini de nefes için ayırsın.”²²⁰ Hasan-ı Basrî sahabenin bu konudaki tutumuna dikkat çekerek onların da hayatını idame ettirecek kadar yemek yediklerini aktarmıştır.²²¹ Bu ölçünün yanı sıra aşırı zühd eğilimlerinin Hz. Peygamber tarafından önlendiği ve bu konuda orucun önem kazandığı anlaşılmaktadır. Zîra Hz. Peygamber kendisine hadım olmak talebiyle gelen Osman b. Maz'ûn'a (ö. 2/623-24) “Ümmetimin hadımlığı oruçtur”²²² buyurarak bunun önüne geçmiştir.²²³

Eserde nefis terbiyesi hususunda öne çıkan bir diğer konu az uykudur. Bu bahiste az uyku ile gece ibadeti/teheccüd özellikle birlikte değerlendirilmiştir. Yani gece uykusuz kalarak az uyumanın gayesi ibadet etmektir. İbnü'l-Mübârek kulu teşvik etmesi bakımından gece ibadetinin âhirete taalluk eden yönüne dair rivayetleri derlemiştir. Aktarılan hadislerin önemlilerinden biri, Allah'ın teheccüd vaktinde yakın semaya nüzul ederek kendisine dua

²¹⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 612.

²¹⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1309.

²¹⁹ Devamında şöyle denilmektedir, “İlmi göğüslerinizde hıfzedip muhafaza edin ve çok gülmeyin, çünkü çok gülmek ilmi kalpten çıkarıp atar”; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 269. Ebû Süleyman Dârânî (ö. 215/830) “Dünyevî ve uhrevî bir ihtiyaç murâd ettiğin zaman onu bitirinceye kadar yemek yeme. Çünkü yemek yemek kalbi öldürür” demiştir. Serrâc, *el-Lüma*, s.245.

²²⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 603.

²²¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 177.

²²² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1106; Benzer isteklerle gelenler hakkındaki rivayetlerin birinde Hz. Peygamber “Oruç tut ve Allah'tan fazlını iste” buyurmaktadır, nr.1107; Diğerinde ise “Oruç tutunuz. Çünkü o damarı tıkayıcı ve şehveti gidericidir” dediği nakledilmektedir, nr. 1012.

²²³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sultan Adanır, *Sufilerde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık*, İstanbul, Hayy Kitap, 2019.

edenlerin duasını kabul ettiğine dair hadisidir.²²⁴ Bir diğerinde Hz. Peygamber “Geceleri namaz kılan ama kendisine uykunun galebe çaldığı kimseye mutlaka o geceki namazının sevabı yazılmıştır. O uykusu da kendisine verilmiş bir sadaka olur” buyurarak bu konuda niyetin dahi karşılıksız kalmadığı bildirmiştir.²²⁵ Hadislerde belirtilen bir diğer husus ise oruçta olduğu gibi etrafındaki kimselere eziyet ve zahmet vermeden bunu yapmaktır. Ashabdan Ebû Berze'nin (ö. 65/685 ?) yaşlı olmasına rağmen hizmetçilerinin hiç birini kaldırmadan gece kalkıp abdeste gidip namaz kılması bu kabildendir.²²⁶ Hadımlık meselesinde olduğu gibi Hz. Peygamber gece ibadetinde aşırıya giden ve geceleri hiç uyumayan sahabeyi böyle yapmaması için uyarmıştır. Fakat uyarıya kulak asmayan sahabe bir müddet sonra yapageldiği bu ibadeti terk etmiştir.²²⁷ Dolayısıyla ibadetlerde aşırıya gitmek hoş karşılanmamış ve ölçü belirlenmiştir. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in gece ibadetine bakmak gerekirse o, Ümmü Seleme'nin anlatımıyla “O namaz kılar sonra kıldığı müddet kadar uyur, sonra uyuduğu müddet kadar namaz kılar, sonra yine namaz kıldığı kadar uyurdu. İşte bu onun gece namazı olup bu şekilde sabahı ederdi”²²⁸ şeklinde tarif edilmiştir. Bu da İbnü'l-Mübârek'in eseriyle ortaya koymak istediği çizginin aşırılıktan uzak bir ibadet hayatı olduğunu göstermektedir.²²⁹

Nefsi isteklerinden alıkoymada sonuncu olarak dili korumak ve az konuşmak gelmektedir. Bu başlıkta İbnü'l-Mübârek meselenin âhirete, dünyaya ve ahlâka taalluk eden yönlerine dikkat çeken rivayetleri derlemiştir. Öncelikle kulu sakındırmak kabilinden gelen rivayetlere bakıldığında Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) “Bana ulaştığına göre kulun kıyamet günü en fazla öfke duyacağı uzvu dili olacaktır”²³⁰ sözü konuşma konusundaki sakıncayı ortaya koyar. Bu manada gelen rivayetlerden birinde Hz. Peygamber şöyle buyurur:

Şüphesiz ki bir adam hayırlı bir kelimeyi nereye varacağını bilmeden söyler ve bu sebeple Allah kendisiyle buluşacağı güne kadar onun için rızasını yazar. Yine Muhakkak bir adam şerli bir kelimeyi nereye varacağını bilmeden söyler de bu sebeple Allah kendisiyle buluşacağı güne kadar onun için gazabını yazar.²³¹

Bu hadisle düşünerek konuşmaya vurgu yapılmaktadır. Öte yandan tabiûndan Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745) konuşanın fitneyi, dinleyeninin ise rahmeti beklediğini söylemiştir.²³² Bu manada Hz. Peygamber “Kim susarsa kurtulur” buyurmuştur.²³³ Bir çok yerde nakledilen meşhur bir hadiste ise Hz. Peygamber “...Her kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa

²²⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1231.

²²⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1237; Benzer bir rivayet Ebû Zer (ö. 32/653) veya Ebü'd-Derdâ'dan (ö. 32/652 ?) nakledilmiştir, nr. 123; Kuşeyrî, kulun secde halinde uyumasından dolayı Allah'ın meleklerine övündüğü nakletmiştir. Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.606.

²²⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1232. Rivayetlerden Hz. Osman da aynı tavrı takip etmektedir, nr. 1233.

²²⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1108; Başka bir rivayette gece ibadetini terk eden kimseyi işaret ederek Hz. Peygamber “Ey Abdullah b. Amr, sen de falan kimse gibi olma. O gece namazı kıları da sonra onu terk etti” buyurmuştur, nr. 1211.

²²⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1195; Abdullah b. Ömer'in de gece birçok kez uyuyup uyandığı nakledilmektedir, nr. 1234

²²⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 268.

²³⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 370.

²³¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1394.

²³² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 54.

²³³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 385.

ya hayır konuşsun ya da sussun” buyurmuştur.²³⁴ Dolayısıyla bu rivayetlere göre âhîret hayatını gözeten bir kul susmaya dikkat etmelidir. Yine gelen rivayetlerden konuşmanın da amelden sayılması gerektiği, zîra dili tutmanın dini idrak etmekle alakalı olduğu aktarılmaktadır.²³⁵ Hasan-ı Basrî ise hikmet ehlinin dili ile kalbi arasındaki bağı nakleder: “Hikmet ehlinin dili kalbinin arkasındadır. Eğer bir şey söylemek isterse kalbine müracaat eder ve o lehine olacaksa ona söyler, eğer aleyhine olacaksa da onu söylemez. Cahilin kalbi ise dilinin bir tarafında olup ona müracaat etmez. O ağzına geleni konuşur.”²³⁶ Bu bağlamda susmanın bazısının hikmet olduğu söylenmiştir.²³⁷ Ebü'd-Derdâ ise muttaki kimsenin susmasının hayırlı olan olduğunu belirtir.²³⁸ Bu noktada Hz. Peygamber'in "...İslâm'ın en faziletli ahlâkı ise sükût etmektir ki, insanlar senden yana selamette kalsın"²³⁹ sözünden susmanın İslâm'ın ahlâkı olduğu söylenebilir. Sükût emenin insanların selamette kalması için gerekli olmasının sebebi ise Abdullah b. Mes'ûd'un "Kişiye her duyduğunu nakletmesi yalan olarak yeter"²⁴⁰ sözüyle ve Şüfey b. Mâti'nin (ö. 83/702 ?) "Kimin sözü çok olursa hatası çok olur"²⁴¹ sözünde karşılığını bulmaktadır. Sahabe de bu konuda dikkatli olmuştur. Örneğin Abdullah b. Ömer işçilerin yanına gelir ancak onların yakınına oturmazdı. Ona "Gelsen de bunlar da nasiplense" denilince "Onlara konuştuğum zaman öyle olmadığım halde beni farklı görmelerinden korkuyorum. Sustuğumda da günaha girmekten korkuyorum"²⁴² demiştir. Konuşmanın ölçüsünün ne olduğu ise Abdullah b. Mes'ûd'un "Sizi fuzuli konuşmaktan sakındırıyorum. Size hacetiniz nispetince konuşmanız yeterlidir" sözünde açığa çıkar.²⁴³

Neticede dilin/konuşmanın Müslüman bir kulun sakınması gereken bir husus olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık susmak hem dinle ilişkilendirilerek bir amel olarak görülmüş hem de hikmet sahibi ve muttaki kimselerin özelliği olarak tarif edilmiştir.

2.3.4 Riya ve İhlas Arasında İbadetler

İbnü'l-Mübârek eserinde riyayı tarif eden ve ihlâsa işaret eden birçok rivayet nakletmiştir. Bu iki başlık altında bazı meseleleri toplamak mümkün görünmektedir. İhlas başlığının altında nafilerde gizlilik, nefse muhalefet etme, tevazu ve huşu zikredilebilir. Eserin genel çerçevesine baktığımızda riyanın altında kibir, ucb ve şöhret gibi erdemsizlikleri görmek mümkündür.

Riya konusunda aktarılan rivayetlere baktığımızda Abdurrahman b. Zeyd (ö. 71/690) babası Zeyd b. Hattâb'ın (ö. 12/633) riyayı şöyle tarif ettiğini nakleder: "Nefsinden gelip nefsinin ondan hoşnut olduğu şey muhakkak ki nefsendendir. Bu sebeple onu hemen

²³⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 368, aynı rivayet, nr. 372; Hücvirî eserinde sûfilerin de sözü afet olarak gördüklerinden ve zaruret bulunmadıkça konuşmadıklarından bahsetmiştir. Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s.599.

²³⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 383, nr. 390.

²³⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 390; Kuşerî de eserinde dil ile kalp arasındaki bağı işaret etmiştir. Kuşerî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 231.

²³⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 841.

²³⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1397.

²³⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 839; rivayetin daha uzun hali, nr. 840.

²⁴⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 379.

²⁴¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 842.

²⁴² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1355.

²⁴³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 376.

azarlayıp payla. Nefsinden gelmeyip nefsinin kerih gördüğü şey ise şeytandandır. Bu nedenle hemen ondan Allah'a sığın."²⁴⁴ Burada nefsin hoş gördüğü veya kerih gördüğü her iki şey ile riya bir arada zikredilmek suretiyle riya ile nefis arasındaki bağa işaret edilmiştir. Bu bakımdan nefsin hoşuna giden hususlarda nefse muhalefet etmek bir prensip olarak benimsenmiştir. Ubeydullah b. Ebî Câfer "Eğer bir kişi bir mecliste konuşur ve konuşması hoşuna giderse sussun. Eğer o, bir mecliste suskun olup suskunluğu hoşuna giderse bu sefer de konuşsun" diyerek riyaya düşmekten korunmak adına nefsine hoş gelen şeye muhalefet etmenin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.²⁴⁵ Bir başka sözde riya, amellerin afeti olarak tanımlanmaktadır.²⁴⁶ Bu bağlamda amellerin gizli yapılmasındaki hikmeti Hz. Peygamber'in şu sözünden anlamaktayız, "Her kim amellerini insanlara duyurursa Allah da onun ayıplarını insanlara duyurur ve onu hakir kılıp küçültür."²⁴⁷ Yine Hz. Peygamber kendisine dört seneden beri oruç tuttuğunu söyleyen kişiye "Ne oruç tuttun ne de iftar ettin"²⁴⁸ buyurarak riyadan korunmak adına nafilelerde gizliliğin önemine işaret etmiştir. Abdullah b. Mes'ûd ise tutulan nafilâ oruç için "Sizden birisi oruç tuttuğu günün sabahında saçlarını tarasın" demiştir. Buradan kişinin halinden oruçlu olduğunun anlaşılmasını kastedildiği açıktır.²⁴⁹ Nafilâ namaz için de aynı hassasiyet korunmuştur. Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725 ?) "Muhakkak ki gizli kılınan nafilâ namazın açıktan kılınana üstünlüğü, cemaatle kılınan farz namazın tek olarak kılınana üstünlüğü gibidir" demiştir.²⁵⁰ Allah'ı zikretme konusunda da Hz. Peygamber "Allah'ı dikkat çekmeden zikrediniz" buyurmuşlar, buna karşılık "Dikkat çekmeden zikretmek nasıldır" diye sorulunca "Gizli bir şekilde zikretmektir" buyurmuştur.²⁵¹ Kur'ân kıraati hususunda da aynı tutumu görmek mümkündür. Rebi' b. Huseym'in (ö. 65/685 ?) cariyesi onun Mushaf'ı alıp okuduğunu insanlar yanına girince onu kapattığını anlatmaktadır.²⁵²

Riya ve ihlâs konusuna dâhil edebileceğimiz bir diğer mesele şöhret ve şöhretten sakınma, tevâzu göstermedir. Hasan-ı Basrî "Şüphesiz ben öyle bir toplulukla arkadaşlık ettim ki, onlar kendilerine ulaşan bir hikmeti hem kendilerine hem de arkadaşlarına fayda sağlayacağı halde şöhret korkusuyla zikretmezlerdi. Yine onlardan birisi yolda gördüğü

²⁴⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 831.

²⁴⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 202; Başka bir rivayette Süfyân'ın şöyle dediği nakledilir, "Vâli (?) bir gün imamlık yapınca sesi hoşuna gitti. Bunun üzerine imamlığı bıraktı.", nr. 1555; Bısr-i Hâfi de "Konuşmak hoşuna gittiğinde sükût et. Sükûtun hoşuna gittiği zaman da konuş" demiştir. Kuşeyrî, *er-Risâletü 'l-Kuşeyriyye*, s. 228.

²⁴⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 829.

²⁴⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 141.

²⁴⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 153.

²⁴⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 149.

²⁵⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 152; Bu kabilden Hz. Peygamber "Allah'a gizli bir secdeden daha faziletli başka bir şeyle yaklaşılmamıştır" buyurmuştur, nr.154; Başka bir rivayette ise kulun ıssız bir yerde namaz kılmasından Allah'ın hoşlandığından bahsedilmektedir, nr. 203.

²⁵¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 155.

²⁵² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1554; Bir diğer rivayette A'meş (ö. 148/765) şöyle anlatır, "Bir gün İbrahim'le birlikte evinde bulunuyordum. O Mushaf'ı okuyordu. Bir adam yanına girmek için izin isteyince hemen Mushaf'ı sakladı. Adam çıkınca ona neden böyle yaptığını sordum. Şöyle dedi: "Bizi böyle görmesinden hoşlanmadım. Biz Mushaf'a bakmak için ancak yalnız kalırız.", nr. 1100; Ebû Yakûb Sûsî'nin (ö.?) ihlâs tanımı amellerde gizliliğe işaret etmektedir: "İhlâs, meleğin bilip sevap yazamadığı, şeytanın bilip ifsad edemediği, nefsin kendine çekemediği bir sırdır." Serrâc, *Lüma'*, s. 289-290; Aynı rivayet *Ta'arruf'ta da geçmektedir*. Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 117.

eziyet verici bir şeyi şöhret olma korkusuyla gidermezdi”²⁵³ diyerek ashabin şöhretten nasıl kaçındığını tarif etmiştir. Bir diğer nakilde Alkame b. Kays’a (ö. 62/682) “Emirlerle otursan da senin kim olduğunu bilseler denilince o, “Vallahi ben iki yüz bin kişilik orduda bulunsam ve ordunun en şerefli adamı olsam bu beni mutlu etmez” demiştir. Yine ona “Bu mescitte otursan da insanlara fetva versen” denilince o, “Siz insanların arkamdan yürüyüp: Bu Alkame b. Kays’dır, demesini mi istiyorsunuz” demiştir.²⁵⁴ Başka bir hadiste kendisini öven ve cennet ehlinde biri olarak vasıflandıran kimsenin sözünden hoşlanmayan Me’zur “Allah’ım şüphesiz ki sen bizi biliyorsun o bizi bilmiyor” diyerek tevazu göstermiştir.²⁵⁵ Hz. Peygamber, hitab edebilmesi için kendisine kürsü yapmak isteyen ashabına “Allah beni yükseltinceye kadar sizin aranızda topuklarım üzerinde oturacağım.” “Beni hakkım olanın üzerine çıkartmayın, zîra beni Allah, Rasûl kılmadan önce bir kul kılmıştır” buyurarak tevazuun bir başka örneğini göstermektedir.²⁵⁶ Hz. Âişe’nin (ö. 58/678) “Muhakkak ki sizler tevazuun en faziletli ibadet olduğunu bilmiyorsunuz”²⁵⁷ sözü ise tevazuun önemini anlama noktasında dikkat çekmektedir.

Burada zikredilmesi gereken bir diğer mesele kendini beğenme/ucbdur. Selef bu konuda da hassasiyet göstermiştir. Buna göre Mutarrif b. Abdullah (ö. 95/713-14) “Geceyi uyuyarak geçirip sabaha pişman olarak uyanmam, geceyi ibadetle geçirip kendimi beğenmemden bana daha hoş gelir”²⁵⁸ diyerek ibadetlerde kendini beğenmeden sakınıldığına işaret etmektedir. Hâlid b. Ma’dân (ö. 103/721) ise “Kişi insanları Allah’ın katında develer misali büyük, kendi nefisini ise hakirlerin en hakiri ve küçük görmedikçe fikhî kemale ermez”²⁵⁹ diyerek akıllı kimsenin kendini büyük görmediğine, kendini beğenmenin ise cehaleti gösterdiğine vurgu yapmaktadır.

2.3.5 Hüzün, Havf ve Recâ

Tasavvufta haller ve makamlar bahsine konu olan havf ve recâ kavramlarının takip ettiği sürece bakıldığında bilhassa havf düşüncesi âhirete yönelik bir maksada matuf olarak erken dönemlerden itibaren Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) tarafından temsil edilmiştir. Recâ kavramı ise havf ile birlikte gelişim göstermiş ve birbirini tamamlayan hâllerden kabul edilmişlerdir.²⁶⁰ Havf-recâ kavramı hicrî I. yüzyıldan beri kullanılması hasebiyle İbnü’l-Mübârek’in eserinde havf-recâ kavramlarının bulunması, izini sürebilmemize imkân tanımaktadır. Ayrıca eserdeki hüzün ve havfa dair rivayetlerin birçoğu Hasan-ı Basrî

²⁵³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 138.

²⁵⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1390; Seleme b. Nubayt ashabtan olan babama: “Şu sultanla oturup kalksan” deyince o şöyle dedi: “Şüphesiz ki ben, beni cehenneme sokacak bir yerde bulunmaktan korkarım” demiştir, nr. 1391.

²⁵⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1510.

²⁵⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 984.

²⁵⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 393.

²⁵⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 448.

²⁵⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 295; Şiblî (ö. 334/949) “Hiçbir zaman, taharetin bir edebini bile terk etmedim. O yüzden bâtinimde ucb halî meydana gelmedi” sözü ile edebî terkinin kendini beğenmeyi beraberinde getirdiğine işaret etmiştir. Hücvirî, *Keşfü’l-Mahcûb*, s. 534.

²⁶⁰ *Kütü’l-kulûb*’da havf konusunda Ashâbın sözlerini içeren rivayetler *Kitâbü’z-Zühd*’deki rivayetlerle benzerlik taşımaktadır. Bkz. Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali, *Kütü’l-kulûb fî muâmeleti’l-mahbûb ve vaşfi tarîki’l-mürîd ilâ makâmi’t-tevhîd*, thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvânî, Kahire, Mektebetü’t-türâs, 2001, s. 586-655; Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. İhsan Durdu, İzmir, Ufuk Yayınları, 2008, s. 284.

kanalıyla bize ulaşmıştır. Tasavvufta zühd döneminden itibaren havf ve recâ kavramlarının önem kazanmasının sebebi ise iki yönüyle de kulu ibadete sevk etmesi ve âhirete yöneltmesi olarak anlaşılabilir.

İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd*'ünde bu kavramlara dair kuşatıcı bir tasvir çizilecek olursa, havf/korku kavramı, akıbet endişesi ve mü'minin bir hasleti olarak hüznün üzerine yoğunlaştırıldığı görülür. Bunun yanı sıra ümitsizliğe düşmeyi önleyerek recâ düşüncesini de diri tutmak adına tevbe kavramı, sonrasında ise Allah'a karşı hüsnüzan beslemenin gerekliliğinin öne çıkarıldığı hadisler mevcuttur.

Öncelikle İbnü'l-Mübârek'in Hasan-ı Basrî'nin hüznün ehli olmasına verdiği önem, onun hüznü hakkındaki bilgilere kitabında yer vermesinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden birinde şöyle denilmektedir, "İnsanlar içerisinde Hasan-ı Basrî'den daha uzun süre hüznün içinde olanı görmedim."²⁶¹ Bir diğerinde ise "Hasan'la her karşılaştığımda onu yeni bir musibete uğramış gibi görürdüm" denilmiştir.²⁶² Her iki anlatıdan da Hasan-ı Basrî'nin sürekli hüznü olduğu ortaya çıkmaktadır. İbnü'l-Mübârek'in onun bu haline dair rivayetleri bir araya getirmesi ise hüznün konusunda Hasan-ı Basrî'ye tabi olduğunu göstermektedir. Öte yandan Hasan-ı Basrî'nin sözleri hüznün ve akıbet endişesi gibi muhtevalara sahiptir. "Gülüyoruz ve Allah'ın belki de bazı amellerimize bakıp 'sizden hiçbir şey kabul etmiyorum' diyebileceğini bilmiyoruz"²⁶³ diyerek akıbet konusunda emin olmamaya vurgu yapmıştır.

Akıbetleri hakkında duydukları endişeden dolayı ahabın önde gelenleri de birtakım temennilerde bulunmuşlardır. Örneğin Hz. Ömer yerden bir saman çöpü alıp "Ah keşke şu saman çöpü olsaydım, ah keşke hiçbir şey olmasaydım. Keşke anam beni doğurmuş olmasaydı, ah keşke unutulup gitmiş olsaydım" demiştir.²⁶⁴ Ebû Derdâ ise "Muhakkak ki ben ailemin bir koçu olmayı ve kendilerine misafir gelince şah damarımı kesip beni yemelerini isterdim" diyerek akıbeti hakkındaki kaygısını ortaya koymuştur. Hz. Ebû Bekir de bir kuş görmüş ve onun haline özenerek "Muhakkak ki ben de kuşun gagasıyla aldığı bir meyve olmayı isterdim" demiştir.²⁶⁵ Onların bu hali akıbetten emin olamamanın verdiği bir endişenin neticesidir. İbnü'l-Mübârek onların dahi böyle temennilerde bulunduğunu eserine alarak, bu konuda Müslümanların rahat olmaması gerektiğine işaret etmiştir. Öte yandan eserden uzun hüznün bir ibadet olarak telakki edildiği neticesi çıkmaktadır. Zîra Hasan-ı Basrî "Allah'a uzun hüznün gibi hiçbir şeyle ibadet edilmemiştir" demiştir.²⁶⁶ Yine Hasan-ı Basrî mü'minin hüznü sabahlayıp hüznü akşamladığını söyleyerek bunu, mü'minin bir vasfı şeklinde ortaya koyar.²⁶⁷ Bunun yanı sıra Abdullah b. Mes'ûd her

²⁶¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1499.

²⁶² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 989.

²⁶³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1499.

²⁶⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 234.

²⁶⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 240; Ashâbın bu konudaki tavrını Hasan-ı Basrî "Şüphesiz sizden önce öyle bir topluluk gelip geçti ki onlardan birisi şu taşlar sayısınca infak vermiş olsa bile yine de o kıyamet gününün dehşetinden kurtulamayacağından korkardı" sözüyle tarif eder; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 160.

²⁶⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 1546.

²⁶⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 989.

sevinçle birlikte bir hüznün var olduğu söyleyerek, daimi bir sevincin dünyada mümkün olmadığını belirtmiştir.²⁶⁸

Kitâbü’z-Zühd’de havf/korku başlığı altında değerlendirilebilecek bir diğer öge de Allah korkusu yani ‘haşyet’ tir. Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85), “Ağlayın! Ağlayamıyorsanız ağlar gibi yapın. Nefsimi elinde tutana yemin ederim ki eğer siz ilmi bilseydiniz muhakkak sizden birisi sesi kesilinceye kadar haykırır ve beli kırılıncaya kadar namaz kılardı” demiştir.²⁶⁹ Secde halinde ağlayan Amr b. el-Âs (ö. 43/664) ise kendisini gören kişiye onun ağlamasına şaşırması gerektiğini, ayı işaret ederek onun dahi haşyetullah ile ağladığını belirtmiştir.²⁷⁰ Allah korkusunun kula sağladığı fayda ise bir diğer hadiste bir bedevînin Hz. Peygamber’den işittiği sözle netlik kazanır: “Eğer sen Allah’tan korkarak bir şeyi terk edersen muhakkak ki Allah onun yerine daha hayırlısını sana verir.”²⁷¹ Şakîk-i Belhî’nin (ö.194/810) naklettiği bir hâdise, bazı kimselerin Allah korkusu konusunda hayâ düşüncesine sahip olduğunu gösterir:

Vaktiyle ben bir ordu içerisinde bulunuyorken aslanların bulunduğu korkutucu bir ormandan geçtik. Oradan geçerken bir de ne görelim, bir adam orada uyuyor ve atı etrafında geziniyordu. Sonra onu uyandırdık ve ona: “Sen bu ormanda korkmuyor musun” dedik. O “Ben Allah’ın, kendisinden gayrı bir şeyden korktuğumu bilmesinden hayâ ederim” dedi.²⁷²

Bu tarz bir korku doğrudan Allah’ın zatına yönelik bir korku şeklindedir. Zîra Allah’tan başkasından korkulduğunu bilmesinden hayâ etmek bu kimsenin yakîne sahip bir kimse olduğunu gösterir. Dolayısıyla bu korkma şekli akıbet endişesi sebebiyle ortaya çıkan korkudan farklıdır.²⁷³

Müslümanları akıbet, cehennem ve Allah’ın zâtı gibi konularda korku sahibi olmaya teşvik etmesi bakımından eserde denge korunmuştur. Bu dengenin korunmasına dair en dikkat çekici rivayet Hz. Lokman’ın oğluna nasihatlerinden birinde şöyle ifade edilmektedir:

Ey oğlum, Allah’ın mekrinden emin olmayacağın bir ümitle ondan ümit var ol. Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyeceğin bir korkuyla da ondan kork.” Bunun üzerine oğlu: “Babacığım ben buna güç yetirebilir miyim? Benim sadece bir kalbim var” deyince, Lokman şunu

²⁶⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 976.

²⁶⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1007.

²⁷⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1504.

²⁷¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1168.

²⁷² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 982; Benzer bir rivayet, nr. 860.

²⁷³ Tasavvuf klasiklerinin önde gelen eserlerinden *el-Lüma*’da Serrâc, *havfi* üç derecede ele almıştır. Bu üç dereceden birincisi büyüklerin *havfidir* ve Allah’ın zatından korkmaktır. Mütevassıtlarınki ise Allah’ın makamından korkmaktır, avamın korkusu ise akıbet endişesinden kaynaklanan korkudur. Bu üç aşamadan avamın korkusu, İbnü’l-Mübârek’in zikrettiği hadislerle mutabıktır. 982 numaralı hadisteki rivayet ise Allah’ın zatından korkmaya işaret etmektedir; Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali, *el-Lüma*, thk. Abdülhalim Mahmûd- Abdülbâkî Surûr, Bağdat, Mektebetü’l-Müsennâ, 1960, s.89-90; Tasavvufta haller ve makamlar üzere müstakil olarak yazılan kitaplardan biri olan *Menâzilü’s-sâ’irin*’de de *havf* konusundaki aşamalar; avamın *havfi* ve havassın *havfi* tarifleriyle uyumlu görünmektedir. Bkz. Herevî, Ebû İsmâil Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü’s-sâ’irin*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa, Emin Yayınları, 2008, s. 84-85; Bu konuda yapılan diğer çalışmalar için bkz. Abdurrezzak Tek, *Tasavvufi Mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, Bursa, Emin Yayınları, 2008; Muhammed Nedim Tan, “Abdullah Ensârî Herevî’nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân’ı”, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

söylemiştir, “Ey oğlum, şüphesiz ki mü’min iki kalp sahibi gibidir. Bir kalple ümit eder, diğer kalple de korkar.”²⁷⁴

Eserin iç bütünlüğünde ise denge unsuru olarak öncelikle tevbe kavramı kendini göstermektedir. İkinci olarak ise Allah hakkında hüsnüzan sahibi olmak şeklinde tebellür etmektedir. Birinci hususa dönecek olursak, İbnü’l-Mübârek’in havf ehli olmasıyla öne çıkan Hasan-ı Basrî’den rivayette bulunması, havf-recâ dengesini korumaya gösterilen dikkat bakımından manidardır. O şöyle demiştir, “Siz göklere varacak kadar bile günah işleseniz sonra da bundan tevbe etseniz Allah tövbenizi kabul eder.” Bunun yanı sıra tevbede gerekli olan hususiyetler de rivayetlerde kendine yer bulmuştur. Bunlardan biri pişmanlık duymaktır. Hz. Peygamber’in “Tevbe etmek pişmanlıktır” buyurduğu nakledilir.²⁷⁵ Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652-53) ise “Her kim günah işler de sonra ondan pişman olursa bu onun tevbesidir”²⁷⁶ sözüyle tevbedeki önemli unsurlardan birinin pişmanlık olduğunu ortaya koymuştur. Tevbe konusunda dikkat çeken bir diğer söz ise Abâya’nın (ö. ?) “Nasuh/samimi tevbede bütün günahlara kefarettir” sözüdür.²⁷⁷ Böylelikle tevbede önemli olan bir diğer unsur da samimi şeklide yapılmasıdır. İkinci olarak Allah’a hüsnüzan besleme meselesinde Abdullah b. Mes’ûd hüsnüzannın önemini şöyle ifade eder:

Kendisinden başka ilah olmayan zata yemin ederim ki, mü’min bir kula Allah’a imandan sonra Allah’a hüsnü zan beslemekten daha güzel bir şey verilmemiştir. Kendisinden başka ilah olmayan zata yemin ederim ki, kul Allah kendisine bahşetmedikçe asla ona hüsnü zan duyamaz. Bu böyledir, çünkü hayır onun elindedir.²⁷⁸

Burada dikkatlerin çekildiği husus hüsnüzannın Allah tarafından bahşedilen bir nimet olduğudur. Zira Hasan-ı Basrî münafıkların Allah hakkındaki temenni halinin farkını şöyle anlatır:

Mü’min kimse, Allah ne demişe onun öyle olduğunu bilen kimsedir. Mü’min kimse, amel olarak insanların en güzel olanı ve insanlar içerisinde Allah’tan en çok korkanıdır. Eğer bir dağ infak olarak verse bile, mükâfatını bizzat görmedikçe bu onu Allah’tan yana emin kılmaz. O ibadet, iyilik ve hayır namına ne yaparsa, bu onun Allah’a olan korkusunu artırır. Der ki: “Kurtulamayacağım, kurtulamayacağım. Münafık ise: “İnsanlar ne de çoktur, ben başışlanırım’ der ve kötü amel yapıp Allah’a karşı temennide bulunur.”²⁷⁹

Hasan-ı Basrî’nin ifadesindeki münafığın Allah’a karşı temennide bulunma durumu ile Allah’ın kendisine hüsnüzan verdiği kimseler farklıdır. Bunun sebebi öncelikle Allah’a karşı hüsnüzan beslemenin ancak O’nun kuluna lütfetmesiyle mümkün olması, münafıkların ise kötü amellerine rağmen temennide bulunmalarıdır. Haşyetin bulunması yahut bulunmaması ise Allah hakkındaki ilimle irtibatlandırılmıştır. Bu bağlamda Abdullah b. Mes’ûd “İlim olarak Allah’tan haşyet duymak, cehalet olarak da Allah’tan yana emin

²⁷⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 912; Yıldız, Lokman’ın reca hakkındaki sözü dışında zahidlerin genellikle havf düşüncesinin öne çıktığını belirtmekle birlikte bunun sebebinin akıbet hakkındaki belirsizliğe bağlar; Yıldız, “The Afterlife in Mind”, s. 178.

²⁷⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1044.

²⁷⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1048; Kuşeyrî, eserinde Hz. Peygamber’in tevbenin pişmanlık olduğuna dair rivayetlerini naklettikten sonra, tevbenin sahih ve geçerli olmasının ilk şartını ‘pişmanlık’ olarak belirlemiştir. Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s.178-179. ; Aynı şekilde Herevî eserinde tevbenin üç şartından biri olarak pişmanlığı zikretmiştir; Herevî, *Menâzilü’s-sâ’irîn*, s. 76.

²⁷⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 913.

²⁷⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1033.

²⁷⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 532.

olup aldanmak yeter” demiştir.²⁸⁰ Bir hadisin son kısmında ise Hz. Mûsâ’nın “Kullarından en haşyet sahibi olanlar kimdir” sözüyle Allah’a hitaben soru sormasının akabinde Allah, “Beni en iyi bilenlerdir” buyurmuştur.²⁸¹ Dolayısıyla ‘Allah hakkında ilim sahibi olmak korku duymayı gerektirir’ sonucunu doğurmaktadır.

Öte yandan rivayetlerde bilhassa ölüm anı geldiğinde kulun hüsnüzan sahibi olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Hz. Peygamber “Dikkat edin, sizden hiç kimse Allah hakkında hüsnüzan beslemeden sakın ölmesin.”²⁸² Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) ise “Bir adamı ölürken görürseniz onu müjdeleyiniz, öyle ki o Rabbine hüsnüzan ile kavuşsun. Eğer o adamı yaşarken görürseniz onu Rabbi ile korkutun”²⁸³ diyerek yaşarken havf halinin, vefat vakti gelince de hüsnüzan yani recâ halinin hâkim olması gerektiğini ortaya koyar.

2.3.6 Tevekkül, Helal Kazanç, Rıza, Kanaat ve Sadaka Bakımından Kesb Anlayışı

Aşırı zühd anlayışının ortaya çıkardığı problemlerden biri de kesb- tevekkül ilişkisi hakkındadır. Hicrî III. yüzyılda bu düşüncenin tashihi için eserler telif edilmiştir. Bunlar arasında öne çıkanlar İmam Muhammed’in (ö. 189/805) *el-İktisâb fi’r-rızki’l-müstetâb* adlı eseri ve Muhâsibî’nin (ö. 243/857) *el-Mekâsib*’idir. Eser teliflerinden önce bu duruma zemin hazırlayan husus, bir kesimin kesbi, tevekküle muhalefet olarak görmeleri sebebiyle çalışıp kazanmayı tamamen terk etmeleridir. Buna karşın bir kesim ise kazancı terki doğru görmemiş ve bunun üzerine düşüncelerini serd etmiştir.²⁸⁴

İbnü’l-Mübârek’e baktığımızda hicrî II. yüzyılda kesb hakkındaki düşüncelerin ortaya atılarak tartışmaların yoğunlaştığı bir dönemde *Kitâbü’z-Zühd*’üne helal kazanç, kesb, tamah, zenginlik ve kanaat gibi konuları ele alarak selefin tavrından hareketle bu konuya açıklık getirmeyi amaçladığı görülmektedir. Kesb üzerine söylenen sözlere odaklandığımızda bilhassa Hasan-ı Basrî’den gelen rivayetlerde helali dahi terk etme ve rızkını gün be gün temini üzerine sözler söylenmiştir. Hasan-ı Basrî “Ben öyle topluluklara yetiştim ki, dünya onlardan birine helalini sunardı da o, onu tek ederdî ve “Vallahi bilmiyorum eğer elime geçerse halim nasıl olacaktır” derdi”²⁸⁵ demiş ve helal konusunda dahi verâ sahibi olduklarını ortaya koymuştur. Bir diğer sözünde ise kendisine “İki adam var, biri dünyayı helalinden talep ediyor ve onu elde ediyor. Bunu akrabalarına ikram edip sila-i rahim yapıyor ve kendisine de bundan sunuyor. Diğer kişi ise dünyadan kaçıyor. Bunlar hakkında ne dersin” diye soran kişiye Hasan-ı Basrî “Dünyadan kaçınan kişi bana daha sevimlidir” demiştir.²⁸⁶ Bu bağlamda dünyaya çeken şeyleri terk etmek bakımından Hz. Ömer’in de muhacirleri, rızkı hoş görmemeye sebep olması nedeniyle zenginlerin

²⁸⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 46.

²⁸¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 533.

²⁸² Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1034.

²⁸³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 441; Benzer bir rivayet için bkz. 910.

²⁸⁴ Kesb-tevekkül konusundaki tartışmalar hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz. Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 70-89.

²⁸⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 510; Yıldız bu hadisi zikrederek helalin reddinin fakihler ve sûfiler arasında probleme neden olduğundan söz etmektedir; Yıldız, “The Afterlife in Mind”, s. 117-118.

²⁸⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 564.

yanına girip çıkmaktan men ettiği anlaşılmaktadır.²⁸⁷ Hasan-ı Basri bir diğer hadiste Sıla b. Eşyem'in "Rızık bütün yollarından talep ettim, günü gününe elde etmek müstesna beni aciz bıraktı. Böylelikle anladım ki bu benim için hayırlı olandır" sözünü onaylayarak "Rızık günü gününe verilen her Müslüman, bunun kendisi için tercih edilmiş olduğunu bilmediği takdirde, aciz veya ahmak bir adamdır" demiştir.²⁸⁸ Her iki rivayetten de Hasan-ı Basrî'nin rızık konusunda tevekkülü esas aldığı ortaya çıkar. İbnü'l-Mübârek zâhid bir peygamber olan Hz. İsa'nın rızık konusundaki sözünü aktarmıştır. Hz. İsa şunu söylemiştir:

Mideleriniz için değil Allah için çalışın. Şu sabah çıkıp akşam dönen kuşlara bakın, ne ekiyor ne de biçiyorlar. Ama Allah onları rızıklandırıyor. Eğer bizim karınlarımız bu kuştan daha büyük dersenz o zaman şu vahşi sığır ve eşeklere bakın. Onlar da sabah akşam çıkıp dönüyor ve ne ekiyor ne de biçiyorlar. Ama Allah onları da rızıklandırıyor. Dünyanın fazlasından sakının, zîra o Allah nezdinde bir azaptır.²⁸⁹

Bu söz hem kesb konusunda mutlak tevekkülü hem de dünyadan zühd etmeyi tavsiye etmektedir. Benzer bir hadiste tevekkül hakkında Hz. Peygamber, "Eğer Allah'a hakkıyla tevekkül edecek olsaydınız, muhakkak ki sizleri sabah aç karnına çıkıp akşam tok dönen kuşlar gibi rızıklandırır" buyurmuşlardır.²⁹⁰ Rızık kaygısının Allah korkusunun önünde sarp yüksek bir engel olarak gören Hz. Peygamber bu engeli ancak Allah'tan korkanların aşabileceğini söylemiştir. Bunu işiten Ebu Zer "Ben onu aşanlardan mıyım" diye sorduğunda Hz. Peygamber "Eğer yanında üç günlük yiyeceğin yoksa veya sadece üç günlük yiyeceğin varsa sen onlardansın" buyurarak bu hususta bir ölçü de tayin etmiştir.²⁹¹ Öte yandan rızık konusunda tevekkülü ve azla yetinmeyi anlatan rivayetleri nakleden Hasan-ı Basrî, aile için kazanmayı öne çıkaran bir anlayışa sahipti.²⁹²

Haram kazanç hakkında ise Hz. Peygamber, haram mal ile sevap işlenemeyeceğini şu sözlerle belirtmiştir: "Her kim haram bir mala sahip olup onunla sılayı rahim yapsa veya onu sadaka olarak verse veya onu Allah yolunda infak etse bunların hepsi toplanıp bir araya getirilir ve cehenneme atılır."²⁹³ Helali talepten utanmayan kimsenin ise geçiminin hafifletilerek kibrinin azalacağı belirtilmiştir.²⁹⁴ Hz. Ömer kişinin ibadetlerine bakarak aldanmamak gerektiğini söyleyerek, bu kimselerin haram karşısına çıkınca ona karşı Allah'tan korkup korkmadığına bakmak gerektiğini belirtmiştir.²⁹⁵ Başka bir hususiyet ise rızık nasıl tasarruf edilmesi gerektiği üzerinedir. Buna göre İbn Ömer'in bir oğlu gelip "Bana yeni bir elbise giydir" deyince o, "Elbiseni giy ve sakın Allah'ın kendilerine verdiği

²⁸⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 760.

²⁸⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 565.

²⁸⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 848.

²⁹⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 554.

²⁹¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1064.

²⁹² Buna örnek teşkil edecek rivayetlerden biri şöyledir: "Bir gün Ömer b. Hattâb Medine'nin ara sokaklarında yürürken ilerisinde bir oturup bir kalkan (topallayan) bir kız çocuğu gördü bunun üzerine: "Yazık bu çocuğa, bu kimin kızındır?" deyince oğlu İbn Ömer: "Bu senin kızlarından biridir ey mü'minlerin emiri" dedi. "Peki, onun neyi var deyince" İbn Ömer, "Onu yanında bulunanlardan men ettin" dedi. Bunun üzerine Ömer "Peki ben onu yanımda olanlardan men ederken sen de insanların kızları için kazandıkları gibi onun için kazanmaktan aciz miydin? Vallahi sen ne bileceksin, benim yanımda olan ancak bir Müslümanın yanında olan kadardır ve aramızda da Allah'ın kitabı vardır" dedi. Rivayeti nakleden Hasan-ı Basrî "Vallahi Ömer onunla tartıştı" demiştir. Bkz. Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1062.

²⁹³ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 625.

²⁹⁴ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 591.

²⁹⁵ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü 'z-Zühd*, nr. 1010.

rızkı karınlarında ve sırtlarında kılan kimselerden olma” demiştir.²⁹⁶ Hz. Peygamber’in “Her kimin iki gömleği varsa onlardan birini başkasına giydirdin” veya “Onu versin ya da hibe etsin”²⁹⁷ buyurması da eşyaları biriktirmeyip Müslümanlarla paylaşmanın gerekliliğine işaret eder. Bu bakımdan sadaka da önem kazanmaktadır. Ensar’dan bir adamın Hz. Peygamber’e gelerek “Ben ölümü sevemiyorum” demesi üzerine Hz. Peygamber “Senin malın var mı” diye sormuştur. Adam “Evet” diye yanıtlayınca “O halde malını tasadduk edip önden gönder” buyurmuştur. Adam “Buna güç yetiremiyorum” karşılığını verince Hz. Peygamber “Şüphesiz ki kişi malıyla birlikte, eğer onu önden yollarsa ona kavuşmayı ister, eğer onu ardında bırakırsa onunla birlikte kalmayı seversin” buyurmuştur.²⁹⁸ Başka bir rivayette Müslüman kardeşine verilen borcu almamanın da bir sadaka olarak yazıldığı kaydedilmektedir.²⁹⁹

İbnü’l-Mübârek’in eşyaya bakış açısı ise tevekkül üzerine kurulu bir tavidir. Ebû Hâzım (ö. ?) eşyanın/varlığın kendisinin nasibinde varsa her hâlükârda ona ulaşacağını şöyle ifade etmiştir:

Eşya iki türdür. Biri benim olanlar, diğeri de benim olmayanlar. Benim olanlar rüzgârın ardında bile olsa muhakkak ona yetişir ve onu alırım. Benim olmayana gelince, eğer bütün mahlûkat bir araya gelse ve onu benim kılmaya çalışsa buna muktedir olamazlar. O halde buradaki gam nedendir.³⁰⁰

Rızka karşı tevekkül sahibi olmanın yanı sıra bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer husus kanaat olmuştur. Hz. Peygamber “İslâm’a hidayet olunmuş ve geçimi kıt kanaat olup buna kanaat eden kimseye müjdeler olsun” buyurarak kanaate teşvik etmiştir.³⁰¹ Kısaca İbnü’l-Mübârek’in bu konularda naklettiği rivayetler, daha sonraki tasavvuf düşüncesinin temelini oluşturan prensiplerin ilk kez dile getirildiği örnekleri içermektedir.

²⁹⁶ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 1002.

²⁹⁷ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 750.

²⁹⁸ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 634.

²⁹⁹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 774.

³⁰⁰ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 632.

³⁰¹ Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, nr. 553.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM TASAVVUF LİTERATÜRÜNDE

İBNÜ'L-MÜBÂREK VE ZÜHD ANLAYIŞI

3.1 İlim-Amel İlişkisi Bağlamında İbnü'l-Mübârek'in Zühd Anlayışı

3.1.1 Zühd

Zühd, hicrî I. ve II. yüzyıllarda İslâm toplumunda görülen dindarlık biçimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyıllarda fetihlerin hızlanarak artması neticesinde yeni topraklar elde edilmiştir. Sınırların genişlemesi ise İslâm toplumunda zenginleşmeyi beraberinde getirmiştir. Ancak ilk zâhidlere göre zenginleşen toplumda ahlâkî yozlaşmalar baş göstermiştir. Toplumda meydana gelen ahlâkî yozlaşmaya karşı bir tepki olarak ortaya çıkan zühd anlayışı, başlarda bir kitle hareketi olmaktan ziyade bireysel bir tutum ve tavır şeklinde tebarüz etmiştir. Fakat bu bireysel tutumlarda zaman zaman şeriatın genel geçer ilkelerine aykırı gibi görünen bazı davranışlar da görülüyordu. Örnek vermek gerekirse evlenmemek, kazancı terk etmek, ıssız yerlerde yaşamak, tedavi olmayı reddetmek bu anlayışın tezahürlerindedir.³⁰² Bireysel bir tavır olması bu yapının herhangi bir kurala veya kanuna bağlı kalmadığını göstermektedir. Bu bağımsızlık onların sergilediği farklı tavırların şeriata muhalif olmamakla birlikte aşırıya kaçmasına sebep olmuştur. Bu yüzden zühd anlayışı denildiğinde tek tip bir dindarlık anlayışından değil, farklı dindarlık tezahürlerinden söz edildiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni ise ahlâkî ilkelerden soyutlanmış şekilsel din anlayışına karşı tepkilerdir.³⁰³ Genel olarak zühd anlayışıyla ilgili rivayetlere ve sûfilerin bu konudaki tavırlarına baktığımız zaman bu anlattığımız çerçevede tek boyutlu bir zühd anlayışını içerdiğini görülmektedir. Tek boyutlu ifadesinin kullanılmasının sebebi ise muteber olmamasıdır. Hâlbuki sûfilerin düşüncesinde zühd çift boyutlu olmalıdır. Bu ifadeden kastedilen, toplumsal hayatın içinde bulunmak veya bulunmamakla alakalıdır. Buna göre bazı sûfiler toplumsal hayat içerisinde zühdün uygulanamayacağını düşünerek, bütün zühd fikirlerini bu anlayışa göre bina etmişlerdir. Ancak bir kısmı, toplumsal hayat içerisindeki dindarlığın doğru bir dindarlık olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla onlar şehir hayatını terk etmemişlerdir. Bu bağlamda İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışına bakılacak olursa o tek boyutlu bir zühd anlayışı benimsememiştir. Her ne kadar buna dayanak teşkil edecek bir ifadesine rastlamak zor olsa da, birinci bölümde daha ayrıntılı gördüğümüz üzere İbnü'l-Mübârek'in hayatına baktığımızda, toplumdan tamamen uzaklaşan bir zühd anlayışını benimsemediğini, dindarlığın toplumsal hayat içerisinde mümkün olabileceğini, insanlarla ilişkilerin İslâm'daki dinî hayatın önemli bir parçası olduğunu kabul ettiğini görürüz. Bu noktada İbnü'l-Mübârek'in toplumdan uzaklaşan zühd anlayışlarına karşı tepki ortaya koyduğu ileri sürülebilir. İbnü'l-Mübârek canlı bir zühd hayatı benimsemiştir.³⁰⁴ Vaktinin bir kısmında

³⁰² Daha geniş değerlendirme için bkz. Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 42-51; İlk zâhidlerin zühd yaklaşımlarının detayları için; Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. İhsan Durdu, İzmir, Ufuk Yayınları, 2008, s. 19-21.

³⁰³ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 105.

³⁰⁴ Başer, "Abdullah b. Mübârek", s. 289-290; Tan, "Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı", s. 156.

ibadetlerle meşgul olurken, diğer kısmında Müslümanların yardımına koşmuş, ilim meclislerinde bulunmuştur. Böylece hem toplumun içinde bulunarak hem de zâhidâne yaşam tarzından taviz vermeyerek çift boyutlu bir zühd anlayışı ortaya koymuştur. Onun bu tavrı toplumdan tamamen uzaklaşarak zâhid olunabileceğini savunan düşünceye bir eleştiri olarak kabul edilebilir. Onun, zühd konusunda, Hz. Peygamber ve ashâbı başta olmak üzere, önceki nesillerin hallerini örnek aldığı anlaşılmaktadır. Fudayl b. İyâz tarafından nakledilen şu sözü bunu açık bir şekilde ifade eder: “İki haslet vardır kimler o ikisini taşırsa kurtulur: sıdk³⁰⁵ ve Rasûlullah’ın ashâbını sevmek.”³⁰⁶ Bu sözyle İbnü’l-Mübârek’in ashâbı öne çıkarmasının önemini şurada arayabiliriz, şöyle ki onun dünya görüşünün merkezine selefi alması daha önce zikrettiğimiz dindarlık biçimlerinden farklı bir yol izlemesini sağlamıştır. Bu nedenle İbnü’l-Mübârek evlenmeme, kazancı terk gibi hususlarda sünnete uygun olan yolu tercih ederek bu tarz eylemlerden tamamen yüz çevirmeyerek kendi kazancını elde etmiş ve evlilik yapmıştır. Öte yandan zâhidâne yaşamın gereği olan dünya ile bağları azaltma konusunda da hassasiyet göstermiştir. Bu anlamda mutedil bir zühd anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Bu noktada İbnü’l-Mübârek’in zühd anlayışında, üzerinde özellikle durduğu hususları birkaç başlıkta tasnif etmek mümkün görünmektedir.

Zühd- Akıl

Kur’ân’da akla ve akletmeye çokça vurgu yapılması, erken dönemlerden itibaren İslâm düşünürlerinden filozof, mütekellim ve sûfilerin bu husus üzerinde meselelerini temellendirmelerine sevk etmiştir. Her ne kadar sûfilerin, bilgiye ulaşmada akılcı yöntemleri kabul etmedikleri söylene de, aklın mahiyeti ve işlevselliği üzerine ilk eser kaleme alanlardan birinin Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) olması dikkat çekicidir. Bilindiği gibi bu eserde Cüneyd-i Bağdadi’nin (ö. 297/909) ‘akıl nedir’ diye sorması üzerine Muhâsibî akılı anlatmaya başlamıştır. Bu eser çerçevesinde Muhâsibî akıllı kimseyi “Dünyası konusunda faydalı ve zararlı olanı ayırt edebilen, kendisi için faydalı olan şeylere sarılan, zararlı olan şeylerden ise sakınan kimse” olarak tarif etmiştir. Bu tanım klasik literatürde de akıl üzerinde yapılan tanımlarla örtüşen ve üzerinde ittifak edilen bir yorumlama biçimidir. Ancak bu tanımın ardından bir ayrıma daha giderek dünyası için faydalı fakat âhireti için zararlı olan şeyi yapan kişiyi sergilediği davranış oranında aklen kusurlu bir kimse olarak tanımlamıştır.³⁰⁷ Muhâsibî’nin tanımına göre kişinin dünya ile âhiret arasında tercihte bulunmak durumunda kaldığında âhireti tercih etmesi onun akıllı bir kimse olduğunun göstergesidir.

Muhâsibî’nin akıl ile ahlâk arasında doğrudan bir irtibat kurduğu anlaşılmaktadır. Muhâsibî’nin ortaya koyduğu bu irtibatın haddizatında ilk yansımalarını, İbnü’l-

³⁰⁵ Sıdkın kelime anlamı doğruluktur. İbn Fûrek sıdk hakkında şunları söylemiştir: “Ameldeki sıdk, amellerin sözlere uygun olmasıdır; sözdeki sıdk, sözlerin hallere uygun olmasıdır; ahvaldeki sıdk ise, bunun (ilahi) sırlardaki sıdka uygun olmasıdır; ilahi sırlardaki sıdk da, her şeyin sahibi olan Allah’ın muradına muvafık olmaktır.”; İbn Fûrek, *el-İbâne: Tasavvuf Istılahları*, s. 50.

³⁰⁶ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XXXII, s. 450.

³⁰⁷ Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed, *el-Akl ve fehmi’l-Kur’ân*, thk. Hüseyin el-Kuvvetli, Kahire, Dâru’l-Fikr, 1971, s. 202-203.

Mübârek'in en faydalı huyun ne olduğuna dair sorulan bir soruya verdiği cevapta görebilmekteyiz.

Ona “İnsandaki en faydalı huy hangisidir?” diye sorulduğunda “Tam akıl” cevabını vermiştir. “Eğer yoksa?”, “Güzel edep.” “O da yoksa?”, “Danışılacak şefkatli bir kardeş.” “Bu da bulunmazsa?”, “Sürekli olarak susmak.” “Bu da bulunmazsa?”, “Derhal ölmek”.³⁰⁸

Bu rivayette onun ilk olarak en faydalı huyu ‘tam akıl’ tabiriyle açıklaması, tam akıl ile kastedilen şeyin ne olduğu ve aklın ne zaman tam olduğu sorularını akla getirmektedir. Bu bağlamda yukarıda zikrettiğimiz Muhâsibi’deki akıl tanımı meseleye açıklık getirmektedir. Buna göre “tam akıl” “dünya ve âhirete dair kişinin menfaatlerini gözeten akıl”dır. Tam akıl denmesinin sebebi hem dünya hem de âhret menfaatlerinin bütününe dikkate almasından kaynaklanmaktadır. Böylece sadece dünya menfaatini gözeten akıl noksan bir akıldır. İbnü’l-Mübârek’e göre tam aklın tezahürü zühddür. Zîra erken dönemde akılı bu şekilde tarif eden birisi olarak dini yaşayış tarzı onun, zühdü aklın bir gereği olarak gördüğünü göstermektedir. Aklın tam olmasının gereği ise yine dini yaşayış biçimi olarak zühdden geçmektedir. Çünkü tam akıl hakikate en uygun olan bilgi halidir. Bunun delili ise İbnü’l-Mübârek’e “Hal olarak en iyi insan kimdir” diye sorulduğunda “Allah’a kendini veren (adayan) kişidir” demesidir.³⁰⁹

İbnü’l-Mübârek aklın tam olmama halinde ‘güzel bir edeb’e ihtiyaç duyulduğunu söyleyerek akıl ile ahlâk arasında irtibat kurmuştur. Bu açıdan bakıldığında İbnü’l-Mübârek’e göre tam akılla birlikte edebin zaten var olduğu ancak akılda bir noksanlık olması durumunda en azından edebe riayete devam etmenin kişiyi akıllı kimseler sınıfına dâhil edeceği anlaşılmaktadır. Öte yandan bilgi-eylem ilişkisi bağlamında edep (eylem) ve bilgi arasında sûfîler tarafından kurulan özdeşlik neticesinde ahlâkın kişinin idrak güçlerini tam anlamıyla kullanmasını sağladığı belirtilmiştir. Bu sebeple bilgi-eylem sürekli olarak birbirleriyle irtibat halinde olmalıdırlar.³¹⁰ Dolayısıyla İbnü’l-Mübârek’in tanımına göre tam akıl sahibini amele götüren akıldır. Yine tam akıl olmadığında bulunması gerekli olan güzel edep de eylemi gerektiren bir husustur.

İbnü’l-Mübârek edebin de olmaması durumunda ‘danışılacak şefkatli bir kardeş’ e ihtiyaç duyulacağını belirtmiştir. Bu tür bir kardeş aklın ve edebin yerini doldurmaktadır. Bu manada İbnü’l-Mübârek’in dosta verdiği önemi şu sözü ortaya koyar, “Sadece Allah için sevebileceğim veya beni sadece Allah için sevecek bir kardeş bulamamak kadar beni korkutan bir şey yoktur.”³¹¹ O sebeple İbnü’l-Mübârek akıl ve edep noktasında noksanlık gösteren kimse için hayra sevk edip şerden men edecek bir kardeşin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Böylece kişi dünya ve âhret menfaatleri konusunda ulaşamayacağı bilgiye kardeşi sayesinde ulaşır.

Danışılacak şefkatli bir kardeşin de bulunmadığı durumda gerekli olan şey İbnü’l-Mübârek’e göre ‘sükût’tur. Onun sükûtu tavsiye etmesinin altında yatan sebep yine kendi sözleriyle açıklığa kavuşmaktadır, “Allah’a itaat yolunda bir söz söylemek gümüş ise

³⁰⁸ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 215.

³⁰⁹ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XXXII, s. 439.

³¹⁰ Bilgi-eylem ilişkisi hakkında daha geniş bilgi için bkz; Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s.156-163.

³¹¹ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, c. VIII, s. 168; Bir başka rivayette ise onun şöyle dediği nakledilir, “Hiçbir şey beni Allah için bir dost bulamamak kadar yormamıştır”; İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, c. II, s. 780.

Allah'a mâsiyetten kurtulmak için sükût etmek altındır.”³¹² Yani İbnü'l-Mübârek'in ilk üç sırada saydığı şeylere sahip olmayan kişinin konuşunca günaha düşme tehlikesinden dolayı susması daha hayırlı görülmüştür. Böylece kişi hayırlı bir iş yapamıyorsa dahi günah sahibi olmaktan kurtulur.

Son olarak susmayı da beceremeyen kimse için İbnü'l-Mübârek, 'derhal ölmek' demiştir. İbnü'l-Mübârek'in burada kastettiği mana muhtemelen ölümü istemek ve intihardan ziyade akla, edebe, dosta sahip olmayan ve susmayı dahi beceremeyen kimsenin varlığının bir anlamı olmadığıdır. Böylece varlığa anlam katan şeyin ilk olarak âhiret adına menfaatlerini bilerek hareket etmek olduğu düşünülebilir.

Bir başka rivayette ise akıl ile hikmet arasındaki irtibat tebellür etmektedir. Bir sıkıntı atlatan İbnü'l-Mübârek'e geçmiş olsun demeye gelen halkı gören mecûsî de kalkıp onun yanına gelmiştir ve İbnü'l-Mübârek'e “Akıllı kişi odur ki, başına bir musibet gelince cahilin üç gün sonra yapacağı şeyi ilk gün yapar” demiştir. Bunu işiten İbnü'l-Mübârek “Yazın bu sözü, zîra hikmettir” demiştir.³¹³

Zühd- İlim

Zühd anlayışının ilk nüvelerini gördüğümüz birinci asrın öne çıkan isimlerinden Hasan-ı Basrî, ilim ile zühdü bir arada zikrederek gelecek nesillere yol göstermiştir. Bu manada onun fakih hakkında söyledikleri önemlidir, “Falanca fakihtir” diyen kimseye, “Sen hiç fakih gördün mü?” diyerek şöyle devam etmiştir, “Fakih dünyadan zühd eden, âhirete yönelen kişidir.”³¹⁴ Hasan-ı Basrî'nin bu tanımı hakiki âlim tasavvurunu ortaya koymaktadır. Bu düşüncenin iz düşümünü İbnü'l-Mübârek'te görmek mümkündür. İbnü'l-Mübârek'in nazarında dünyaya karşı zâhid olmak, âlimin vazgeçilmez vasfıdır. Bu konu hakkında şöyle bir rivayet vardır, Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd, Merv halkından birine, İbnü'l-Mübârek'e sorulmak üzere bir mektup vererek “Âlimin uzak durması gereken şey nedir?” diye sormuştur. İbnü'l-Mübârek bunun cevabını: “Allah'ın haram kıldığı şeylerden uzak durması, kendisini dünyaya kaptırmaması ve dünyayı önemsememesi gerekir” şeklinde verir.³¹⁵ Kendisine âlim hakkında sorulan soruya dünyadan zühd etmeyi salık vermesi, onun düşüncesinde âlimin hangi vasıflara sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu anlama işaret eden bir başka ifadesinde “Hayret, kalbinde Allah korkusu en az olan, zühdü takvası hiç olmayan; nasıl olur da âlimlik iddiasına yeltenir”³¹⁶ diyerek âlim için dünyaya karşı zâhid olmanın lüzumuna işaret etmekte ve ilim ile zühd anlayışı arasında zorunlu bir irtibatın var olduğunu vurgulamaktadır. Bu düşüncesini “Hayret ederim. İlim ehlini, nefsi nasıl dünyaya çağırır?

³¹² Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Behcetü's-Seniyye-Nakşibendî Âdabı*, çev. Siraceddin Önlüer, Semerkant Yayınları, İstanbul, 2011, s. 93-94.

³¹³ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, s. 215.

³¹⁴ Serrâc, *Lüma'*, s. 36.

³¹⁵ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 167; Şarânî'de âlimin dünyayı terkinin gerekliliğine dair İbnü'l-Mübârek'in şu ifadesi yer almaktadır: “Âlimde bulunması şart olan vasıf; dünya sevgisinin onun kalbine girmemesidir.”; Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51; Demirli'ye göre “Tasavvuf önce riyakârlığa sebep olan 'dünya sevgisini' azaltmak üzere zahitlik şeklinde tezahür eder”; Ekrem Demirli, *İslâm Düşüncesi Üzerine: Söyleşiler ve Konuşmalar "Filler ve Körler"*, İstanbul, Sufi Yayınları, 2016, s. 35.

³¹⁶ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51.

Hâlbuki elde ettiği ilim sayesinde, dünyaya sevgi beslemenin zararını bilir”³¹⁷ şeklindeki ifadesinde de açıkça görmek mümkündür.

Bir rivayette ise İbnü'l-Mübârek'e, “Allah’a karşı şükürümüzün nasıl olması gerekir?” diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir:

Âhiretinize yönelik amellerinizi artırıp dünyalıklarınızı da azaltmanız gerekir. Zira âhiretinize yönelik amellerinizi çoğaltmanız, ancak dünyalıklarınızı azaltmanızla gerçekleşir. Dünyalıklarınızın da çoğalması, ancak âhiretinize yönelik amellerinizin azalmasıyla olur.³¹⁸

İbnü'l-Mübârek'in dünyalık nev'inden sahip olunan şeyler ile şükürün edası arasında kurmuş olduğu bu karşıtlık, dünyadan uzaklaşmayı şükürün bir gereği haline getirmiştir. Dolayısıyla dünyaya karşı zühdü artan bir kimsenin şükürü de artmaktadır.

Netice itibariyle İbnü'l-Mübârek ilim ile zühd arasında bir irtibat tesis etmiş, buna göre ilmin ziyadeleşmesi nisbetinde kişinin dünyadan yüz çeviriyor olması gerektiğini vurgulamıştır. Şayet durum böyle cereyan ediyorsa o zaman bu kimse sıradan insanlardan üstün bir mertebeye yükselmiş olur. Buna göre İbnü'l-Mübârek'in anladığı manadaki ilim, kişiyi dünyadan yüz çevirmeye, Allah'a yönelmeye götüren ilimdir. Eğer bir kimse için âlim vasfı kullanılıyorsa onun zâhid olması gerekmektedir. Ancak böyle değil de ilmi amele dönüşmüyorsa, ona göre bu kimseler hayırlardan mahrum kalacaklardır. Bunun yanı sıra zühd iddiasında bulunan kimselerin yaptıkları şeyin zühd olmadığını söylemesi, ahlâkî manada bir eksikliğe işaret etmektedir. Nitekim kişinin kendini zâhid diye nitelemesi riya, kibir, şöhret, övünme gibi birtakım nefsânî duygulara kapı aralamaktadır. Bu hasletler ise zühd ile bağdaşmamaktadır.

Zühd- Siyaset

İbnü'l-Mübârek'e “İnsanlar kimlerdir?” diye sorulduğunda, “Âlim olanlardır” karşılığını vermiş, “Peki, sultanlar kimdir?” denildiğinde “Sultanlar, dünyaya değer vermeyen zahitlerdir” cevabını vermiş, “Aşağılık kimseler kimdir?” diye sorulduğunda ise “Dinlerini geçim kaynağı edinenlerdir” şeklinde yanıtlamıştır.³¹⁹ Öncelikle İbnü'l-Mübârek'in ‘insanlar kimlerdir?’ sorusuna verdiği cevap önemlidir. Sorunun cevabını âlimler olarak vermesinin sebebi nedir? Burada kastettiği âlimler, ilimle meşgul olan kimseler mi yoksa Allah'ı bilen kimseler midir? Bir önceki başlıkta ilim ile zühdü bir arada zikretmesine bakılırsa, bu sorunun cevabı Allah'ı bilen kimseler olmalıdır. Zâhidleri ise sultanlar olarak niteleyerek ilmiyle amel etmeyenlerin önüne geçirmiştir. Bir bakıma zâhid > âlim şeklinde kurduğu hiyerarşinin en altında ise insan zümresine dahi dâhil etmediği ilim ve zühdden uzak kimseler yer almaktadır. ‘Dinlerini geçim kaynağı yapanlar’ sözüyle İbnü'l-Mübârek'in kimleri kastettiği üzerinde durulması gereken bir sorudur. Bu ifadenin dini üzerinden para kazanan kimseleri kastettiği aşikârdır. Fakat İbnü'l-Mübârek'in münferit örneklerden yola çıkarak bu sözü söylediğini düşünmek doğru bir yaklaşım olmasa

³¹⁷ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51.

³¹⁸ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 167.

³¹⁹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 167-168; *Sıfatü's-Safve*'de ise rivayet şöyle geçmektedir: Süleyman b. Dâvud: İbnü'l-Mübârek'e: “İnsanlar kimlerdir?” diye sordum: “Âlimlerdir” dedi. “Krallar kimlerdir?” dedim. O da: “Zahidlerdir” dedi. “Kuru kalabalık kimlerdir?” dedim. O da: “Huzeyme ve arkadaşlarıdır” dedi. Ben de “Sefiller kimlerdir?” dedim. O da: “Dinlerini satarak yaşayanlardır” dedi; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s.780.

gerektir. Bununla birlikte bu kimselerin kim olduğunu tespit etmek zordur. Ancak İbnü'l-Mübârek'in yaşadığı dönemde varlık gösteren kıssacıların faaliyetleri, bahsedilen kimselerin onlar olabilceğini düşündürmektedir.³²⁰ Başka bir rivayette ise İbnü'l-Mübârek'in, "İnsanların imamları kimdir" diye sorulunca, "Süfyân gibileri" cevabını verdiği aynı şekilde "İnsanların en alçağı kimdir?" diye sorulunca da "Dinini geçim kaynağı yapan" cevabını verdiği nakledilmektedir.³²¹ Burada ilmi ve zühdüyle öne çıkmış bir kişi olması itibarıyla Süfyân es-Sevrî'yi insanların öncüsü olarak zikretmesi, ilim ve amel arasında kurmuş olduğu irtibata dayanmaktadır. Nitekim bu irtibatı sağlayamayanları insanların en aşağı tabakasında görmüştür. Dolayısıyla etrafında, sahip olduğu ilmin kendisini zühde yönlendirmediği hatta ilmini geçim kapısı haline getirenlerin varlığı, onu bu sözleri söylemeye sevk etmiş gözükmektedir.

İbnü'l-Mübârek'in dikkat çektiği bir diğer husus ise otorite sahiplerine itaat etmenin önemine dairdir. Bu çerçevede ilim ve siyaset otoritelerini hafife almayı hoş görmemiştir. Âlimleri hafife almanın neticesinin âhiretin heba olmasına sebebiyet vereceğini söylemiştir. Burada hafife almaktan kastettiği şey onların sözlerini dikkate almamak ve uygulamamaktır. Zîra kişinin kendi aleyhine olacak hiçbir girişimde bulunmamasına rağmen onu âhireti konusunda ikaz etmek mümkün değildir. Yani burada İbnü'l-Mübârek âlimden öğrenilenlerin ciddiyetle tatbikine işaret etmiştir. Sonrasında devlet büyüklerine karşı tutumun gereğini açıklamıştır. Buna göre kişi emirleri de hafife almamalıdır. Şayet hafife alır ve onlara karşı gelirse dünyada sıkıntıya düşmeleri muhtemeldir. Bu bakımdan Ehl-i sünnet inancında öne çakan ulü'l-emre itaat düşüncesinin tezahürünü İbnü'l-Mübârek'te görmekteyiz. Böylece onlara itaat etmenin dünyadaki akıbetini düşünen kimse için gerekli görüldüğü sonucu ortaya çıkmaktadır.³²²

İbnü'l-Mübârek her ne kadar ulü'l-emri hafife almamak gerektiği tavsiyesinde bulunsa da devlet makamlarında görev almayla ilgili konularda katı bir tutuma sahip olmuştur. Bir gün İsmail b. Uleyye'nin (ö. 193/809) zekât toplama görevini üstlendiğini duyduğunda ona şu şiiri yazıp göndermiştir:

Ey ilmi şahin yapıp da
Zavallıların mallarını avlayan;
Dünya ve zevklerini elde etmek için
Öyle bir hile kullandın ki dini götürür.
Önceleri delileri tedavi ederken,
Şimdi delilerden oldun.
İbn Avn ve İbn Sîrîn'den
Ettiğin rivayetlere nerede?
Kralların kapılarında kalmanın kötülüğünü
Belirten rivayetlerin nerede?
Eğer "Beni zorladılar" dersen,

³²⁰ Halk vaizleri olarak da taminlanan bu grup Emevîler'den Abbâsîlere geçiş sürecinde hadis uydurma faaliyetlerinin hızlanmasının müsebbiblerinden görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Başer, Şeriat ve Hakikat, s. 89-95.

³²¹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 168.

³²² Üçüncü bir kişi olarak dostlardan bahsederek, dostunu hafife alan kimsenin yiğitliğinin yok olacağını söylemiştir. Arkadaşlar arasındaki irtibatta karşılıklı olarak ciddiyetin hâkim olması gerektiği düşüncesi baskındır; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XXXII, s. 444; Rivayetin aynısı Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 218.

Eşeğin çamura çökmesi de öyledir.³²³

Şiirin ifadesinden de anlaşıldığı üzere İbnü'l-Mübârek'in, İsmail b. Uleyye gibi ilim ehlinen birinin devlette bir makama gelmesinden rahatsız olduğu, dolayısıyla bu da onun, bunu ilme ters bir faaliyet olarak gördüğünü göstermektedir.

Öte yandan makamın beraberinde getirdiği şöhretten de rahatsız olan İbnü'l-Mübârek, şöhret ile zühdün bir arada bulunmasının mümkün olmadığını şöyle ifade etmiştir:

Zühd elde ederek, sultan olmak; öbür bilinen şekilde sultan olmaktan daha büyüktür. Bilinen şekilde halkın başına geçip, onları bir araya getirmek, emir dinletmek ancak sopa ile mümkündür. Ama bir zâhid sultanı düşünün; o halktan kaçır, fakat halk kendi arzusuyla, severek onun peşine düşer; çevresini sarar.³²⁴

Bu sözyle İbnü'l-Mübârek, bir yönüyle siyasi otoritenin meşruiyet sağlama yöntemine karşı bir eleştiride bulunurken öte yandan zâhid kimselerin her türlü makam sevgisinden yüz çevirdiklerine işaret etmektedir. Bu manada, “Sessizliği sev, şöhretten kaçın. Sessizliği seviyor gibi gösterip de kendini yükseltme. Çünkü senin zühd iddia etmen zühdden çıkmandır. Zira sen kendini övgüye ve meth'e çekiyorsun”³²⁵ sözü, önemli bir yere sahiptir. Zühd ile şöhret sevgisinin bir arada bulunamayacağı ana fikrini taşıyan bu ifade, İbnü'l-Mübârek'in konuya dair kesin kanaatini yansıtmaktadır. Yanı sıra zühd ehlinin vasıflarına da değinen İbnü'l-Mübârek zühd özelinde, amellerde ihlâsın gerekliliğine işaret etmiştir denilebilir. Bu da İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışında ahlâkî hususiyetlerin önemli bir yere sahip olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim bir başka rivayette, “Nefsin, seni zorladığı için zühd yolunu tutuyorsan, zühdü bırakmış sayılırsın”³²⁶ diyerek nefsanî duygularla zühde yönelmenin zühd olmadığını ifade etmiştir.

Zühd- Uzlet

Uzlet anlayışı, erken dönemde zühd hayatının, daha sonra ise teşekkül eden tarikatların vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu bağlamda sûfiler uzletin faydaları üzerinde sıkça durmuşlardır. Bunlardan biri de İbnü'l-Mübârek'in çağdaşı olan Süfyân es-Sevrî'dir. Bu noktada Süfyân uzleti ve idarecilerden uzak durmayı birlikte değerlendirmiştir.³²⁷ Ancak Gazzâlî (ö. 505/1111) *İhya*'sında Süfyân es-Sevrî'yi uzleti tercih edenler arasında sıralarken, İbnü'l-Mübârek'i halkın arasına karışmayı, ülfeti ve ihvânı sevenler arasında sıralamıştır.³²⁸ Gazzâlî'nin bu tespiti İbnü'l-Mübârek'in ömrünü nasıl geçirdiğine bakıldığında kısmen doğrudur. Zira İbnü'l-Mübârek altmış üç yıllık ömründe aktif bir hayat yaşamış ve bazı dönemlerde uzlete çekilmeyi tercih etmiştir. Zühd anlayışında aşırılıklara yer vermeyen ve her zaman orta yolu tercih eden bir kimse olarak, kimi zamanlar tercih ettiği uzlet hakkında bazı sözler söylemiştir. Bunlar içerisinde en dikkat çeken kalp ile uzlet arasında bağlantı tesis eden sözüdür. “Kalbe karşı adilane olmak nasıl olur” diye soran

³²³ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, çev. Abdulvehhab Öztürk, s. 1015.

³²⁴ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51.

³²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s.779; *Tezkire*'de ise rivayet şöyledir: “Zühd iddiası insanı zühdden çıkarır.” Bkz. Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 218.

³²⁶ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51.

³²⁷ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VI, s. 376.

³²⁸ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, thk. Zeynüddîn Ebi'l-Fadl el-İrâkî, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2005, s. 686.

kişiyeye, “Halktan uzak durarak,” diye cevap vermiştir.³²⁹ Yine “Kalbin ilâcı nedir?” diye sorduklarında, “İnsanlarla çok az görüşmektir” cevabını vermiştir.³³⁰ İbnü’l-Mübârek’in bu sözyle insanlarla oturup kalkmanın kalbi mâlâyânî ile meşgul edeceğinden dolayı yalnızlığı veya onlarla görüşmeyi azaltmayı tavsiye ettiği görülmektedir.

İbnü’l-Mübârek uzlette yaşama imkânı olmayan kimseler için halkla birlikte yaşamak durumunda kalındığında, buna sabır gösterilmesi gerektiğini, Allah’ın bu kimselere bir yol gösterene kadar insanlarla iyi geçinmenin hikmetin gereği olduğunu söylemiştir. Devamında ise “Bu benimle sizin durumunuz gibidir” diyerek kendisinin bir çıkış beklediği ve hikmetin gereği olarak etrafındaki insanlarla iyi geçindiğini ifade etmiştir.³³¹ Başka bir sözünde “Yıl iki yüzü geçtikten sonra, mecburî bir sebep yoksa insanlardan kaçınız”³³² demesi yaşadıkları dönemde gözlemediği ve kötüye giden gidişata işaret etmektedir. Bu şartlar altında, insanlarla birlikte yaşamının daha da zorlaşacağı ve bu nedenle uzleti tercih etmenin daha iyi olacağını savunduğu söylenebilir.

3.1.2 Niyet

Niyet, âyet ve hadislerde amelle ilgili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.³³³ Amelle olan ilgisi niyeti amelin ön şartı olarak değerlendirmeyi gerektirecek şekilde, sıhhat üzere temellendirilmiştir. Nitekim niyetin ameli dönüştürmesi de sıhhat vasfının sağladığı bir hususiyettir. Buna göre Allah’ı kasteden niyetler amele olumlu yönde etki ederken, dünyaya dair arzuları içeren niyetler tam aksine amele olumsuz yönde etki etmektedir.³³⁴ Bu manada İbnü’l-Mübârek *Kitabü’z-Zühd*’ünde niyet ile ilgili izahlarına, Hz. Peygamber’in niyet hakkındaki hadisi ile başlar. Bilindiği üzere Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ameller ancak niyetlere göredir ve kişiyeye niyet ettiği şey vardır. Her kimin hicreti Allah’a ve Rasûlüne ise onun hicreti Allah ve Rasûlünedir. Her kimin de hicreti elde edeceği bir dünyalığa ya da evleneceği bir kadınsa onunu hicreti de hicret ettiği o şeydir.”³³⁵ Hz. Peygamber’in bu sözü, erken dönemde niyet hakkında söylenen sözlere kaynaklık etmektedir. Örnek vermek gerekirse yine *Kitâbü’z-Zühd*’de geçen bir diğer rivayete göre Cafer b. Hayyân (ö. ?), “Amellerin esası niyetlerdir, şüphesiz ki kişi ameliyle ulaşamayacağı şeylere niyetiyle ulaşır”³³⁶ diyerek, niyeti amelin önüne geçirmiş ve niyetin kemâlinin kişinin kemâline etki edeceğini savunmuştur.

³²⁹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

³³⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, s. 200.

³³¹ İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, c. VIII, s. 162.

³³² Şa’rânî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, c. I, s. 50.

³³³ Niyet kavramına dair yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz. Ömer Türker-Hacı Bayram Başer (ed), *Dinî ve Felsefî Düşünce Niyet Kavramı*, İstanbul, İLEM Kitaplığı, Nobel Yayınları, 2017.

³³⁴ Tan, “Teşekkül Dönemi Tasavvuf Metinlerinde Niyet Kavramı”, Ed. Ömer Türker-Hacı Bayram Başer, *Dinî ve Felsefî Düşünce Niyet Kavramı*, s. 118-121; Muhâsibî (ö. 243/857) iki amaç ile niyet edilebileceğini söyleyerek bunlardan ilkinin, yapılan işi o iş için yapma veya âhiret için yapma şeklinde tarif ederken, ikincisini dünyalık bir menfaat için yapma şeklinde nitelemiştir; Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed, *er-Ri’âye li-hukûkullâh ve’l-kıyâm bihâ: Kalb Hayatı*, çev. Abdülhakim Yüce, İzmir, Çağlayan Yayınları, 1997, s. 229.

³³⁵ Abdullâh b. Mübârek, Ebû Abdirrahmân b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-‘Azamî, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2004, s. 93, nr. 188.

³³⁶ Abdullâh b. Mübârek, *Kitâbü’z-Zühd*, s. 93, nr. 189.

İbnü'l-Mübârek niyetin amel üzerindeki etkisine dikkat çekerek, “Nice küçük ameller vardır ki, onu niyet büyütür. Ve nice büyük ameller vardır ki, onu niyet küçültür”³³⁷ demiştir. Bu ifadede geçen küçük-büyük amel vurgusu, tasavvufi düşüncede amellerin niceliğinden ziyade niteliği üzerinde durulduğu ve niteliği sağlayan şeyin de evveleminde niyet olduğu kanaatinin ilk göstergelerindendir. Zîra İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühhd*'de, niyete dair hadisleri derleyerek niyet ve ihlâs başlığı altında tertip etmesi de niyetin amel üzerindeki etkisini göstermek adınadır. Aynı zamanda niyetin sıhhat şartını “ihlâs” kavramıyla ifade ettiği anlaşılan İbnü'l-Mübârek'in niyet ve ihlâs arasında kurmuş olduğu bu ilişki, tasavvufun teşekkül sürecinde, niyetin kavramsal çerçevesinin oluşmasına katkı sağlamıştır.³³⁸

İlk dönem sûfîlerinden, İbnü'l-Mübârek'in çağdaşı olan Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ise niyet hakkında şöyle söylemiştir, “Niyeti olmayanın ameli yoktur. Amelini Allah için yapmayanın da ecri yoktur.”³³⁹ Bu ifadeye göre Fudayl b. İyâz, İbnü'l-Mübârek'te olduğu gibi niyet ile amel arasındaki ilişkiye vurgu yaparken, niyetin amelden önce geldiği ve amelin neticesinin niyetteki ihlâsa bağlı olduğu neticesini ön plana çıkarmıştır. Bu da amellerin sıhhati için niyetlerin sıhhatinin, niyetlerin sıhhati için ise ihlâsın gerekli olduğu sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla en başından itibaren niyetlerin Allah'a edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.³⁴⁰ Buradan hareketle üzerinde durulması gereken asıl husus İbnü'l-Mübârek'in ifade ettiği şekliyle, amel büyük olsa dahi onu değersizleştiren yahut amel küçük olsa bile onu yücelten türdeki niyetin mahiyetidir. Dünyalık bir iş için kurulan niyetin ameli değersizleştirdiği gibi, aynı şekilde Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan küçük bir amelin, niyete muhatap olan varlık sebebiyle kıymet kazandığı ortaya çıkmaktadır.

Sonuç itibariyle İbnü'l-Mübârek'in konuya dair sözlerinden, niyetin Allah ile değer kazandığı, Allah'ı kastetmeyen niyetlerin ise amele değer katmadığı, ahlâkî bir unsur olarak insanı hedefe ulaştırmadığı görülür. Diğer bir husus, İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühhd*'de ihlâs ve niyet başlığı altında topladığı hadisler arasında doğrudan niyetten bahseden rivayetlerin oldukça az olmasıdır. Rivayet tercihindeki genel eğilimi, doğrudan niyet kavramını ele alan hadislere yer vermek yerine, dolaylı olarak niyeti konu edinenleri tercih etmektir. Bu durum İbnü'l-Mübârek'in niyet konusundaki rivayetleri nasıl ele aldığını açıkça ortaya koyar. Buna göre o, niyetin nasıl olması gerektiğinin yanı sıra nasıl olmaması gerektiği üzerinde de durmuş ve buna göre hadisleri derlemiştir.³⁴¹

³³⁷ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51.

³³⁸ Tan yazısının sonuç kısmında, niyet kavramı etrafında hangi kavramların şekillendiğini şöyle ifade etmiştir; “Niyet ve amel bağlamında ahlâkî yetkinliği vera, murâkabe, sıdk, ihlâs ve kurbet kavramlarına bağlayan bu metinlerde, ahlâkî yetersizlik ve düşkünlük riya ve nefsin tuzakları üzerinden anlatılmaktadır.” Bkz. Tan, “Teşekkül Dönemi Tasavvuf Metinlerinde Niyet Kavramı”, s. 143.

³³⁹ Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed, *Tabakâtu's-Süfiyye; İlk Zâhid ve Süfîler*, çev. Abdurrahzak Tek, Bursa, Bursa Akademî Yayınları, 2018, s. 6.

³⁴⁰ İbnü'l-Mübârek'ten yaklaşık bir asır sonra vefat eden Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) niyet hakkında şunu söylemiştir: “Niyet fiillerin tasviridir.” Burada niyet amele dönüşmeden evvel zihinde oluşan bir tasvir olarak tarif edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 303.

³⁴¹ Örneğin, Humeyd b. Nuaym'ın rivayetine göre: Bir gün Hz. Ömer ve Hz. Osman bir yemeğe davet edilmişler ve oraya gitmişlerdi. Orada Hz. Ömer Hz. Osman'a şöyle dedi: “Öyle bir yemekte hazır

3.1.3 Edep

Amellerin zâhir-bâtın/şekil-öz ayırımından hareketle anlam kazanan edep³⁴² kavramının, İbnü'l-Mübârek'in düşüncesindeki karşılığı "Dinin neredeyse üçte ikisi edeptir"³⁴³ sözünde açıkça görülmektedir. Bu ifadede cevaplanması gereken bazı sorular ileri sürülebilir. Şöyle ki hicrî II. asırda yaşamış bir zâhid-âlim olarak İbnü'l-Mübârek, bu sözüyle neyi kastetmiş olabilir ve sûfilerin genel bakışını da dikkate alarak, İbnü'l-Mübârek'in edep hakkındaki düşüncesi nasıl yorumlanabilir? Söz gelimi, Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988) *el-Lüma'* adlı eserinde edep konusuna dair bir başlık açmış ve burada sûfilerin edep hakkındaki sözlerini naklettikten sonra kendi düşüncesini; dünya ehlinin edebi, dindarların edebi, dindarlardan havassın edebi şeklinde üç aşamalı olarak tasnif etmiştir. Özetle söylemek gerekirse dünya ehlinin edepten anladığı şeyin fesahat ve belâgat olduğunu ifade etmiş, dindarların edebini; riyâzât, şer'î sınırları korumak, şehvetleri terk etmek, şüphelilerden kaçınmak, taatlara koşmak şeklinde sıralamış, son olarak dindarlardan havassın edebini; kalp temizliği, sırlara riayet etmek, ahde vefa, hal ve vakti muhafaza, havâtır, vârid ve ilham türü uyarılara değer vermemek, iç ve dış dengeyi korumak, kurb makamında, talep anında, huzur ve vuslat zamanında edebe sarılmak şeklinde tarif etmiştir.³⁴⁴ Bu tarife bakıldığında dünya ehlinin edep tasavvuru İbnü'l-Mübârek'in tarifine uymamaktadır. Dindarların ve dindarlardan havassın edep anlayışına gelindiğinde ise, şayet İbnü'l-Mübârek'in edep anlayışını insanın hayatını şekillendiren bir din tasavvuru ile birlikte ele alırsak ve edebini de bu din anlayışının üçte ikisini teşkil ettiğini kabul edersek, İbnü'l-Mübârek'in edep düşüncesinin Serrâc'inki ile aynı kapsama sahip olduğunu ileri sürebiliriz.

İbnü'l-Mübârek'in anlayışına göre ibadetler başta olmak üzere günlük uygulamalarımızın her birinde uymamız gereken prensipler vardır. Bunların tamamını içerisine alan ana başlık ise edeptir. Burada edep, dinî yaşantıdaki davranışların gerçekleşmesi için bir şart değil aksine onların kemâle ulaşmasını sağlayan bir basamak olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla her ibadetin beraberinde getirdiği bir edebi vardır. İbnü'l-Mübârek'in şu sözü bu bakış açısını destekler mahiyettedir:

Kim edebi basit görürse sünnetleri yapamaz hale gelir, kim sünneti hafife alırsa farzları terk etmekle imtihan edilir, kim de farzları hafife alırsa marifetten mahrum edilir. Marifetten uzaklaşmak ise başa gelebilecek en büyük beladır.³⁴⁵

İbnü'l-Mübârek'in bu tanımı cibril hadisini aklılılara getirmektedir.³⁴⁶ Bu sıralamanın iman-İslâm ve ihsân çizgisini yansıttığını söylemek yanlış bir tespit olmasa gerektir. Zîra en son sırada yer alan edep, ihsânı ifade ederken, İbnü'l-Mübârek'in marifetten kastettiğinin iman olduğu söylenebilir. Buna göre iman etmiş bir kimse, Allah'ın varlığını kabul etmiş

---

bulundum ki onda hiç bulunmamak isterdim." Hz. Osman sebebini sorunca şöyle cevap verdi: "Korkarım ki onu gösteriş için hazırlamışlardı." Bkz. Abdullâh b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, nr. 201.

³⁴² Edep sözlükte, terbiye, incelik, nezaket; kabul gören, kurallara uyma şeklinde tanımlanmaktadır. Tasavvufi manada ise edebini kişideki bir meleke olduğu ve onu kötü hal ve hareketlerden vazgeçirdiği ifade edilmiştir. Bir diğer bakış açısına göre tasavvuf tümüyle edepten ibarettir. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 116.

³⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 783.

³⁴⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 195.

³⁴⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, çev. Muhammed el-Esili el-Vastani eş-Şafii, thk. Muhammed Edib el-Cadir, Dımaşk, Darü'l-Mektebî, 2009, s. 236; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

³⁴⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 22; Müslim; İman, 1.

dolayısıyla O'nu tanımış demektir. Bu durum imanın beraberinde getirdiği şeriate uymayı, yani farz ve sünnetleri yerine getirmeyi gerekli kılmaktadır. İhsân kavramı ise iman ve İslâm'a değer kazandıran bir hakikat olarak yorumlanmaktadır.³⁴⁷ Dolayısıyla ihsân kavramı edep kavramının karşılığı olarak kullanılabilir. Zîra erken dönemde edep kavramına, ahlâkın kapsamına girmesi bakımından önem atfedilmiştir.

Bu açıdan İbnü'l-Mübârek'in edep kavramına yüklediği anlamın altında iman-amel bağının önemini vurgulamak ve edep düşüncesiyle bu iki unsuru sağlama almak düşüncesinin yattığı söylenebilir. Başka bir anlatımla edep, erken dönemden itibaren İslâm toplumunda baş gösteren ve İslâm düşüncesinin yapısına zarar veren ibâhî düşüncelere karşı alınan bir tedbirdir. Zîra ibâhiler şeriatî bilinçli bir şekilde terk etmişler ve ahlâki kuralları yıkarak her türlü gayri meşru fiili meşru görmüşlerdir.³⁴⁸ Bu bakımdan İbnü'l-Mübârek'in kurmaya çalıştığı iman-amel-edep bağı, sünnî düşünceye muhalefet etmeyen zühd anlayışının tesisi açısından önemli bir yere sahiptir.

Sonraki dönemlerde İbnü'l-Mübârek'in edebe dair yaklaşımının sürdürüldüğü görülür. Nitekim Ebû Nasr es-Serrâc *el-Lüma*'ında tâbiûn neslinden Saîd b. Müseyyeb'in (ö. 94/713) şu sözünü nakleder, "Allah'ın üzerindeki hakkını bilmeyen, O'nun emir ve nehyine uymayan edepten uzaktır."³⁴⁹ Bu söz bir manada İbnü'l-Mübârek'in sözünü açıklamaktadır. Zîra buradan Allah'ın kendisi üzerindeki haklarını bilen kişi edebe, sünnete ve farzlara tam manasıyla riayet eder anlamı çıkar. Böylece Allah'ın kullar üzerindeki hakkını bilmek, edebî, sünnetin ve farzların bir gereği olarak nitelendirilebilir.

İbnü'l-Mübârek'in düşüncesinde edep konusunun merkezî bir yere sahip olmasının önemli bir nedeni vardır. Şöyle ki İbnü'l-Mübârek kendi döneminde edebe riayetî göz ardı edildiğini fark etmiş ve bunun çözümü için gerekli vurguyu yapmak istemiştir. Bu kaygısını, "Şimdi biz az edebe, çok bilgiden daha fazla muhtacız"³⁵⁰ şeklindeki ifadesinde daha net bir şekilde görmek mümkündür. Burada İbnü'l-Mübârek dönemiyle ilgili entelektüel bir eleştiri yapmıştır. Onun yaşadığı çevre göz önüne alındığında muhaddislerin, fakihlerin yani ilim adamlarının arasında böyle bir söz söylemesi, zaruret haline gelmiş bir duruma işaret etmektedir. Onu, bu sözleri söylemeye iten sebebin, ilmî faaliyetler üst seviyede olmasına rağmen bunların ahlâka yansımaması ve edebe riayet konusunda gevşekliğin, rehâvetin arttığını gözlemlemesi olduğu şeklinde yorumlayabiliriz. Bu noktada bilgi-amel arasındaki bağ önem kazanmakta ve İbnü'l-Mübârek bu iki kavram arasında karşılıklı olarak birbirini gerekli kılan bir yapıyı savunmaktadır. Fıkıh ve kelâm âlimleri tarafından da kabul edilen bilgi ve eylem arasındaki bu bütünlük, sûfîler tarafından bir adım ileriye taşınmış ve bunlar arasındaki bütünlüğün bozulmasına karşı bir bilim

³⁴⁷ Başer, Şeriat ve Hakikat, s. 226.

³⁴⁸ Chokr, ibahilerin dinî görevlerini yerine getirmedikleri gibi bunları hafife aldıklarını ifade eder. Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral, İstanbul, Anka Yayınları, 2002, s. 331-338; Edep kavramının ibâhî düşünceleri İslâmî çerçevenin dışına itmedeki önemi için bkz. Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 103-108; Eserinde fırkalar konusuna yer veren Hücvirî'nin, rıza kavramını ibâhilerin 'nihayet' düşüncesine karşı nasıl kullandığına dair bir değerlendirme için bkz. Zehra Demir, "Hücvirî'nin (ö. 465/1072) Yaklaşımında Tasavvufun Teşekkül Süreci", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2019, s. 43-46.

³⁴⁹ Serrâc, *el-Lüma*, s. 194.

³⁵⁰ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s.215-216.

eleştirisi geliştirilmiştir.³⁵¹ İbnü'l-Mübârek'in bilgiye karşı eyleme yani kişiyi ahlâklı davranmaya sevk eden bir unsur olarak edebe dikkat çekmesi, ilim ile amel arasındaki bütünlüğün giderek varlığını kaybetmesine karşı duyduğu kaygıdan ileri gelmektedir. Onun bu kaygısı, ilim-amel arasındaki bağın dengede tutulması gerektiği hatta ilmin, edepi gözetilerek amele geçirilmediği takdirde niceliğinin artmasının bir anlam ifade etmediği düşüncesinin sonucudur.

Kişinin mertebesine göre edep ve tevbe beraber ele alan İbnü'l-Mübârek, "Ârif için edep, müptedi için tevbe mesabesindedir" demektedir.³⁵² Onun bu sözü tasavvufta sıklıkla kullanılan "Ebrârın hasenâtı mukarrebûnun seyyiâtı mesabesindedir"³⁵³ sözünü hatırlatmaktadır. Ancak o burada edebi ana unsur olarak seçmiş ve ârifler için yani Allah'ı hakkıyla tanıyanlar için vazgeçilmez olduğunu ifade etmiştir. Zira mübtedînin içerisinde bulunduğu halin edebi, tevbe gerektirmektedir. Bu manada edep, hayatın içerisinde devam eden bir süreçtir ve her aşamada kendisine ait bir konumu vardır. Böylece nasıl ki tevbe mübtedî için bir anahtar ise edeb de ârif için istikamet üzere kalmayı sağlayan bir kalkandır denilebilir.

Edep kavramının ulemâ nezdinde tartışılan bir konu olduğu, İbnü'l-Mübârek'in "Âlimler edep hakkında çok şeyler söylemişlerdir. Benim nazarımda edep nefsi tanımaktan ibarettir"³⁵⁴ sözünde açığa çıkmaktadır. Onun bu ifadesi aynı zamanda kendisinin âlimlerden farklı düşündüğünün de bir göstergesidir. Buna göre İbnü'l-Mübârek edebi, nefsi tanımadaki bir araç olarak tarif etmiş, nefsinin bilincinde olan kişinin kendisini var edenin de farkında olduğunu ve bu farkındalığın da kişide edebe riayeti gerektirdiğini vurgulamıştır.

Netice itibarıyla edep, İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışının temel unsurlarından birisidir. Bu noktada birinci bölümde hadis alırken gösterdiği hassasiyetini de dikkate aldığımızda sosyal ve ilmî faaliyetlerinde edebi ön plana çıkarmış ve bu konudaki eksiklikleri eleştirmekten de imtina etmemiştir. Haddizatında edebi, Allah'a itaate götüren sürecin bir parçası veya tamamlayıcısı olarak tarif etmesi, edebın onun zühd anlayışındaki yerini açıklığa kavuşturmuştur.

---

³⁵¹ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017, s. 156.

³⁵² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 195.

³⁵³ Tasavvufî metinlerde sıkça kullanılmasına rağmen bu sözün kaynağına birincil kaynaklarda rastlanamamıştır. Fakat Şazeliyye tarikatının Derkâviye kolunun müessisi Ebû Hâmid Mevlâ el-Arabî ed-Derkâvî'ye (ö. 1239/1823) ait risalenin tahkikinde İbn Asâkîr kaynak gösterilerek sözün Ebû Said el-Harrâz'a (ö. 277/890) ait olduğu aktarılmaktadır. Bkz. Derkâvî, Ebû Hâmid Mevlâ el-Arabî, *Mecmû'atü Resâ'il Mevlây el-Arabî ed-Derkâvî*, (thk. Bessâm Muhammed Bârud), Abudabi: el-Mecmaü's-sekafi, 1999.

³⁵⁴ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, s. 216.

3.1.4 Nefs

Nefs³⁵⁵ hakkında İbnü'l-Mübârek “Kişi gerçekten nefsini bildiği zaman nefs onun gözünde köpekten daha değersiz hale gelir” diyerek, nefs ile kastettiği şeyin sûfilerin kullandıkları mana ile aynı olduğunu ortaya koymuştur. Zîra sûfilerin nezdinde nefs, kişinin kötü vasıfları ile yerilen huy ve fiillerinin kaynağıdır. Bu bağlamda sûfiler erken dönemden itibaren nefs kavramına önem atfetmişler ve tasavvuf düşüncesinin merkezi bir unsuru olarak ortaya çıkarmışlardır. İbnü'l-Mübârek de nefsi bu yönüyle değerlendirerek nefsin kıymetsizliğini ifade etmiştir

İbnü'l-Mübârek nefesine değer atfetmemenin gerekliliğine işaret eden sözünde kendisine şunları söylemiştir: “Ey İbnü'l-Mübârek şayet nefsini bilseydin, insanların senin hakkında söyledikleri sana zarar vermezdi.”³⁵⁶ Buna göre ancak nefsine kıymet veren kimsenin insanların sözlerinden etkileneyeceği, aksi takdirde nefsine değer atfetmeyen kimseyi söylenenlerin de etkilemeyeceği neticesi ortaya çıkmaktadır.

İlmî eğitimine başladıktan kısa bir süre sonra âlimler ve halk nezdinde şöhrete kavuşan İbnü'l-Mübârek'in hayatına bakıldığında kendisine karşı aşırı iltifattan huzursuz olduğu görülür. Bu noktada söylediği şu söz dikkate değerdir: “Bir kimsenin halk nezdindeki itibarı ne kadar büyük olursa nefsi nezdinde kendisini o kadar hor görmesi gerekir.”³⁵⁷ Bir önceki sözünde nefse değer vermemenin gereğine değinen İbnü'l-Mübârek, bu sözünde nefsin kendinde bir varlık görmesinin önüne geçmenin yöntemi belirtmektedir. Buna göre nefsi hor görmenin ve onu küçümsemenin gerekli olduğunu bildirmektedir. Bu meyanda İbnü'l-Mübârek sûfilerin nefse muhalefet konusunda takındıkları tavırla mutabık bir düşünce ortaya koymuştur.

Kendisine sınır boylarında nöbet tutmak hakkında soran kimseye şöyle cevap vermiştir: “Sen kendi nefsinin hak üzere kalması için nöbet tut. Nefsinin hak üzere kalmasını sağlaman en güzel nöbetir.”³⁵⁸ İbnü'l-Mübârek sınır boylarında bulunarak ve cihad ederek cihada büyük bir önem atfetmiştir. Bütün bunların yanında kendi nefsinin de nöbetini tutmasına rağmen, sarf ettiği bu söz onun aslında sünnete uygun bir üslup takınarak muhababının durumuna göre cevap verdiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan ‘nefsinin nöbetini tutmak’ sözüyle yine nefsi, insanları kötülüğe sürükleyen bir şey olarak tasvir etmiştir. Dolayısıyla bu sözünde, düşmana karşı olduğu gibi nefse karşı da her an teyakkuzda olmak gerektiğine atıf vardır.

İbnü'l-Mübârek nefsi, sûfilerde olduğu gibi kişiyi kötülüğe sürükleyen bir unsur olarak tarif etmiştir. Sözlerinden nefse kıymet vermemenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Devamında ise nefse karşı uyanık olarak, onun kendinde bir varlık görmesine mani olmanın

³⁵⁵ Sözlük anlamı can, benlik, ruh; aşağı duygular şeklindedir. Tasavvufi anlamı ise kulun kötü huyları ve çirkin vasıfları, kötü his ve huyların mahalli olan latife, cism-i latif şeklinde tarif edilmiştir. Tarif edilen anlamdaki nefs, kişinin en büyük düşmanıdır. Bu sebeple sûfiler onunla mücadele etmek gerektiği hususuna dikkat çekmişlerdir. Bunun yöntemini ise riyazet ve çile çıkarmak şeklinde ortaya koymuşlardır; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 274.

³⁵⁶ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XXXII, s. 446.

³⁵⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

³⁵⁸ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 171.

gerekliliğine işaret etmiştir. Böylelikle nefsin İbnü'l-Mübârek'in nezdinde değersiz ve ıslah edilebilir bir unsur olduğu söylenebilir.

3.1.5 Havf ve Recâ

İbnü'l-Mübârek havf³⁵⁹ hakkında şöyle söylemiştir: “En âliminizin, en fazla korkanınız olması gerekir.”³⁶⁰ Erken dönemin zühd anlayışında temeyyüz eden ana kavramlardan biri de korkudur. İbnü'l-Mübârek'in bir önceki neslinden kabul edilen Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) Allah'la kul arasında kurulan irtibatla havfı ön plana çıkarmasıyla bilinmektedir. Onun bu düşüncesi kendisinden bir nesil sonra gelen İbnü'l-Mübârek'i de etkilemiş görünmektedir.³⁶¹ Zîra İbnü'l-Mübârek *Kitâbü'z-Zühd*'ünde korkuya dair rivayetlerin çoğunu Hasan-ı Basrî'den nakletmiştir.³⁶² Hasan-ı Basrî'den sonra dikkatleri çeken korku düşüncesi nasıl oldu da merkezî bir düşünce haline geldi? Acaba bu düşüncenin oluşmasında yaşadığı ortamın ve o dönemin din anlayışının etkileri var mıdır? Aslına bakılırsa sahabe nesline yetişen bir kimse olarak Hasan-ı Basrî'nin sık sık onlarla, yaşadığı dönemdeki toplumu mukayese etmesi ve onların faziletleri karşısında kendi zamanındaki insanların durumunun vahametine vurgu yaparak eleştiride bulunması, bir ipucu vermektedir.³⁶³ Kanaatimizce toplumda başlayan yozlaşma onu korku düşüncesine sevk etmiştir. Dolayısıyla İbnü'l-Mübârek'in de mukayeseye tabi tuttuğu gibi her geçen neslin gelen nesle karşı dinî manada daha geride kaldığı bir ortamda korku, caydırıcı ve Allah'a yönlendirici bir unsur olarak öne çıkmıştır.³⁶⁴ Burada İbnü'l-Mübârek'in korku düşüncesinde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise ilim-amel arasındaki irtibattır. Onun şu sözü bunu destekler niteliktedir, “Kim ilim talep ederse ilmi öğrenir kim ilmi öğrenirse gûnahtan korkar, kim gûnahtan korkarsa, gûnahtan kaçar, kim de gûnahtan kaçarsa hesaptan kurtulur.”³⁶⁵ İbnü'l-Mübârek yukarıda zikredilen sözü ile elde edilen ilmin insanda Allah'a ve âhirete karşı korkuyu beraberinde getirmesi gerektiğine işaret etmiştir. Bu söz onun korku ile kurtuluş arasında kurduğu bağı yani ilim ile amel arasında kurduğu zorunlu bağı daha net bir şekilde anlamamızı sağlar.

³⁵⁹ Havfin kelime anlamı korkudur. Tasavvufî karşılığında ise birden çok korkuyu anlatmak için kullanılmaktadır. Bunlar Allah'tan, O'nun gazabından, O'nun azabından ve cehennemden korkma şeklinde sıralanmaktadır. Genellikle bu manada geleceğe dair umut ve endişeden kaynaklanan korkuya atıf yapılır. Allah korkusu, *havfullah* ve *haşyetullah* kelimeleriyle ifade edilmiştir. Allah'ın zatından korkmak, âşıkın mâşukunu üzmesinden ve rahatsız etmesinden korkması gibi görülmüş ve âriflerin korkusunun böyle olduğu söylenmiştir. Âriflerin dışındaki avâm ve halkın korkusunun ise cehenneme girmek veya cennete girememek kaygısından kaynaklandığı ifade edilmiştir; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.161; İbnü'l-Mübârek'in çağdaşı İbrahim b. Edhem'in havf hakkındaki görüşü İbnü'l-Mübârek'in ki ile uyumlu görünmektedir: “

³⁶⁰ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 168.

³⁶¹ İbnü'l-Mübârek'in Hasan-ı Basrî'den etkilendiği diğer hususlar hakkında bkz; Mehmet Necmeddin Bardakçı, *Abdullah İbn Mübârek İlk Müslüman Türk Âlim, Zâhid, ve Gâzisi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2016, s. 151-152; Bolat, *Melâmetîlik*, s.51.

³⁶² Salem, *The Emergence*, s. 121.

³⁶³ Başer, *Şeriat Hakikat*, s. 62-63

³⁶⁴ İbnü'l-Mübârek'in geçmiş ve yaşadığı döneme dair mukayeseleri bulunmaktadır. Bunlardan birinde şöyle söylemiştir, “Eski sâlih kimseler için hayır işlemek bir melekeydi. Biz ise ancak zorlanarak yapıyoruz. Öyle ise bizim de kendimizi zorlamamız lazımdır.”; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 783; Diğerinde ise geçmiştekilerin faziletine işaret ederek, “Ünsiyet kurulacak olanlar, kötülükten sakındıranlar ve gölgesinde oturulabilecekler gittiler” demiştir; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 170.

³⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XXXII, s. 466.

“Kalbin hoşlandığı bir şeyi beklemesinden rahatlık ve ferahlık duyması”³⁶⁶ şeklinde tarif edilen recâ hakkında İbnü'l-Mübârek şöyle söylemiştir: “Esas recâ korkudan doğar; başlangıçta Allah korkusu bulunmayan bir ümit, sahibini çabucak kendinden emin yapıp hareketsizleştirir.”³⁶⁷ Bu söz onun recâ anlayışının da havf merkezli olduğunu göstermektedir. Korkuyu merkeze alan bu görüşe göre ümidin var olabilmesi için öncelikle havf gereklidir. Dolayısıyla kendine güvenerek hareketten yoksun kalmak; ibadetlerde yani Allah'a itaat etmekte rehavete düşerek yaptıklarını yeterli olduğu kanısına varmak, korkunun yokluğundan kaynaklanan bir durum olarak tasvir edilmiştir. Bu bağlamda Fudayl b. İyâz'ın recâ düşüncesi, recâyâ karşı havfı merkeze alması bakımından arkadaşı İbnü'l-Mübârek ile örtüşmektedir: “İnsanda doğru bir havf anlayışı olduğu müddetçe havf (korku) recâdan (ümit) daha faziletlidir. Ölüm geldiğinde ise recâ havftan daha faziletlidir.”³⁶⁸ Bu sözle havfın ölüme kadar insan için daha faziletli olduğunu belirten Fudayl b. İyâz'ın ‘doğru havf’ ifadesi ise göz ardı edilmemelidir. Zîra bu ifadeyle korkunun sahip olduğu vasfa yani insanı Allah'a itaate götüren korkuya işaret ettiği düşünülmektedir. Başka bir sözünde Fudayl b. İyâz, İbnü'l-Mübârek ile aynı çizgide olmalarından dolayı duyduğu memnuniyeti şöyle dile getirmiştir: “Ben onu Allah'tan korktuğu için seviyorum.”³⁶⁹ İbnü'l-Mübârek'in recâ bağlamında değerlendirilebilecek bir sözünü Kuşeyrî *er-Risâle*'sinde sufilerin muhabbeti tarifleri başlığı altında nakledilmektedir: “Kim, kendisine ilahi muhabbetten bir parça verilir de aynı derecede ilahi haşyet ve korku verilmezse, o kimse aldanmış biridir.”³⁷⁰ Dolayısıyla İbnü'l-Mübârek'in korku merkezli bir muhabbet düşüncesine sahip olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Mübârek bir diğer ifadesinde “Kalpte karar kılan bir Allah korkusunu mümkün kılan şey, gizli-açık devamlı olarak murâkabe halinde olmaktır” demiştir.³⁷¹ İbnü'l-Mübârek bu sözünde, murâkabeyi daimi bir Allah korkusunun anahtarı olarak vermiştir. Burada murâkabe kelimesi önemlidir. Murâkabe hakkındaki şu iki tanım onu anlamamızı kolaylaştıracaktır. Birincisinde, kulun, kendisini izleyen her türlü durumundan haberdar bir Rabbi'nin olduğu şuurunu taşıması, ikincisinde ise kulun kalbine odaklanarak Allah'ın kalbine nazar ettiği düşüncesini taşımasıdır.³⁷² Buna göre sürekli olarak Allah'ın kendisini izlediğini düşünmek yahut Rabbi'nin onun kalbine sürekli nazar ettiğini düşünmek, onun kendisini gördüğünün şuurunda olmak, İbnü'l-Mübârek'e göre kişide korkuyu husûle getirmelidir. Böylece sürekli olarak izlendiği düşüncesi onu sabit bir korkuya sevk etmektedir. Kendisinden öğüt isteyen birine, “Allah'la murakabe halinde ol” demiş, adam bunun ne demek olduğunu sorunca: “Sürekli olarak ulu ve yüce Allah'ı görüyormuşsun

³⁶⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 292.

³⁶⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 217.

³⁶⁸ İçeriği itibariyle bir tür tasavvuf sözlüğü sayabileceğimiz *el-İbâne*'de, konuya açıklık getirmesi bakımından İbnü'l-Mübârek'le aynı dönemde yaşayan kişilerin sözlerinin bulunması, hem sözlük olarak hem de konuya kaynaklık bakımından eseri tercih sebebimiz olmuştur; İbn Fûrek, Ebû Muhammed b. Hasan el-İsfahânî, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn ve'l-keşf an menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ ibâdeti rabbi'l-âlemîn: Tasavvuf Istılahları*, çev. Ahmet Yıldırım-Abdulgaffar Aslan, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 220.

³⁶⁹ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XXXII, s. 437.

³⁷⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 526.

³⁷¹ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 217.

³⁷² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 255.

gibi ol"³⁷³ diyerek kulun Allah'ı görüyormuşçasına kendisine çekidüzen vermesi gerektiğini ifade etmiştir.

İbnü'l-Mübârek'in çağdaşı İbrahim b. Edhem'in havf düşüncesine bakıldığında o da havfın ortaya çıkmasında murakabeye vurgu yapmıştır: "Hevâ insanı bozar, hasta eder. Allah korkusu ise şifa olur. Bil ki, kalbinden zail olan şey hevâdır. Allah'tan korktuğunda O'nun gördüğünü bilirsin."³⁷⁴ Böylece İbrahim b. Edhem ile İbnü'l-Mübârek'in murakabeye dayalı korku düşüncesi bakımından birbirlerine muvafık düşünceler serd ettikleri görülmektedir.³⁷⁵ Yani İbnü'l-Mübârek dönemin genel karakterine uygun olarak murâkabeyi korkuyu beraberinde getiren bir hâl olarak tanımlanmıştır.

Havfa dair bir diğer sözünde Allah yolunda cihad eden ve Allah'tan korkan arasında mukayese yapması istenildiğinde o şöyle söylemiştir: "İkisi arasından ben daha çok korkanı seviyorum."³⁷⁶ Mücâhid bir kimse olarak tebellür eden İbnü'l-Mübârek Allah korkusu taşıyan kimseyi mücâhid kimseye tercih etmiştir. Onun ilim ve ameli bir araya getiren zühd anlayışına bakıldığında bu tercihi önemli bir yere oturmaktadır. İbnü'l-Mübârek korku taşıyan kişinin Allah'a olan itaatinden şüphe etmemiştir. Ancak cihâda giden kişinin niyeti hakkında fikir sahibi olmaması, onu ikisi arasında tercihte Allah'a itaat açısından Allah korkusu taşıyana yöneltmiştir denilebilir.

Böylece İbnü'l-Mübârek'in havf ve recâ düşüncesine bakıldığında, havfın etrafında recâ, muhabbet, murâkabe gibi düşüncelerin yardımcı rol aldığı, merkezde ise havfın bulunduğu bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.1.6 Helal Kazanç ve Tevekkül İlişkisi

Kazanç meselesi ilk dönemlerden itibaren sûfiler arasında farklı görüşlerin kendini gösterdiği bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Buna göre erken dönem zâhidlerinin bir kısmı *kesbî* (çalışıp kazanma) tevekkülün tam anlamıyla gerçekleşmesine engel olarak yorumlarken, diğer bir kısmı ise ailenin geçimini sağlamak için kazanmayı tevekküle ters görmemiştir. Bahse konu olan iki taraftan biri ehl-i hadis mensupları olarak görülmektedir.³⁷⁷ Buna göre bu kimseler Kur'ân ve sünnet çerçevesinde bir yaklaşımda bulunmuşlar ve geçimini sağlamanın gerekliliğini naslara dayandırmışlardır. Onların karşı cephesinde ise erken dönem zâhidleri yer almaktadır. Onların zühd anlayışı genel ifadeyle bir tepki olarak dünyadan ve dünyalık olan her şeyden uzak durma şeklinde tezahür etmiştir.³⁷⁸ Bu anlamda erken dönem zâhidlerinden Şakîk-i Belhî (ö. 194/810) ve onun

³⁷³ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 217.

³⁷⁴ İbn Fûrek, *el-İbâne: Tasavvuf İstılahları*, s. 218.

³⁷⁵ Bolat, *Melâmetilik*, s. 51.

³⁷⁶ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XXXII, s. 437.

³⁷⁷ Melchert "The Piety of Hadith Folk" (Ehl-i Hadis'in Dindarlığı) başlıklı makalesinde ehl-i hadis dindarlık anlayışından bahsederken onların tevekkül anlayışlarına değinmiş ve bir kısım zâhidlerin aksine ehl-i hadis arasında geçimini sağlamanın tevekküle engel olarak görülmediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Mübârek'i ehl-i hadis arasında saymak yanlış olmayacaktır; Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, s. 294-302.

³⁷⁸ Tasavvuf kelimesinin kaynağına dair bilgi veren bölümde yer alan şu ifadeler zühd anlayışının yapısına işaret etmektedir; "Ahlâksal ve politik protesto olarak bir tür kendi kendinin yoksunlaştırma ve ötekileştirme biçimi olan yün kıyafet giyme pratiği, Müslümanlar arasında bilhassa 2/8. yüzyılın ikinci yarısında yaygın olan dünyadan elini eteğini çekme (zühd), geçinme (kesb) Allah'a güven (tevekkül) kavramları etrafında gerçekleşen sosyal ve kültürel müzakerelerle kesin surette ilişkiydi.": Ahmet T.

düşüncesini paylaşanlar kazanca tamamen karşı çıkmışlardır.³⁷⁹ İbnü'l-Mübârek ve çevresindeki zâhidler ise kesbi, tevekküle engel olarak yorumlamamışlardır. Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857) *Kitâbü'l-Mekâsib ve'l-vera' ve's-şübühât*'ında geniş bir şekilde kesb konusunu işlemiştir. Bu eserde oluşturduğu tasniflerde İbnü'l-Mübârek'e de yer veren Muhâsibî naslarla düşüncesini destekleyerek tevekkülün farz olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁰ Kazancın ise rızık talebiyle harekete geçmek olarak görüleceği için mubah olduğunu, dolayısıyla bunun da tevekküle ters bir durum olmadığını savunmuştur.³⁸¹ Buradan hareketle İbnü'l-Mübârek'in şu sözü zikre değerlidir: "Kazanmak mutlak tevekküle engel değildir. Kazanmada bunlardan her biri bir ibadettir. Mutlak tevekkül hâlinin içinde kazanmak taattır."³⁸² Bu söz Muhâsibi'nin tevekkül anlayışının özü niteliğindedir. Zîra İbnü'l-Mübârek kazancı tevekküle engel olarak görmemiş, hatta kazancı ibadet olarak kabul etmiştir. Bu manada mutlak tevekkül ifadesi önem arz etmektedir. Zîra Muhâsibî'nin kesbden önce yerleşmiş bir tevekkül anlayışının hâkim olması gerektiğini savunması, bu düşüncesinin İbnü'l-Mübârek'le aynı çizgide olduğunu göstermektedir. Öte yandan İbnü'l-Mübârek bu sözüyle tevekkülün hâkim olduğu bir kazanma ameliyesini Allah'a itaat olarak tanımlamıştır. Buna göre kesb, tevekkülün yerleştiğinin delili haline gelmektedir. Mutlak tevekkül sahibi kişinin kesbde bulunması onun faaliyet göstererek tevekkülü konusunda şüphesinin olmadığını ortaya koymaktadır ve tam bir tevekkül içerisinde bunu yapması Allah'a itaatini göstermektedir.

İbnü'l-Mübârek'in tevekkül anlayışını tarif eden bir diğer sözü ise şöyledir: "Bir kimse haramdan bir kuruş dahi alsa, o gerçek tevekkül sahibi değildir."³⁸³ Böylece o, mütevekkil kimsenin vasfını tanımlamaktadır. Bu tanıma göre kişi helal rızık bakımından verâ düşüncesine sahip olmalıdır. Helal olmayan az bir paraya tamah eden kimsede verâ vasfının bulunmaması onu bu ameliyeye sevk etmekte ve bunlar neticesinde o kişide tam bir tevekkül gerçekleşmemiş olmaktadır. Bu manada onun şu sözü önemlidir: "Aile için helal kazanmanın yerini hiçbir şey tutmaz, Allah yolunda cihad bile."³⁸⁴ Yine cihâd ile yapılan bir mukayesede ailenin geçimini helal rızık ile sağlama, cihaddan önde tutulmuştur. Bu düşüncesini destekleyen bir başka sözünde ise "Bir kimsenin ailesi ve evlatları olup onların işini yoluna koymak için çalışsa, geceleri uyanıp üzerlerini açmış olarak gördüğü çocukların üzerlerine yorgan örtse, onun bu türden işleri gaza yapmaktan ve cihada gitmekten daha üstündür."³⁸⁵ İbnü'l-Mübârek bu sözüyle aile için kazanmanın ve evli bir kişinin vaktini ailesine teksif etmesinin önemini vurgulamaktadır. Aile için kazama hakkındaki sözlerine bakıldığında şu anlayış ortaya çıkmaktadır; İbnü'l-Mübârek'in zühd

---

Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 13.

³⁷⁹ Şakîk'i Belhî'nin tevekkül anlayışına göre tevekkül 'insana değil Allah'a dayanmak' iken, İbrahim b. Edhem'e göre ise 'gayr-ı meşru olana karşı meşru kazanca dayanmak' şeklinde ifade edilmiştir çünkü İbrahim Edhem düzenli bir çalışmayı savunmasa da geçimini sağlamak için düzensiz bir çalışmayı da reddetmemiştir: Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, s. 350.

³⁸⁰ Muhâsibî, Hâris b. Esed, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, çev. Muhammed Coşkun, İlk Harf Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 18.

³⁸¹ Muhâsibî, *Helal Rızık*, s. 24.

³⁸² Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

³⁸³ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 305.

³⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s.780.

³⁸⁵ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

anlayışına göre cihâd sevap kazanılacak bir faaliyettir ancak ailenin geçimini helal rızık ile temin etmek daha önemli bir yerde durmaktadır. Zîra İbnü'l-Mübârek'e göre geçim için çaba sarf etmek bir zillettir: "Kazanma zilleti çekmemiş birisinden hiçbir hayır gelmez."³⁸⁶ Buna göre kazanç onun için keyfi yahut kazanma tamahı ile yapılan bir faaliyet değildir. Bir sorumluluğun neticesidir ve bunu bir "zillet" olarak görmesine rağmen yerine getirmesi zühd anlayışının tezahürüdür. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise İbnü'l-Mübârek'in erken dönemin aşırı zühd anlayışlarına karşı duruşudur. O kazanmayı terk etmeyi bunun neticesinde aileyi mağdur etmeyi doğru görmemiştir. Kazanç ile meşgul olmanın kendisi için de zor olmasına rağmen bu konuda nefesine karşı bir direniş gösterdiği açıktır.

Onun kazanç konusundaki hassasiyetinin sebebi bağlamında değinilmesi gereken bir diğer husus ise başkasına yük olmama düşüncesidir. Buna göre o şöyle söylemiştir, "Kişi bir miktar mala sahip olmalıdır ki hasta olunca harcasın, ölünce kefen alınsın."³⁸⁷ Hastalık ve ölüm gibi zaruret hallerine değinen İbnü'l-Mübârek'in bu sözü onun her durumda kimseye muhtaç olmadan kendi ihtiyacını kendisi sağlayabilecek konumda olmaya önem verdiğini göstermektedir. Bu bağlamda bir diğer sözünde ise şöyle demiştir; "Dünyadan alınacak şey, yalnız günlük geçimdir."³⁸⁸ Zühd anlayışının bir tezahürü olarak bu ifade, onun kimseye yük olmadan ve fazlasına tamah etmeden günlük kazancını sağlama düşüncesinin savduğunu ortaya koymaktadır.

Öte yandan İbnü'l-Mübârek'e göre helal kazanç için verâi gözetmek ve çaba sarf etmek de zühdün bir parçasıdır. Muhâsibî helal rızık konusunda titiz davranma meselesini işlerken, İbnü'l-Mübârek'e de yer vermiş ve Süfyân es-Sevrî ile onun bu konuda hassas olduklarını belirttikten sonra yabancı bir yerde yapılan alışverişteki titizlik bakımından İbnü'l-Mübârek'in şu sözünü nakletmiştir: "Eğer orada (yabancı yerde) kalıcı olarak bulunmak istiyorsa, o zaman alıp satacağı şeylerin helal olup olmadığını soruştursun."³⁸⁹ Muhâsibî helal kazanç bakımından verâ hususunda üçlü tasnif yapmıştır. Ona göre birinci grup için vera 'kalbi kuşatan her şeyi terk etmektir'. İkinci gruba göre 'helal mi haram mı olduğu açıkça belli olmayan bütün şüpheli şeyleri terk etmektir'. Üçüncü grubun görüşü ise bir hadisle zikredilmiştir: "Sakıncalı olan şeylere düşme endişesiyle sakıncasız şeyleri de terk etmedikçe muttakilerden olamazsın".³⁹⁰ Bu tasnifte Muhâsibî'ye göre İbnü'l-Mübârek, ikinci grubun içinde yer almaktadır. Yani onun verâ anlayışına göre helal yahut haram olduğu açıkça belli olmayan şüpheli şeylerden sakınmak gerekmektedir. Bu noktada İbnü'l-Mübârek'in verâsını anlatan birçok rivayet mevcuttur. Bunlardan en meşhuru kendi dilinden şöyle anlatılmaktadır: "Şam'da birinden ödünç olarak bir kalem almıştım. Onu sahibine vermek istedim. Fakat Merv'e gelince, baktım ki kalem hâlâ yanımda. Hemen Şam'a döndüm ve onu sahibine iade ettim."³⁹¹ Verâ hususunda kesin çizgileri olduğunu gösteren bir diğer rivayette o şunları söylemiştir:

Eğer bir adam yüz şeyi bıraksa da bir şeyi bırakmasa, takva sahiplerinden olamaz. Eğer yüz şeyden kaçınsa da bir şeyden kaçınmasa, zahit olmaz. Kimde cahillikten bir haslet bulunursa,

³⁸⁶ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

³⁸⁷ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 216.

³⁸⁸ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 52.

³⁸⁹ Muhâsibî, *Helal Rızık*, s. 89.

³⁹⁰ Muhâsibî, *Helal Rızık*, s. 53-54.

³⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 783.

o cahillerden olur. Nuh aleyhisselam “Oğlum benim ailemdendir” (Hud: 45) deyince Allah’ın da “Sana cahillerden olmaman için öğüt veririm” (Hud:46) dediğini işitmediniz mi?³⁹²

Neticede İbnü’l-Mübârek’in kesb anlayışı tevekkül, verâ, helal kazanç bağlamında değerlendirildiğinde, zikredilen bütün hususlar uyum içerisindedir. O, kesb konusundaki duruşu ile bir zühd anlayışı bina etmiştir. Buna göre kazancı terk edip tevekkül ettiğini söylemek yerine, etrafındakilere bu konuda sıkıntı vermeden kazancını sağlayarak ve verâi merkeze alarak helal kazanca önem vermek onun temel yaklaşımıdır.

3.1.7 Melamet-Fütüvvet

Melamet

Melâmet düşüncesinin gelişimiyle ilgili akademideki genel kabul melâmet tavrının, hicrî III. yüzyda Hamdûn el-Kassâr (ö.271/884/5), Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 265/878/9) ve talebesi Ebû Osman el-Hîrî (ö.298/910) gibi isimlerin elinde geliştiği yönündedir.³⁹³ Daha sonra hem Irak havzasında hem de Nîşâbur havzasında yetişen bazı isimlerin tasavvufun içerisinde mecz olduğu istikametinde görüşler vardır. Nîşabur başta olmak üzere Horasan’da gelişim göstermiştir. Mâide suresinin elli dördüncü âyetini kendilerine dayanak gösteren Melâmiler ‘kınayanın kınamasından korkmama’ düşüncesini şiar edinmişlerdir.³⁹⁴ Onların özellikleri, nefse karşı daimi şüphe beslemeleridir. Nefsten sürekli kötülükler sadır olur ve bu nedenle nefse her zaman muhalefet etmek gereklidir. Fakat evveleminde melâmîlerin niyeti dinî yaşantılarını insanların gözlerinden uzak tutmak olmuştur. Bu sebeple Allah ile ilişkilerini insanların gözlerinden uzak tutmaya özen göstermişlerdir.³⁹⁵

Bu çerçeveden bakıldığında İbnü’l-Mübârek’te melamet düşüncesini incelemek ilk bakışta bir paradoks yahut bir anakronizm olarak görülebilir. Zîra melâmet İbnü’l-Mübârek’ten yüz sene sonra farklı bir coğrafyada ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla İbnü’l-Mübârek’te melâmet yanlış bir tespit gibi görünebilir. Fakat meseleye öyle yaklaşmak yanıltıcı olabilir. Zîra melâmi şeklinde nitelendirilen kimselerin savunduğu, ilkeler şöhretten sakınmak, iyi amelleri gizli yapmak ve kendini farklı gösterecek şeylerden uzak durmak şeklinde tebarüz eder. Aynı tavırları İbnü’l-Mübârek’te de görmekteyiz. Dolayısıyla İbnü’l-Mübârek’i bu düşünceye dâhil etmek yanlış olmasa gerektir.³⁹⁶ O dönemde adının konmamış olması yahut daha sonra tasavvuf içerisinde bu tavrın mecz olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İbnü’l-Mübârek’te de bir melâmet tavrından bahsedilebileceği söylenebilir. Neticede İbnü’l-Mübârek’te Horasan’da yaygınlaşan bir düşünce olarak

³⁹² İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, c. II, s. 780.

³⁹³ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, s. 61.

³⁹⁴ Hücvirî, *Keşfü’l-Mahcûb*, c. I-II, s.260; Âyetin meali şöyledir, “Ey iman edenler sizden kim dininden dönerse, Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler. Onlar mü’minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurlulardır. Allah yolunda cihad ederler. Hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah’ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”

³⁹⁵ Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, s. 62; Ebu’l-Alâ Afifi, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yayınları, 2011, s. 140.

³⁹⁶ Bolat, Abdullah b. Mübârek’i Horasan tasavvufunun öncülerinden ve Nîşabur merkezli melâmet anlayışının şekillenmesinde katkısı bulunan kimseler arasında zikretmiştir. Bkz. Bolat, *Melâmetîlik*, s.43,49-52.

melâmet olmasa dahi, melâmetî tavra sahip kimselerin benimsediği prensipleri onda da görmek mümkündür.

Öte yandan diğer bütün sufilerde olduğu gibi bu konunun sıkıntılı tarafı da buradadır. Melâmi diye isimlendirilen kimselerin savunduğu hususlar aslında sufilerin de savunduğu hususlardır. Zîra tasavvuf Irak havzasında ibahîler, hulîliler, halk vaizleri ve kıssa anlatıcılarına karşı bir eleştiri neticesinde, bu soruna aranan çözümün tezahürü olarak ortaya çıktığı anlaşılır.³⁹⁷ Nişabur'da ise melâmet düşüncesi yine aynı şekilde vaaz eden, güzel giyinen, etraflarına insanları toplayan Kerrâmilere karşı bir eleştirinin neticesi olarak ortaya çıktığı görülmektedir.³⁹⁸ Yani melâmetin tasavvufa karşı bir tepki olarak çıktığını söylemenin yanlışlığının yanı sıra her iki düşünce de aynı paydada birleşmektedir. Bu noktada tasavvufla aynı çatı altında olduğunun iddia edilebileceği melâmet düşüncesine, İbnü'l-Mübârek'i de dâhil etmek yerinde olacaktır. Zîra İbnü'l-Mübârek özellikle ibadetleri hususunda gizliliği esas almıştır. Bu bakış açısından hareket edildiğinde İbnü'l-Mübârek'i melâmîlerin arasına dâhil etmemiz pekâlâ mümkündür. Odaki melâmî tavrı riyakârlıktan arınmış, saf, ihlâslı bir dinî hayat yaşama amacı taşır.³⁹⁹

Nefsi Hor Görme

Melâmî anlayışın temel prensiplerinden biri olan nefsinin aşağılama tavrının İbnü'l-Mübârek'teki tezahürüne örnek teşkil etmesi açısından "Salihleri severim ancak onlardan değilim, kötülerden nefret ederim ancak onlardan daha kötüyüm" sözü önemlidir.⁴⁰⁰ Etrafındaki insanlar tarafından sürekli takvası, ilmi, cömertliği gibi hususlarla övülen bir kimse olmasına karşın onun kendisi hakkındaki düşüncesi, melâmî anlayışın erken dönemdeki örneklerindedir. Bu manada aktarılan başka bir hadiseye göre İbnü'l-Mübârek Kûfe'de *Kitâbü'l-Menâsik*'i okutuyordu. Bir hadisin rivayetine geldiklerinde "İbnü'l-Mübârek böyle dedi, biz de onu alıyoruz" denildi. Bunu işiten İbnü'l-Mübârek "Bunu benim sözüm olarak kim yazdı?" diye sordu ve kitabın müstensihî tarafından böyle yazıldığı söylenince, silinceye kadar eliyle kazıyarak "Ben kim oluyorum ki benim sözüm yazılıyor?" dedi.⁴⁰¹ Anlaşıyor ki İbnü'l-Mübârek hayatının her aşamasında nefsinde

³⁹⁷ Halk vaizlerine karşı sûfîlerin eleştirileri için bkz. Başer, *Şeriat ve Hakikat*, s. 96-102.

³⁹⁸ İbn Kerram'ın hal tercümesinde onların insanlardan farklı olarak tabaktanmış koyun postu ve beyaz kalansüve giydikleri nakledilmektedir. Ayrıca birkaç kez sürgün edilen İbn Kerram gitti yerlerde hitabetiyle insanlır etrafında toplamıştır; Lois Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, İstanbul, Ataç Yayınları, 2006, s. 128-130; Knysh ise Melametiyye'nin ana özelliğini oluşturan gizli ibadet uygulamasının Sûfîyeden çok Kerrâmiyye'ye bir tepki olarak zuhur ettiğini ifade etmektedir; Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, s. 97.

³⁹⁹ Bolat, *Melâmetîlik*, s. 52; Bolat'a göre Melâmet düşüncenin ilk nüveleri hicrî II. asırda Horasan'daki zâhid ve sûfîlerde görmek mümkündür; *Melâmetîlik*, s. 393.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Mübârek bu sözü söyledikten sonra şu şiiri söylemiştir; "Daha fazla yakışır susmak delikanlıya/ Çıkıp bir şey demekten iyiye ve kötüye/ Doğruluk daha güzel, delikanlıda durur/ Bana göre yeminden daha çok güven verir/ Vakar delikanlının yüzünde dalgalanan/ Alamet olmalıdır, alında parıldayan/ Gözünden kaçırığın her kim olursa olsun/ Arkadaşına bir bak kimliğini anlarsın/ Nice şahsiyetler var, görünüşte inanan/ Bedbahtlığı ağırdır o sözde imanından/ İmanını fikrinden izale edip atmış/ Dinini dünyasına sermaye edip satmış"; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 170; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 218.

⁴⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 778; Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51.

benlik görmemeyi ilke edinmiştir Kendisi hakkında Müslümanların hayır düşüncelere sahip olmasına rağmen o kendini büyük görmemeye özen göstermiştir.⁴⁰²

İbadetlerde Gizlilik

İbnü'l-Mübârek ibadette takınılması gereken tavrı şöyle ifade etmiştir: “Bir yolculukta iki kişi yoldaş olsa, biri iki rekât namaz kılmak istese, ancak arkadaşından çekindiği için bundan vazgeçse bu, riyakârlığa girer. Ancak arkadaşı görsün diye bu namazları kılan kişi de şirk koşmuş olur.”⁴⁰³ İbnü'l-Mübârek'in, yanındaki kimseden çekinme neticesinde ibadetten vazgeçmeyi riyakârlık olarak değerlendirmesi melâmet anlayışı açısından altı çizilmesi gereken bir husustur. Melâmette riya konusuna yaklaşım üzerine bir başlık açan Affî'ye göre melâmîlerin nefse karşı katı tutumlarının yegâne hedefi Allah'a karşı doğru olmaktır. Bu doğruluğu sağlamak için kişi halini ıslah etmelidir.⁴⁰⁴ İbnü'l-Mübârek'e göre insanların ne düşüneceğine bakarak iyi bir ameli terk etmenin riyakârlık olarak değerlendirildiği görülmektedir. Cümlelerin ikinci kısmında ibadeti Allah için değil de yanındaki görsün diye yapmayı ise şirk olarak görmüştür.⁴⁰⁵ İbnü'l-Mübârek'in “Zenginlere karşı kibirli davranmak, fakirlere karşı alçak gönüllü olmak tevazudandır”⁴⁰⁶ sözü de bu düşüncesinin bir sonucu kabul edilebilir. Burada zengine karşı tevazu göstermeyi riyakârlık olarak, fakire karşı kibirli davranmayı ise büyüklenme şeklinde anlayabiliriz. Zengin ve fakire karşı böyle bir tavır sergileyen kişi Allah'a karşı doğru olamaz. Bu nedenle İbnü'l-Mübârek Allah'a karşı doğru olabilmek için zengine kibirli davranmayı, fakire tevazu göstermeyi tembihlediğini düşünebiliriz.

İbnü'l-Mübârek nafîle ibadetleri hakkında gizliliğe önem vermiştir. Muhammed b. el-Vezîr (ö. ?) isimli bir kimse İbnü'l-Mübârek ile yaptığı bir yolculukta yaşadıklarını aktarmıştır. Buna göre bir süre birlikte yolculuk yapan ikili bir nehre ulaşmış ve İbnü'l-Mübârek bu nehirden abdest alıp fecre kadar ibadet etmiştir. Sabah namazı vakti geldiğinde ise uyuduğunu düşündüğü İbnü'l-Vezîr'e seslenerek abdest almasını söylemiştir. Ancak ondan aldığı ‘ben zaten abdestliyim’ cevabı İbnü'l-Mübârek'i memnun etmemiştir. Zîra uyuduğunu zannettiği İbnü'l-Vezîr'in gece boyu onu seyrettiğini anlamıştır. Yaptığı ibadetlerin görülmesinden hoşnut olmayan İbnü'l-Mübârek nehri geçene kadar onunla konuşmayarak bu durumdan huzursuz olduğunu belli etmiştir.⁴⁰⁷

⁴⁰² Bu tavrına şu rivayet örnek olarak gösterilebilir: “Ebû Ali b. Abdullah el-Âbid'in anlattığına göre o, İbnü'l-Mübârek'le birlikte otururlarken bir kadın çıka gelmiş ve kadın rüyasında gördüklerini aktararak “Ey Abdullah, balkonu olan sana ait bir kasır gördüm, şöyle söyleydi” demiştir. Onu sessizce dinleyen İbnü'l-Mübârek kadının sözü bitince farsça olarak kadına kendini kastederek “O ancak onu rüyasında görür” demiştir.” Kitabın dipnotunda, matbuda İbnü'l-Mübârek'in “Kötü bir adam için sâlih bir rüya görülüyor” dediği nakledilmiştir; İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dîmaşk*, c. XXXII, s. 447.

⁴⁰³ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 171.

⁴⁰⁴ Affî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, s. 178.

⁴⁰⁵ İhsan ve riyakârlık hakkında tespitlerde bulunan Demirli'ye göre “İnsanın kendisini başkalarına gösterme arzusu riyakârlık olarak ifade edilir. Riyakârlık ile ihsanı anlatmak için kullanılan ‘Allah’ı görür gibi olmak’ ifadesi aynı kelimeden gelir: rüyet (görmek, göstermek)!... İslâm insanın kendisini hemcinsi gibi birisine göstererek yaşamasını anlamsız bulurken aynı zamanda bir tür şirk olarak kabul eder.”; Demirli, *İslâm Düşüncesi Üzerine*, s. 34

⁴⁰⁶ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s.268.

⁴⁰⁷ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dîmaşk*, c. XXXII, s. 435.

İbnü'l-Mübârek'le seferlere katılan Kasım b. Muhammed'in (ö. ?) aklında hep "Bu zat hangi şeyle bizden üstün olmuş da halk arasında bu kadar şöhrete kavuşmuştur? Eğer namaz ise biz de namaz kılıyoruz. Eğer oruç ise biz de oruç tutuyoruz. Eğer gaza ise biz de gaza ediyoruz" tarzında soruların geldiğinin nakledildiği bir hâdisede, bir gün akşam yemeğini birlikte yedikleri evin kandili birden sönmüştür. Bunun üzerine onlardan biri kalkıp yağ koyup tekrar kandili yakmaya çalışırken biraz vakit geçmiştir. Kandil yakıldığında Kasım b. Muhammed İbnü'l-Mübârek'in yüzünün ve sakalların gözyaşlarından ıslandığını farketmiş ve bunu görünce içinden "İşte bu korku ile bu zat bizden üstün kılınmıştır. Belki de kandil sönünce karanlıkta kalıp kıyametin karanlığını hatırlamıştır" demiştir.⁴⁰⁸ Burada râvî her ne kadar bir yorumda bulunmuş olsa da, İbnü'l-Mübârek'in ne için ağladığını kestirmek zor görünmektedir. Ancak şu var ki İbnü'l-Mübârek kimsenin görme ihtimalinin olmadığı bir ortamda ağlaması da onun melâmî tavra sahip olduğunu göstermektedir.

Şöhretten Sakınma

İbnü'l-Mübârek ilk ilmî tedrisatını aldıktan kısa süre sonra ilmiyle meşhur olmuş ve herkes tarafından tanınır hale gelmiştir. İbnü'l-Mübârek'in bu konuda sergilediği tavırlara bakılırsa bu durumdan çok hoşlanmadığı görülür. İbnü'l-Mübârek bunu şöyle ifade etmiştir: "Sessiz, ünsüz yaşa. Şöhreti sevme. Şöhreti sevmediğini de nefesine duyurma. Sonra onu yükseltmiş olursun."⁴⁰⁹ Böyle bir uyarıda bulunan kişinin şöhreti sevdiği düşünülemez. Bunun yanı sıra onun 'nefsine şöhreti sevmediğini duyurma' sözü önemlidir. Zîra nefse karşı her an teyakkuzda olmanın gerekliliğini ortaya çıkmaktadır. Şayet kişi nefesine şöhreti sevmediğini tekrar ederse bunun onda kibre/riyaya kapı aralama ihtimali vardır. Bu yüzden İbnü'l-Mübârek riyaya düşerek kendini beğenmeyi de önlemek adına bir uyarıda bulunmuştur. İbnü'l-Mübârek'in şöhretten kaçındığını ortaya koyan nakiller de mevcuttur. Bunlardan birinde onun Merv ile Kûfe'deki hayat tarzı mukayese edilmektedir. Buna göre Merv'de büyük bir evde ikamet eden İbnü'l-Mübârek büyük toplulukları evinde ağırılarak ilmî müzakerelerde bulunmuştur. İbnü'l-Mübârek onların yanına çıktığında evine gelen herkes onun başında toplanmıştır. Ancak o Kûfe'ye gidince küçük bir eve yerleşmiş ve bu evden sadece namaza gitmek için ayrılarak namazını kılıp evine geri dönmüştür. Öyle ki neredeyse evinden hiç çıkmaz hale gelmiştir. Böyle olunca ona da fazla kimse gelmemiştir. Onun bu dönüşümünü anlatan kişi⁴¹⁰ İbnü'l-Mübârek'e "Ey Abdurrahman'ın babası, Merv'deki o eve karşı bu evde sıkılmıyor musun?" deyince İbnü'l-Mübârek: "Ben Merv'den o gördüğün manzara için kaçtım. Senin burada hoşlanmadığın şeyi ben çok sevdim. Ben Merv'de iken ne gibi bir durum ve bir mesele olursa bana gelir, "İbnü'l-Mübârek'e sorun" derlerdi. Ben ise burada gayet rahatım" demiştir.⁴¹¹

Başka bir anlatıya göre su içmek için bir sebilin başına yaklaşan İbnü'l-Mübârek'i insanlar tanımadıkları için sıkıştırıp itişirmişlerdir. Kimsenin onu tanımayıp ihtiram

⁴⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 783-784.

⁴⁰⁹ Şa'rânî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. I, s. 51; Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 217.

⁴¹⁰ Metinde isim verilmeden 'dedi' şeklinde rivayet nakledilmiştir; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s. 777.

⁴¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s.777.

göstermemesinden çok memnun olmuştur ve oradan ayrılınca, “İşte asıl yaşam budur” demiştir.⁴¹²

Bir çarpışmada İbnü'l-Mübârek birçok Müslümanın ölümüne sebep olan adamın karşısına çıkıp onu mızrakla öldürmüştü. O, insanlar ölülerinin başına toplanmaya başlayınca yüzünü yeniyile gizlemiştir. Bu hadiseyi anlatan Abde b. Süleyman da adamı öldüren kişiyi merak ederek yeni ile yüzünü kapatan İbnü'l-Mübârek'in yeninin bir tarafından tutup çekince İbnü'l-Mübârek'i görmüştür. Bundan rahatsız olan İbnü'l-Mübârek ona "Ey Amr'ın babası, sen de mi bizi ifşa etmek isteyenlerdensin?" demiştir.⁴¹³

Bütüne bakıldığında ise İbnü'l-Mübârek'in melâmî anlayışın ana karakterlerine sahip olduğu gözlemlenmektedir. Allah'a karşı ihlâslı olmak ve riyakârlıktan sakınma meselelerinde dikkatli bir yaklaşım sergilemiştir. Nefsini hor görme ve ona fırsat vermemek için çaba sarf etmiştir. Son olarak melâmetin yapıtaşlarından olan ve yine kibre düşmekten insanı alıkoyacak bir hususiyet olan şöhretten sakınmaya azami derecede dikkat etmiş ve etrafındaki insanları bu konularda uyarmıştır.

Her dönemde sûfilerin de ibadetleri hakkında gizlilik konusunda hassasiyetleri olmuştur. Fakat birçok kez zâhid olarak vâfedilen İbnü'l-Mübârek'i melâmetiler sınıfından görebilmemizin sebebi yani İbnü'l-Mübârek'i onlardan ayıran nokta onun bu tavrını her konuda korumuş olmasıdır. Zîra o askerî, dinî, ilmî her konuda melâmî bir anlayışı benimsemiştir.

Fütüvvet

Fütüvvet,⁴¹⁴ tasavvuftan ayrı düşünülmemesi gereken bir anlayıştır. Zîra sûfiler fütüvveti ahlâkî bir eğitim metodu olarak uygulamışlardır. Fütüvvet ehli kimseler ise yaptıkları işleri bu daire içerisinde yapmışlardır. Fütüvvet ile melâmet arasındaki bağ ise fütüvvet ile tasavvuf arasındaki bağdan daha kuvvetli telakki edilmiştir. Zîra melâmî olan kişilerin birçoğu zanaat sahibi kimselerdir.⁴¹⁵ Melâmet ile fütüvvet arasındaki ilişkiyi güçlü bir şekilde savunanlardan ilki Sülemî (ö. 412/1021) olmuştur.⁴¹⁶ *Kitâbü'l-Fütüvve*'sini bu bağlamda ele alan Sülemî bazı bölümlerde İbnü'l-Mübârek'ten de sözler nakletmiştir. Bu da Sülemî'nin İbnü'l-Mübârek'i de fütüvvet ehlerinden kabul ettiğini göstermektedir. Daha doğru bir anlatımla İbnü'l-Mübârek'in hayatına bakıldığında belli bir grupla sınırlandırmaksızın Müslümanlara hizmette bulunduğu ve fedakârlıktan, cömertlikten çekinmediği açık bir şekilde görülür. Sülemî'nin “İhvanı gördüğünde sevinmek fütüvvettendir” diye başlıklandığı konuya İbnü'l-Mübârek'ten şu rivayeti nakletmiştir,

⁴¹² İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s.777-778.

⁴¹³ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s.783.

⁴¹⁴ Süleyman Uludağ, “Fütüvvet”, *TDV*, c. XIII, 1996, s. 259-261.

⁴¹⁵ Afîfî, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, s.153; Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, s. 63.

⁴¹⁶ Melâmî ilkeleriyle ilgili olumlu görüş belirtmiş ilk kişi olan Sülemî, Melâmetileri sürekli olarak, kentli ve orta sınıfa mensup genç meslek erbabının bir araya gelerek oluşturdukları fütüvvet teşkilatıyla irtibatlandırmaktadır. Bkz. Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, s. 98; Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. İslim Gümüştekin, “Horasan'daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şârihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (Ö. 412/1021) ve Tasavvuf Anlayışı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2018.

“İhvanı görmek dine yardım, dertlere tesellidir.”⁴¹⁷ İbnü'l-Mübârek'in hayatından yola çıktığımızda, bu sözüyle kimleri kastettiğini anlamlandırmak zordur. Zîra İbnü'l-Mübârek, ilmî, askerî, sosyal faaliyetlerde aktif rol oynamıştır. İhvan dediği kesimin hadis ehli mi yoksa cihada birlikte katıldığı kimseler mi yahut da birlikte hac yaptığı ya da ticaretle bulunduğu kimseler mi olduğu açık değildir. Fakat ilmî birlikteliğinden söz ettiğimiz kimseleri kast etmiş olma ihtimali yüksek görünmektedir.

Sülemî sevginin gereğinden bahsederek, sevgiye misliyle karşılık verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sonrasında ise İbnü'l-Mübârek'ten şu sözü aktarmıştır, “Bir kimse senin hakkında temiz sevgi ile beraber güzel düşünce de taşırsa, sen de ona temiz sevgi ve itaat taşı.”⁴¹⁸ Bu tutumu bir ilke olarak İbnü'l-Mübârek'in hayatında görmek mümkündür. Arkadaşları tarafından onun kendilerine en az muhalefet eden kimse olduğu aktarılmıştır. Bunun yanı sıra fütüvvet anlayışının tezahürlerini onun bütün icraatlarında görmek mümkündür. Birinci bölümde geniş bir şekilde ele alındığı üzere İbnü'l-Mübârek'in hac yolculuklarında, ticaretten elde ettiği gelirden ve yakın dostlarına karşı tavırlarında fedakârlık, cömertlik, vefakârlık örneklerini görmek mümkündür.

3.1.8 Marifetullah

Marifet kavramı tasavvufta, bilgi edinme yöntemleri neticesinde elde edilen bilgi olması bakımından önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle tasavvuf müellifleri, marifet konusuna eserlerinde yer vermişlerdir. Kelâbâzî marifet başlığı altında sufiler için marifetin manasını ortaya koyarken, Kuşeyrî ve Hücvîrî marifetullah başlığı altında aynı konuyu işlemiştir. Her bir eserde vurgulanan ana tema, marifetin akılla elde edilmesinin mümkün olmadığıdır. Zîra Hücvîrî'ye göre akıl kendi mahiyetini dahi idrak etmekten acizdir.⁴¹⁹ Ebu Hüseyin en-Nurî (ö. 295/908) bu konuda “Allah üzerine Allah'tan başka delil yoktur, ilim sadece hizmeti eda etmek için talep olunur, marifetin sıhhati için değil” diyerek marifetin sıhhatli olması için akıldan faydalanmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁴²⁰ Marifetin hakikati meselesinde ise Hücvîrî “Mülk, mukaddes ve muteal olan Allah'ındır diye bilmektir” şeklinde tanımlamıştır.

İbnü'l-Mübârek'in de marifetullaha dair bir düşüncesinin olduğunu ve buna bir önem atfettiğini anlayabiliriz: “Dünya ehli, dünyadaki en güzel şeyi tatmadan dünyayı terk ettiler” dediğinde, ona bu bahsettiği şeyin ne olduğu sorulmuş ve o, “Allah'ı tanımaktır (mârifetullah)” cevabını vermiştir.⁴²¹ “Dünya ehli” sözüyle dünyadan yüz çevirmeyen kimseleri mi kastettiği yoksa dünyaya gelmiş birçok insanın Allah'ı tanımaktan aciz kaldığını mı ifade ettiği konusu açık değildir. Her iki durumda da İbnü'l-Mübârek'in ‘dünyadaki en güzel şey’ sözüyle mârifetullahı dünya ile sınırlaması, âhirette perdelerin kalkması neticesinde marifetin kimseye gizli kalmayacağını düşündüğü şeklinde yorumlayabiliriz.

⁴¹⁷ Sülemî, Ebû Abdurrahman, *el-Fütüvve*, thk. İhsan Zünnûn es-Samirî- Muhammed Abdullah el-Kadahât, Umman, Dâru'r-Râzî, 2002, cüz. IV, s.67.

⁴¹⁸ Sülemî, *el-Fütüvve*, cüz. IV, s. 71.

⁴¹⁹ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 510.

⁴²⁰ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 511.

⁴²¹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, c. VIII, s. 167; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, c. II, s.780.

Sınır boylarında cihad eden İbnü'l-Mübârek'in buralarda gayri müslimlerle iletişime geçtiği zamanlar olmuştur. Kendisinden bulunduğu bu yerlerde yaşadığı ilginç şeyler hakkında bir şeyler dinlemek isteyenler olmuştur. O bunlardan birinde başından geçen şu hadiseyi anlatmıştır:

Mücahededen ve çile çekmekten zayıf düşmüş bir rahip gördüm ve “Allah’a giden yollar ne kadardır ve nasıldır?” diye sordum. “Onu bilirsen Ona giden yolu da bilirsin,” dedi ve ekledi: “Bak, ben tanımadığım bir zata nasıl tapıyorum! Sen tanıdığın bir zata nasıl isyan ediyorsun!” Demek istedi ki, “Marifet Allah korkusunu gerektirir, oysa ben sende korku diye bir şey görmüyorum. Küfür ise cehaleti gerektirir. Oysa kendimi korkudan erimiş bir halde görmekteyim.” “Onun bu sözü bana ders oldu ve yapılmaması gereken birçok şeyden beni vazgeçirdi.”⁴²²

Burada öncelikle Allah’ı bilmenin ona nasıl ulaşılacağı bilgisini kendi içinde taşıdığı malumatı verilmektedir. Buna göre mârifetullah sahibi kimse (ârif) zaten bu malumata sahiptir. Öte yandan bu kıssadan anlaşıldığı üzere erken dönemde dini yaşamaya bir teşvik unsuru olarak görülen korku konusu marifetle birlikte zikredilmiştir ve korku, marifetin bir vesilesi şeklinde ortaya konulmuştur. Burada cehaletin küfrün sebebi olarak gösterilmesi, marifetin karşılığında kazanılması gereken korkunun manasının Allah’ı tanımaktan dolayı hâsıl olan bir korku olduğunu kanıtlar. Neticede marifetin Allah’a isyana mani olması gerektiğini anlamaktayız.

Yine bir seferde iken başından geçen hadiseyi nakleden İbnü'l-Mübârek şunları söylemiştir:

Bir kere gaza için bir Rum şehrindeydim. Birçok insanın toplandığını gördüm. Birini ceza veren kişilerin önüne getirip, “Eğer zerre kadar kusur edersen büyük put hasmın olsun,” deyip şiddetli bir dayak ve dehşetli bir sopa attılar. O biçare bu kadar ağır bir işkence altında ah bile demiyordu. Dedim ki: “Bu kadar ağır bir muameleye maruz kalıp dayak yediğin halde ah bile etmiyorsun, bunun nedeni nedir?” Dedi ki: “Büyük bir kabahat işledim. Bizim dinimizde bir kimsenin sahip olduğu her şeyden arınmadıkça ulu putun adını ağzına almaması dinsel bir töredir. Şimdi sen Müslüman görünüyorsun. Bil ki, ben terazinin iki kefesi arasında ulu putun adını söyledim. İşte bu onun cezasıdır.” Abdullah demiştir ki: “Bizim dinimizde de şu var: Kim Onu tanırsa anmaya kadir olamaz. Zîra Allah’ı tanıyanın dili tutulur.”⁴²³

İbnü'l-Mübârek’e atfedilen bu söz onun hem rivayetlerde alıştığımız genel üslubuna uymamaktadır hem de söylediği iddia edilen bu sözler anlam bakımından kapalıdır. Ancak Allah’ı tanıyan bir kimsenin dilinin tutulması örneği Hücvîrî’nin İbnü'l-Mübârek’ten naklettiği şu söz ile çelişmektedir, “Marifet, hiçbir şeye taaccüp etmemendir.”⁴²⁴ ‘Allah’ı tanıyanın dili tutulur’ sözü şaşkınlık, hayrete düşme ve söyleyecek söz bulamama halini ifade etmektedir. Bununla birlikte ‘hiçbir şeye taaccüp etmemek’ önceki ifadenin zıddı sayılabilir. Şu halde bu iki ifadeden Hücvîrî’nin bilgisi vâkıâya daha uygundur. Zîra tasavvufta taaccüp bir noksanlık ifadesidir. Marifet sahibi bir arifin taaccüp göstermesi ise marifetteki noksanlığa işaret eder. Bu noktada Cüneyd-i Bağdâdî’nin (ö. 297/909) marifet konusunda yaptığı tanım her iki rivayetdeki manayı ortaya çıkarmaktadır. Cüneyd’in tanımına göre marifet iki türdür. Birincisi, tanınma (taarruf) yoluyla hâsıl olan marifettir. Bu marifete göre Allah kullarına kendisini bizzat tanıtır. Zîra bu havâssın marifetidir.

⁴²² Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 214; Rivayet bir benzeri *Keşfü'l-mahcûb*’da geçmektedir; Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi*, s. 307.

⁴²³ Attâr, *Evliya Tezkireleri*, s. 215.

⁴²⁴ Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi*, s. 516.

Tanıtmaya (tarif) yoluyla marifette ise Allah kullarına kudretinin eserini dış ve iç dünyada, maddi ve manevi âlemlerde gösterir. Bunun neticesinde varlık kendisinin bir Hâlık'ı olduğunu insanlara gösterir. Ancak bu avamın marifetidir. Hakikatte ise insanlar O'nu, O'nunla tanımıştır.⁴²⁵ Anlaşılmaktadır ki yukarıda geçen rivayetlerden ilkinde 'dili tutulan' kişi Allah'ın tanıtması yoluyla marifet edinen kimsedir ki o varlığın mahiyetini idrak edince hayrete düşer. Fakat ikinci rivayette marifet sahibinin hiçbir şeye taaccüp etmemesi Allah'ın kendisini tanıma yoluyla yani bizzat tanıtmasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç itibariyle İbnü'l-Mübârek'in marifet tasavvuru kendisinden iki yüz yıl sonra gelen Cüneyd-i Bağdâdî'den çok farklı değildir. O'nun sözlerinden marifet sahibi olduğu ve hem *taarruf* hem de *tarif* yoluyla edinilen marifete hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Buraya kadar sıraladığımız başlıklarda İbnü'l-Mübârek'in tesis etmeyi amaçladığı ilim-amel bütünlüğünü taşıyan zühd anlayışı, birçok yönüyle gösterilmeye çalışılmıştır. Bunlardan ilki doğrudan zühd tasavvuruyla alakalıdır. İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışı bu bağlamda zühd-aklı, zühd-ilim, zühd-siyaset ve zühd uzlet şeklinde tebarüz etmektedir. Fakat bunlardan önce İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışının yapısına odaklandığımızda, onun çift boyutlu, yani dünyadan zühd ederken toplumdan uzaklaşmayan bir anlayışa sahip olduğu gözlemlenmektedir. İbnü'l-Mübârek'in toplumdan ayrılmayan zühd düşüncesini Hz. Peygamber ashâbı ve önceki nesillerden ictibasla tesis ettiği ve bu sebeple de diğer dinlârlık tasavvurlarından farklılık arz ettiği gözlemlenmektedir.

Niyet hakkındaki durumu ise yine amel-iman bütünlüğünü koruyan bir yapıya sahiptir. Buna göre niyet Allah ile değer kazanır, Allah'ı kastetmeyen niyetler ise amele değer katmazlar. Dolayısıyla böyle bir durumda niyet, ahlâkî bir unsur olarak insanı hedefe ulaştırmamaktadır. İbnü'l-Mübârek edep kavramını yine iman-amel bağlamında değerlendirdiği görülmektedir. Ancak burada edep kavramı iman-amel bağını sağlama alma görevini üstlenmektedir.

Havf ve recâ düşüncesine baktığımızda İbnü'l-Mübârek'in nazarında havf, etrafında recâ, muhabbet, murâkabe gibi düşüncelerin yardımcı rol aldığı, merkezde ise havfın bulunduğu bir yapıya sahiptir. Helal kazanç ve tevekkül başlığına gelindiğinde İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışında önemli bir yere sahiptir. Buna göre İbnü'l-Mübârek ve Muhâsibî'nin helal kazanç-tevekkül düşüncesi mukayese edildiğinde, aynı çizgiye sahip olukları tespit edilmiştir. Bu bakımdan İbnü'l-Mübârek'in, Muhâsibî'nin kesb düşüncesine katkı sağladığı söylenebilir. Bir diğer başlık olarak İbnü'l-Mübârek'in melâmet ve fütüvvet anlayışlarına baktığımızda İbnü'l-Mübârek'in melâmet düşüncesi birkaç başlıkla daha anlaşılır hale gelmiştir. Bunlar nefsi hor görme, ibadetlerde gizlilik ve şöhretten sakınmadır. Bu çerçevede İbnü'l-Mübârek'in melâmî tavrının, riyakârlıktan arınmış, saf, ihlâslı bir dinî hayat yaşama amacına matuf olduğu iddia edilebilir. Fütüvvet düşüncesinde ise Sülemî'nin İbnü'l-Mübârek'ten yaptığı ictibaslara baktığımızda, İbnü'l-Mübârek'ten etkilendiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. İbnü'l-Mübârek'in marifet tasavvuruna odaklandığımızda, kendisinden iki yüz yıl sonra gelen Cüneyd-i Bağdâdî ile aynı çizgiye sahip oldukları görülür.

⁴²⁵ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s.70.

Böylelikle bu bölümde İbnü'l-Mübârek'in zühd konusunda, ilim-amel bütünlüğü üzerine yoğunlaştığı görülür. Fakat İbnü'l-Mübârek'in bu hasassiyetinin arka planında dinî anlamda yaşanan değişimlerin yattığı gözlemlenmektedir. Bunların başında zühd anlayışında ortaya çıkan farklılıklar zikredilebilir. Buna göre bazı gruplar sünnî çizginin dışına çıkarak iman-amel konusunda farklı düşüncelerin savunucusu olmuştur. Bunları, İbnü'l-Mübârek'in yaşadığı dönemden hareketle Cehmiyye, Mürcie ve İbâhiyye şeklinde sıralamak mümkündür. Bir diğer grup ise zühd konusunda aşırı eğilimler sergilemiştir. Neticede İbnü'l-Mübârek zühd anlayışı konusunda, sünnî düşüncenin korumasın için önemli bir rol üstelenerek, zühd anlayışını ilim-amel bağlantısı üzerine bina etmiştir. Bu sayede sahih bir zühd anlayışının bilgiyle birlikte eylemde bulunmaktan geçtiğini ortaya koymuştur.

SONUÇ

Abdullah b. Mübârek'in ortaya koyduğu zühd düşüncesi hicrî II. asırda kendini gösteren birçok farklı din anlayışına karşı önemini ortaya koymaktır. Zühd, erken dönemde dini yaşayış biçimleri şeklinde tezahür etmiştir. Dolayısıyla o dönemde ortaya çıkan hem zühd anlayışının kendi bünyesinde eleştirilere açık olan tarafları hem de bazı fırkaların din anlayışları ve toplumun kötüye giden durumu, Abdullah b. Mübârek'in selefin uygulamalarına dayalı zühd anlayışını önemli kılmaktadır.

Bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden erken dönem zühd anlayışı üzerinden Abdullah b. Mübarek'in zühd anlayışının ele alınmasındaki hedeflerden biri, tasavvufun bir dinî ilim olma sürecinde *Kitâbü'z-Zühd*'ün yerini görmek ve Abdullah b. Mübarek'in zühd anlayışı üzerinden süreci daha kapsamlı bir şekilde değerlendirebilmektir.

Bu noktada zühd düşüncesine Abdullah b. Mübarek'in sağladığı en önemli katkı, içeriği itibariyle kapsamlı bir zühd kitabı yazarak zühd literatürünün gelişmesine ve yeni eserlerin telifine kaynaklık etmiş olmasıdır. Öte yandan bu kapsama sahip bir eserin telifi erken dönemden itibaren zihinlerde bir ahlâk tasavvurunun varlığını ortaya çıkmaktadır. Ahlâk konusunda önemli bir eksikliği dolduran *Kitâbü'z-Zühd*'ün ele aldığımızda, bir ilmihal kitabı şeklinde telakki edilebileceği düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bizi bu sonuca ulaştıran düşünce, *Kitâbü'z-Zühd*'de nakledilen rivayetlerin muhtevasının fikh-ı bâtına işaret etmesidir. Buna göre âhirete dair konular, ibadeti içeren konular ve eserde yer alan diğer bahisler bu bağlamda ele alınmış ve rivayetlerin fikh ve akâid ilminde odaklandığı meselelerden farklı olarak bâtınının merkeze alındığı görülmüştür. Bunun yanı sıra *Kitâbü'z-Zühd*'ün muhteva bakımından daha sonra şekillenecek olan birçok tasavvufî terim ve konulara kaynaklık ettiği görülmektedir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde vardığımız sonuç, İbnü'l-Mübârek'in sonraki dönemlere etki ettiği ve bu vesileyle şeriata muhalefet etmeyen bir zühd anlayışının tesisi noktasında önemli bir konuma sahip olduğu yönündedir. Bunun en büyük göstergelerinden biri Abdullah b. Mübârek'in ilim ile amel arasındaki irtibata yaptığı vurgudur. Nitekim ilim-amel bağı Abdullah b. Mübârek'in zühd anlayışının yapı taşı niteliğindedir. Ulaştığımız neticeye göre dinî bir yönelişin yanı sıra içinde bulunduğu ortamın şartları, Abdullah b. Mübârek'i ilim ve amel vurgusu yapmaya sevk etmiştir. Etkenlerin başında tikadî ve amelî hususlarda ortaya çıkan sapkın görüşler gelmektedir. Bu bakımdan Abdullah b. Mübârek'in ilim ve akıl gibi hususlarda her zaman amelî ön plana çıkardığı görülmektedir.

Öte yandan Abdullah b. Mübârek'in aşırı zühd temayüllerine, karşı bir duruş sergilediğini söylemek gerekir. Kesp ve tevekkül ilişkisi başta olmak üzere, Abdullah b. Mübârek aşırı zühd anlayışlarını doğrudan hedef alan sözler söylememekle birlikte, ortaya çıkan bu eğilimlere toplumun içinde aktif bir hayat yaşamasının yanı sıra tercih ettiği yaşam biçimiyle cevap vermiştir. Dikkatimizi çeken bir diğer nokta refah seviyesi yükselen toplumla alakalıdır. Abdullah b. Mübârek zenginliklerinin artmasıyla dünyaya meyilleri artan ve âhiret hakkındaki kaygılarını yitiren toplumu hedef almaktadır. Bu yönüyle bir bakıma Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd*'ü dikkatleri çekmektedir. Ancak bu noktada asıl vurgu yapılması gereken konu, edep bahsidir. Edep konusunda hassas bir

yaklaşımına sahip olan Abdullah b. Mübârek, edebi sünnetleri, farzları ve imanı muhafazada bir kalkan olarak tarif etmiştir.

Sonuç olarak Abdullah b. Mübârek yaşadığı dönemde ilmiyle öne çıktığı gibi zühdüyle de dikkatleri çekmiştir. Hz. Peygamber'den ashaba onlardan da tâbiûna nakledilen bilhassa Hasan-ı Basrî'nin çizgisini benimseyerek kendisine kadarki sürecin takipçisi olmuştur. Böylece Abdullah b. Mübârek zühd çizgisini, zühd konusundaki tutumu ve *Kitabü'z-Zühd*'üyle kendisinden sonra gelen nesil için sahil bir zühd anlayışının temsilcisi olarak tebarüz ettiği anlaşılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdukhalikov, “Faizullo, İlk Dönem Bilginlerinden Abdullah b. Mübârek’in Hayatı ve Fikhî Görüşleri”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdîrrahmân b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî, *Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-‘Azamî, Dârü’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 2004.
- _____, *Kalbin İncelikleri*, çev. Abdullah Samed Afaracı, İstanbul, İ’tisam Yayınları, 2015.
- _____, *Kitâbü’l-Cihâd*, Sayda, el-Mektebetü’l-Asriyye, 1988.
- _____, *Kitâbü’l-Cihâd: Cihad Hadisleri*, çev. İshak Doğan, Konya, Menba Yayınları, 2008.
- _____, *Buhari’nin Hocası Abdullah b. Mübârek- Kitâbü’l-Cihâd*, çev. Muhammed Adil Teymur, İstanbul, Otağ Yayınevi, 1980.
- _____, *Müsned-i Abdullah b. Mübârek ve yelihi Kitâbü’l-Birr ve’s-Sıla*, thk. Mustafa Osman Muhammed, Beyrut, Dârü’l-kütübü’l-İlmiyye, 1991.
- _____, *Mutluluk Yolu Hadisler Işığında Aile İlişkileri*, çev. İshak Doğan, İstanbul, Semerkand Yayınları, 2013
- Adanır, Sultan, *Sufilerde Bir Nefs Terbiye Yöntemi Olarak Açlık*, İstanbul, Hayy Kitap, 2019.
- Afîfî, Ebu’l-Alâ, *İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler*, çev. Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yayınları, 2011.
- _____, *Tasavvuf: İslâm’da Manevi Devrim*, İstanbul, Risale Yayınları, 2004.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh el-Mervezî, *Kitâbü’z-Zühd*, thk. İhab b. İsmail b. Muhammed, Gize, Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikem, 2015.
- _____, *Kitâbü’z-Zühd*, çev. Mehmed Emin İhsanoğlu, İstanbul, İz Yayıncılık, 1993.
- Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2006.
- Attâr, Fedidüddîn, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2007.
- _____, Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, çev. Muhammed el-Esili el-Vastani eş-Şafii, thk. Muhammed Edib el-Cadir, Dımaşk, Darü’l-Mektebî, 2009.
- Avcı, Casim, “Sugûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVII, s. 473-474.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, İstanbul, İFAV Yayınları, 2009.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkâhir, *el-Fark Beyne’l-Fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, İstanbul, Kalem Yayınları, 1979.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn, esmâü’l-müellifîn ve âsârü’l-musannifîn*, Beyrut, Müessesetü’t-târihi’l-Arabî, ts.
- Başer, Hacı Bayram, “Abdullah b. Mübârek”, *İslâm Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, Konya, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- _____, “Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî’nin Tasavvuf Anlayışı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- _____, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.

- _____, “Tasavvuf’u Önceleyen Dönemde Ahlâk Literatürü: *Kitâbü’z-Zühd’ler*”, *İslâm Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker- Kübra Bilgin Tiryaki, İstanbul, Nobel Yayınları, 2016.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin, *Abdullah İbn Mübârek İlk Müslüman Türk Âlim, Zâhid ve Gâzisi*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2016.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *ez-Zühdü’l-kebîr*, thk. Şeyh Âmir Ahmed Haydar, Beyrut, Dârü’l-cinân-Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, 1987.
- Bolat, Ali, *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetîlik*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden, Brill, 1937.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil, *et-Târîhu’l-kebîr*, Beyrut, Darü’l-kütübi’l-ilmîyye, ts.
- Chokr, Melhem, *İslâm’ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral, İstanbul, Anka Yayınları, 2002.
- Çetin, Osman, “Horasan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, s. 234-241.
- ed-Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, Beyrut, Dârü’l-Kütübü’l-İlmîyye, ts.
- Demir, Zehra, “Hücvirî’nin (ö. 465/1072) Yaklaşımında Tasavvufun Teşekkül Süreci”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2019.
- Demirli, Ekrem, *İslâm Düşüncesi Üzerine: Söyleşiler ve Konuşmalar “Filler ve Körler”*, İstanbul, Sufi Yayınları, 2016.
- _____, “Tasavvufun “Değer” Aktarma Yolu: Dil İle Eğitmek Meslek İle Olgunlaştırmak”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, İstanbul, 2009, sy.1, s.20-23.
- _____, *Sadreddin Konevî’de Bilgi ve Varlık*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2005.
- ed-Derkâvî, Ebû Hâmid Mevlâ el-Arabî, *Mecmû’atü Resâ’il Mevlây el-Arabî ed-Derkâvî*, thk. Bessâm Muhammed Bârud, Abudabi, el-Mecmaü’s-sekafi, 1999.
- ed-Düserî, Abdürrezzak Mahmud el-Hiytî, *Abdullah b. el-Mübârek: hayâtuhû ve fikruhû*, Dımaşk, Darü’l-Asmâ’, 2018.
- Esed b. Mûsâ, Ebû Saîd b. İbrâhîm el-Kureşî el-Ümevî, *Kitâbü’z-Zühd*, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, Desûk, Mektebetü’l-va’yi’l-islâmî, 1993.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâü Ulûmi’d-Dîn*, thk. Zeynüddîn Ebi’l-Fadl el-İrâkî, Beyrut, Dârü İbn Hazm, 2005.
- Gümüştekin, İslim, “Horasan’daki Tasavvuf Geleneğinin Bir Şârihi Olarak Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021) ve Tasavvuf Anlayışı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova, 2018.
- el-Hânî, Muhammed b. Abdullah, *Behcetü’s-Seniyye-Nakşibendî Âdabı*, çev. Siraceddin Önlüer, İstanbul, Semerkant Yayınları, 2011.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Maruf, Beyrut, Dârü garbi’l-İslâmî, 2001.

- el-Herevî, Ebû İsmâîl Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-sâirîn*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa, Emin Yayınları, 2008.
- Hıdır, Özcan, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler: Zühd Hadisleri-Literatürü Özelinde*, İstanbul, İnsan Yayınları, 2017.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Hücvirî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb*, çev. İsâd Abdülhâdî Kandîl, Kahire, el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfeti, 2007.
- _____, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2000.
- İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Mubibuddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, Dârü lhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Muhammed b. Hasan el-İsfahânî, *el-İbâne an tırûki'l-kâşidîn ve'l-keşf an menâhici's-sâlikîn ve't-teveffür ilâ ibâdeti rabbi'l-âlemîn: Tasavvuf İstılahları*, çev. Ahmet Yıldırım-Abdulgaffar Aslan, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2004.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, ys., Müessesetü'r-risâle, ts.
- _____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Kahire, Dârü'l-kütübi'l-İslâmî, ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed, *Vefeyâtü'l-a'yan*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dârü Sâdir, 1994.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâmüddîn İsmâîl eş-Şihâbüddîn, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, ys., Dârü Hicr, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü Hancî, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn, *Sıfatü's-safve*, thk. Târik Muhammed Abdulmunim, ys., Dârü İbn Haldûn, ts.
- _____, *Sıfatü's-safve: Resulullah (sav)'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*, çev. Abdulvehhab Öztürk, İstanbul, Kahraman Yayınları, 2006.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran, yy, 1971.
- İmam Muhammed, Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın, Katar, Dârü İbn Hazm, 2012.
- el-İsfahânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1996.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 1993.
- Karamustafa, Ahmet T., *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. Mehmet Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara, Maarif Matbaası, 1941.

- el-Kelâbâzî, Ebû Bekr, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut, Dârü'l- kütübi'l-ilmîyye, 1993.
- _____, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Taarruf*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1979.
- Kandemir, Yaşar, "Ahmed b. Hanbel", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, II, s. 75-80
- Kelpetin Arpaguş, Hatice, "İlmihal", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXII, s. 139-141.
- el-Kettânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs, *er-Risâletü'l-müstetrafe: Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994.
- Knysh, Alexander, *Tasavvuf Tarihi*, çev. İhsan Durdu, İzmir, Ufuk Yayınları, 2008.
- Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir, *el-Cevâri'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed le-Huluvv, ys., Dâr'ü ihyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1978.
- el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmud-Mahmud b. el-Şerîf, Kahire, Dârü's-Şa'b, 1989.
- _____, *Tasavvuf İlmine Dair: Kuşeyri Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1999.
- Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, TDV Yayınları, 2000.
- Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", İstanbul, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, s. 122-124.
- el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Mahmûd, Abdülhalim, *el-İmamü'r-Rabbânî ez-zâhid Abdullah b. el-Mübârek*, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Massignon, Lois, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, İstanbul, Ataç Yayınları, 2006.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali, *Kütü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, thk. Mahmud İbrahim Muhammed er-Rıdvânî, Kahire, Mektebetü't-türâs, 2001.
- Melchert, Christopher, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü Din-Yorum-Dindarlık*, der-çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2018.
- el-Mevsîlî, Ebû Mes'ûd el-Muâfâ b. İmrân, *Kitâbü'z-Zühhd*, thk. Amir Hasan el-Basrî, Beyrut, Dârü'l-beşâri'l-İslâmiyye, 1999.
- Muhammed Osman Cemâl, *Abdullah b. Mübârek: el-imamü'l-kudve*, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1987.
- el-Muhâsibî, Ebû Abdullâh Hâris b. Esed, *el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin el-Kuvvetli, Kahire, Dârü'l-Fikr, 1971.
- _____, *er-Ri'âye li-hukûkullâh ve'l-kıyâm bihâ-Kalb Hayatı*, çev. Abdülhakim Yüce, İzmir, Çağlayan Yayınları, 1997.
- _____, *Helal Rızık ve Namazın Anlaşılması*, çev. Muhammed Coşkun, İstanbul, İlk Harf Yayınevi, 2018.

- el-Muhtesib, Abdülmecid, *Abdullah b. Mübârek el-Mervezi: el-hâfiz, ez-zâhid, eş-şâ'ir, min ittibâ'i't-tâbiîn bi-Horasan*, Amman, Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuuni'l-Mukaddesati'l-İslâmiyye, 1972.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ, *Tezhîbü'l-esmâ*, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, ts.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hârizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVI, s. 217-220.
- Özgel, İshak, “Erken Dönem İşârî Tefsiri Bağlamında Abdullah İbn Mübârek (ö.181)’in Tefsiri Meselesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007/1, sy.18, s. 119- 138.
- Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Saklan, Bilal, “Esed b. Mûsâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 367-368.
- Salem, Feryal, *The Emergence of Early Sufi Piety and Sunni Scholasticism: Abdullâh b. el-Mubârak and the formation of Sunnî Identity in the Second Islamic Century*, Leiden-Boston, Brill, 2016.
- es-Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed, *el-Lüma'*, thk. Abdülhalîm Mahmûd- Taha Abdülbâkî Surûr, Bağdat, Mektebetü'l-Müsennâ, 1960.
- _____, *el-Lüma'*; *İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul, Altınoluk Yayınları, 1996.
- Soyal, Fikret, “Âhiret”, *Sistematik Kelâm*, ed. Ömer Aydın, İstanbul, İşaret Yayınları, 2017.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *el-Fütüvve*, thk. İhsan Zünnûn es-Samirî- Muhammed Abdullah el-Kadahât, Umman, Dârü'r-Râzî, 2002.
- _____, *İlk Zâhid ve Süfîler Tabakâtu's-Süfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek, Bursa, Bursa Akademi Yayınları, 2018.
- Şahyar, Ayşe Esra, “Ümmü'd-Derdâ el-Eslemiiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLII, s.316.
- _____, “Ümmü'd-Derdâ el-Vassâbiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLII, s.316-317.
- eş-Şa'rânî, Ebû'l-Mevâhib Abdülvehhâb b. Ahmed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Kahire, yy., c. I-II, ts.
- _____, *Velîler Ansiklopedisi*, çev. Abdülkadir Akçiçek, İstanbul, Erkam Yayınları, c. I-II, 1986.
- Şerif, M. Muhammed, *Mevsûâtü fehârisi kütübi'z-zühd*, Riyad, Dârü İbni'l-Cevzî, 1992.
- Tan, Muhammed Nedîm, “Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı”, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- _____, “Teşekkül Dönemi Tasavvuf Metinlerinde Niyet Kavramı”, *Dinî ve Felsefî Düşünce Niyet Kavramı*, Ed. Ömer Türker-Hacı Bayram Başer, İstanbul, İLEM Kitaplığı, Nobel Yayınları, 2017, s. 117-148.
- Tek, Abdurrezzak, *Tarihi Süreçte Tasavvuf ve Tarikatlar*, Bursa, Bursa Akademi Yayınları, 2017.
- _____, *Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği*, Bursa, Emin Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2012.
- _____, “Fütüvvet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XIII, 1996, s. 259-261.

- Uyar, Mehmet, “Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağın Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs İle İlgili Kavramlar Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, sy. 40, s. 167-195.
- Vekî b. el-Cerrâh, *Kitâbü’z-Zühd*, thk. Abdurrahman Abdülcebbâr el-Feryevâî, Medine, Mektebetü’ d-dâr, 1984.
- _____, *Kitâbü’z-Zühd: Zâhidler Kitabı*, çev. Ahmet Yıldırım Nuri Tuğlu, İstanbul, Semerkant Yayınları, 2012.
- el-Yâfiî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullâh el-Yemenî, *Miratü’l-cenân ve ibretü’l-yakzân fî marifeti mâ yüteberü min havâdisi ’z-zamân*, Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, 1997.
- Yaldız, Yunus, “The Afterlife in Mind: Piety and Renunciatory Practice in the 2nd/8th- and early 3rd/9th-Century Books of Renunciation (Kutub al-Zuhd)”, (Basılmamış Doktora Tezi), Utrecht Üniversitesi, Utrecht, 2016.
- Yıldız, Fahreddin, “İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, c. 11, sy. 21, s. 407-455.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, s. 197-199.
- Yılmaz, Muhammet, “Tarsus’a Gelen İlk Türk Hadis Âlimi Abdullah b. el-Mübârek”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, 2011, s. 9-14.
- ez-Zehbî, Ebû Abdullâh Şemsüddîn, *Tezkiretü’l-huffâz*, Haydarâbâd, Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, 1955.
- _____, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût Muhammed Naîm el-Arkasûsî, Beyrut, Müessesetü’r-risâle, 1982.
- _____, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Za’lul, Beyrut, Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, ts.

ÖZGEÇMİŞ

Hümevra Öztürk, 1991 yılında Yozgat'ta doğdu. 2010 yılında Sarıkaya İmam Hatip Lisesinden, 2015 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Ağustos 2015'te Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tasavvuf Ana Bilim Dalı'na ÖYP kapsamında Araştırma Görevlisi olarak atandı. Eylül 2016'te Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde yüksek lisans eğitimine başladı. Halen Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

